

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Χριστόδουλος:

Έπικίνδυνος δημοτοδότης τῆς ἀνοησίας

Άγγελος Έλεφάντης, Έπικίνδυνος δημοτοδότης τῆς ἀνοησίας • Άγγελος Έλεφάντης, Εκκλησία, Ν. Δημοκρατία, ἴδιος ἀγώνας • Ελένη Ανδριάκαινα, Μικρό σχόλιο γιά τόν θάνατο καί τήν ἰατρική ἐπιστήμη • Πέρι Άντερσον, Άνανεώσεις • Άδριανή Δημακοπούλου, Τά ἔμβρυα στό Κόσοβο καί οἱ θερμοκοιτίδες στό Κουβέιτ • Θ.Ν. Μιχαηλίδου, Περί Λογοτεχνίας, ἀφάνειας καί τοῦ ἄγνωστου ἀναγνώστου • Ελένη Ανδριάκαινα, Ὁ Α. Γκούλντνερ γιά τόν Ν. Τσόμσκυ καί τή Νέα Τάξη • Μανόλης Άθανασάκης, Βασίλης Τσιτσάνης - 1946 • Ρένα Ζαμάρου, Ἡμεγάλη φουρτούνα τῆς Φραγκογιαννοῦς

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Σεπτέμβριος 2000 • τεῦχος 80 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Σεπτέμβριος 2000
τεύχος 80 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Ετήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.

Εξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.

Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Ετήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Ετήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

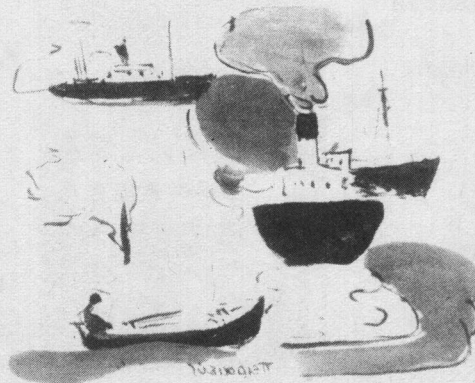
Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Άγγελος Έλεφάντης, Έπικίνδυνος δηματοδότης της άνοησίας.....	5
Άγγελος Έλεφάντης, Έκκλησία, Ν. Δημοκρατία, ίδιος άγώνας.....	6
Έλένη Άνδριάκαινα, Μικρό σχόλιο για τόν θάνατο και την ιατρική έπιστήμη	8

Πέρυ Άντερσον (μτφρ. Χαράλαμπος Γολέμης), Άνανεώσεις. Ό νέος δρόμος του New Left Review.....	12
Άνδριανή Δημακοπούλου, Τά έμβρυα στο Κόσοβο και οι θερμοκοιτίδες στο Κουβέιτ.....	18
Θ. Ν. Μιχαηλίδου, Περί Λογοτεχνίας, άφάνειας και του άγνωστου Άναγνώστου.....	26
Έλένη Άνδριάκαινα, Ό Α. Γκούλντερ για τον Ν. Τσόμσκυ και την Νέα Τάξη.....	31
Μανόλης Άθανασάκης, Βασίλης Τσιτσάνης - 1946.....	33
Ρένα Ζαμάρου, Ό μεγάλη φουρτούνα της Φραγκογιαννούς.....	46

Έξώφυλλο: Δημοσθένης Κοκκινίδης, «Συνοικία», 50x60,
1960-75

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
τηλ. & fax: 6470079
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Ἐπικίνδυνος βηματοδότης τῆς ἀνοησίας

«**Σ**τόν δυτικό διαφωτισμό», τόνισε σέ πρόσφατη ὁμιλία του ὁ ἀρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, «εἶχε μεγάλη πέραση ἡ ρῆση τὴν ὁποία εἶχε πεῖ ὁ γνωστός φιλόσοφος Καρτέσιος “σκέπτομαι, ἄρα ὑπάρχω”». Ἐμεῖς λέμε “ἀγαπῶ, ἄρα ὑπάρχω”. Καί... ἀναλύοντας περαιτέρω τίς καρτεσιανές ἀπόψεις προσέθεσε ὅτι ἡ περιβόητη αὐτὴ ρῆση ἔκανε τὴν Εὐρώπη «νά ὑποστεῖ τὴ λεγόμενη νοησιαρχία, νά εἶναι δηλαδή τό ἀνθρώπινο λογικό παραπάνω ἀπὸ ὅτιδήποτε ὑπάρχει στὸν κόσμο (...) Ἐπ’ αὐτὸ γεννήθηκε ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ ἀπὸ τὸν ὀρθολογισμό γεννήθηκε ἡ ἀπιστία εἰς τὸν Θεὸ καὶ αὐτὴ ἡ ἀπιστία εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία γέννησε τοὺς πολέμους καὶ τίς ἐκατόμβες τῶν θυμάτων. Ἐμεῖς στὴν ἀνατολικὴ παράδοση βάζουμε τό συναίσθημα στὸ κέντρο τῆς ζωῆς μας, στὴν καρδιά μας, καὶ βλέπουμε τὸν διπλανό μας ὄχι ὡς ἄτομο ἀλλὰ ὡς πρόσωπο ἀξιοσέβαστο, ἀνεκτίμητης ἀξίας».

Οἱ ἀρχιερεῖς, ὡς γνωστόν, φέρονται ὡς πνευματικοὶ πατέρες τοῦ ποιμνίου τους, μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ εἶναι ἀρχιερεῖς. Δέν χρειάζεται νά προσπαθήσουν ν’ ἀποκτήσουν, «θεόκλητοι» αὐτοί, κάποια πνευματικότητα· τοὺς τὴν παρέχει, νομίζουν, τό «σχῆμα», τὰ ἄμφια, ὁ θρόνος. Ἔτσι εἶναι, ἀφοῦ στὴν Ἐκκλησία οἱ σχέσεις τοῦ ἐπάνω καὶ τοῦ κάτω, τῆς ἡγεσίας καὶ τοῦ λαοῦ, ὀρίζονται μέ ὄρους ποιμνίου, κοπαδιοῦ. Ὅ,τι θέλει κάνει καὶ λέει ὁ τσοπάνης στὸ κοπάδι του, τό περνάει ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ ρομφαία του. Ἄλλωστε, εἶναι χρήσιμο τό κοπάδι: γιὰ νά τοῦ περνάει ὁ τσοπάνης τὴν κόκκινη κορδέλα στὸ λαιμό, ὥστε, ἀπὸ τὴν μεγάλη ἀγάπη πού τοῦ ἔχει, νά μπορεῖ νά τό καταβροχθίζει...

Βέβαια τὰ περὶ ποιμνίου, ποιμένα κλπ. εἶναι μεταφορές, μὴν τίς ἐκλαμβάνουμε ἐν κυριολεξία. Ὅλο μεταφορές, ἄλλωστε, ἦταν ὁ λόγος τοῦ Ἰησοῦ. Ἔλα ὅμως πού οἱ ποιμενάρχες ἐννοοῦν τὴ μεταφορὰ ὡς κυριολεξία! Ἀρπάζει ἔτσι ὁ κ. Χριστόδουλος ἕναν ἀγαπητικὸ κεφαλοθραύστη καὶ δέν ἀφήνει ἄθραυστο κεφάλι γιὰ κεφάλι. Ἀπὸ ἄμβωνος, ἐννοεῖται.

Ἔτσι οὐδέποτε στὸν κόσμο, κατὰ τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος θεόκλητο πνευματικὸ πατέρα τῶν Ἑλληνορθοδόξων ὑπῆρξε πόλεμος καὶ σφαγὴ ἀνθρώπου ἀπὸ ἀνθρώπο ὡς τὴν ἀποφράδα ἐκείνη ἡμέρα τοῦ 1637, πού ὁ Καρτέσιος ἀπεφάνθη ὅτι «σκέπτομαι, ἄρα ὑπάρχω». Ἦταν ἡ ὀλετήρια ρῆση πού θεμελίωσε τὴ νοησιαρχία, ἡ νοησιαρχία τὸν διαφωτισμό, ὁ διαφωτισμὸς τὴν ἀπιστία

εἰς τόν Θεό κι αὐτή «τούς πολέμους καί τίς ἐκατόμβες» Ποτέ πρίν! Δεύτερο, ἐμεῖς στήν Ἀνατολή —τήν καθ' ἡμᾶς, βέβαια, ὄχι τήν μωαμεθανική— δέν εἴμασταν παρά μόνο ἀγάπη, ἀπεφθος ἀγάπη. Οὔτε σταγόνα αἵματος ἔχυσε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ὁ Μ. Θεοδόσιος, ὁ Ἰουστινιανός —αὐτός, μάλιστα, ὅταν ἔμπαινε στό μάτι τῶν Βούλγαρων κατά λάθος κανένα μαχαίρι, τοῦ ἔβγαξε καί τό ἄλλο μάτι, γιά νά μήν βασανίζεται ὁ καιῦμένος βλέποντας πόσο ἄσχημος ἦταν ὁ κόσμος. Μήτε κανεῖς, ὕστερα ἀπ' αὐτούς, ἤξερε τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό ἀγάπη. «Ἐμεῖς» βλέπαμε τούς ἄλλους ὡς πρόσωπα ἀξιοσέβαστα, ἀνεκτίμητης ἀξίας. Τουλάχιστον, ρέ παιδιά, μήν ξεχνᾶμε ὅτι ἀκόμη καί τήν Παναγία τήν κάναμε ὑπέρμαχο στρατηγό γιά νά ἀφανίσει τούς πολιορκητές τῆς Κωνσταντινούπολης καί, σήμερα, ἀκοῦμε τό τραγούδι πού τῆς φτιάξανε, ἀνατριχιάζοντας (ἀπό ἀγαλλίαση βέβαια, γιατί ἔσωσε τότε τήν Πόλη).

Οἱ ἱστορικο-φιλοσοφικές κοτσάνες τοῦ Χριστόδουλου, πού τίς πουλάει ὡς πνευματικότητα, δέν θά εἶχαν ἀπολύτως καμιά σημασία, ἂν δέν τίς συνόδευαν δύο «λεπτομέρειες»:

α) Πολλοί στόν τόπο μας πιστεύουν ὅτι εἶναι θεόκλητος ποιμένας κι ὅτι οἱ ἴδιοι εἶναι πρόβατα —ὄχι μεταφορικῶς ἀλλά κυριολεκτικῶς.

β) Κυρίως, πολλοί περισσότεροι κολακεύονται ὅτι «ἐμεῖς ἐδῶ στήν Ἀνατολή», εἴμαστε ἅγιοι, οὐσία καί μόνο οὐσία, πρόσωπα θεωθέντα καί «οὐ ποιηθέντα» (ἀπό τήν ἱστορία μας). Περιούσιοι. Κι αὐτά εἶναι ἐπικίνδυνα πράγματα, δέν εἶναι λόγια τοῦ ἀέρα, ἰδίως ὅταν οἱ βηματοδότες τῆς ἠλιθιότητος ἔχουν δύναμη, κι ἀποκτοῦν ὀλοένα καί περισσότερη δύναμη, ἐξ αἰτίας τῆς ἀδράνειάς μας.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἐκκλησία-Ν. Δημοκρατία, ἴδιος αγώνας

Ἐλεγα στό προηγούμενο σημείωμα ὅτι τά φιλοσοφικο-ιστορικά κηρύγματα τῶν «Ποιμένων» εἶναι ἐπικίνδυνα, ὅταν διαθέτουν δύναμη. Ἀλλά πόθεν ἀντλοῦν, σήμερα, οἱ ἱεράρχες τή δύναμή τους;

Δέν θέλω νά πάω μακριά, στά 150 χρόνια ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, στήν Τουρκοκρατία, στό Βυζάντιο, ἀλλά θά σταθῶ στά σημερινά. Εἶναι

τόσο εὐγλωττα καί τόσο φανερά, ὥστε ἀπορεῖ κανείς γιατί δέν ἔχουν ἐπισημανθεῖ, οὔτε ἀκόμη ἀπό τήν Ἀριστερά καί τούς ἀριστερούς.

Ἡ Ἐκκλησία, καί δὴ ὑπό τήν χριστοδουλική της ἐκδοχή, ἀντλεῖ τή δύναμή της ἀπό τή Δεξιά, τόν κόσμο τῆς Δεξιᾶς.

Στηρίζεται ὄχι (μόνο) στήν ἀκροδεξιά, τήν ἐθνικιστική δεξιά, ἀλλά στήν κύρια πολιτική συνιστώσα τῆς Δεξιᾶς, δηλαδή τή Ν. Δημοκρατία. Σημαντικό μέρος ἐπίσης τοῦ λαοῦ τοῦ ΠΑΣΟΚ καί τοῦ ΔΗΚΚΙ ταυτίζεται μέ τίς θέσεις τῆς Ἐκκλησίας γιά τίς ταυτότητες. Τό ΠΑΣΟΚ, στό σημεῖο αὐτό, εἶναι διασπασμένο· ἡ Ν.Δ., ὡς ἐπίσημη πολιτική-κομματική ἔκφραση ὄχι εἶναι ἐνιαία

Ἡ Ἐκκλησία ἦταν μέ τή Δεξιά· Δεξιά καί Ἐκκλησία πήγαιναν χέρι χέρι στίς δικτατορίες, στόν Ἐμφύλιο, στά ζοφερά μετεμφυλιοπολεμικά χρόνια. Ἡ Δεξιά ἦταν μέ τή νατοϊκή Δύση (ἐναντίον τοῦ ντόπιου καί ἀπό βορρά κομμουνισμοῦ). Ἡ Δύση τήν προστάτευε —μέ τή Δύση ἦταν καί ἡ Ἐκκλησία ξεχνώντας τίς ἱστορικές δογματικές διαφορές της μέ τούς Προτεστάντες, τόν Πάπα, τό «Σχίσμα», τό 1204, τή φραγκοκρατία καί πολλά ἄλλα. Ἡ Δεξιά, μετά τήν πτώση τῆς δικτατορίας, σέ πολλά ἄλλαξε, τόσο πολύ μάλιστα πού κατηγορήθηκε τά πρῶτα μεταπολιτευτικά χρόνια γιά «σοσιαλμανία». Χωρίς νά ἔχει ποτέ μιά πολιτική ἐναντίον τοῦ κεφαλαίου συχνά, δύσκολα μποροῦσε νά πείσει τό κεφάλαιο ὅτι ἦταν ὁ πολιτικός του ἐκφραστής. Δέν εἶναι πιά ἡ βαθιά ἀντιδημοκρατική —δικτατορεύουσα δεξιά τῆς μετεμφυλιοπολεμικῆς φάσης, δέν βασίζεται πιά στόν θεσμικό ἀντικομμουνισμό. Τό δόγμα βέβαιοι τῆς Δεξιᾶς «πατρίς - θρησκεία - οἰκογένεια» ἔχει ὑποστειῖ σοβαρές ὑποχωρήσεις ἐμπράγματα καί πρακτικές ὡς πρός τούς ὅρους «πατρίς» καί «οἰκογένεια». Ὁχι ὅμως ὡς πρός τή διάσταση θρησκεία. Τό ἴδιο ἄλλωστε ἰσχύει σέ ὅλη τήν Εὐρώπη, πού καταγράφει μιά ἔξαρση τῆς θρησκευτικότητας, παρ' ὅλο πού ἡ Χριστιανοδημοκρατία (καί τά συνώνυμα αὐτῆς) δέν κέρδισαν ἀκόμη τό χαμένο ἔδαφος. Ἡ θρησκεία καί οἱ χριστιανικές Ἐκκλησίες εἶναι σήμερα σοβαρά ἰδεολογικά μετερίζια τῆς εὐρωπαϊκῆς Δεξιᾶς καί στή Δεξιά βρίσκουν οἱ Ἐκκλησίες σοβαρά πολιτικά ἐρείσματα. Καί στήν Ἑλλάδα τό ἴδιο, μέ τήν ἐξῆς ἐπιπλέον ἰδιομορφία. Ἐπειδή ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα σέ ΠΑΣΟΚ καί Ν.Δ. εἶναι πολύ μικρή, ἡ εὐνοια τῆς Ν.Δ. ὑπέρ τῶν θέσεων τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἐξαργυρώσιμη σέ ψήφους: Σέ πολλές περιπτώσεις ὁ τοπικός ἱεράρχης «ἀποφασίζει» ποιός θά γίνει βουλευτής.

Πιστεύω, ὡστόσο, ὅτι στό θέμα τῶν ταυτοτήτων ἡ Ν.Δ. δέν κινεῖται μό-

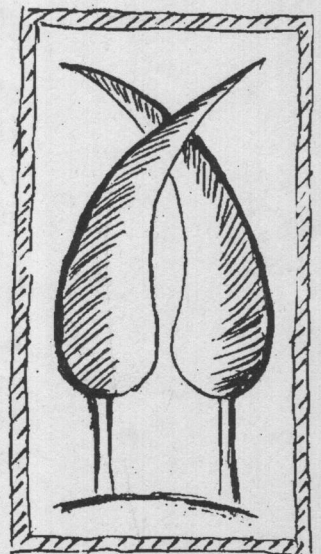

νο ἀπό ἐκλογικό καιροσκοπισμό. Ὁ Κ. Καραμανλῆς δέν υπέγραψε τό «δημοψήφισμα» ἐλπίζοντας ὅτι θά κερδίσει ψήφους. Εἶναι εἰλικρινῆς καί ὁ ἴδιος καί οἱ ἐπιτελεῖς του καί οἱ ψηφοφόροι τους. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, πλὴν ἐξαιρέσεων, πιστεύουν ὄντως ὅτι ἡ ὀρθοδοξία εἶναι στοιχεῖο τῆς ταυτότητας τοῦ Ἑλλην. ὅτι ἡ ἀναγραφή, σέ κρατικό ἔγγραφο ὅπως ἡ ταυτότητα, τῆς χριστιανορθόδοξης ιδιότητος συνιστᾷ υπεράσπιση τῆς ἐλληνικότητος καί ἡ ἐλληνικότητα συνιστᾷ υπεράσπιση τῆς ὀρθοδοξίας. Ἔτσι ἡ υπεράσπιση τῶν θέσεων τῆς Ἐκκλησίας δέν εἶναι ἔργο τῶν ἐκκλησιαστικῶν - παραεκκλησιαστικῶν κύκλων, δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ «θεοῦσες», ὅπως κακῶς λέγεται. Ἡ πολιτική καί κοινωνική βάση τοῦ ἐλληνορθοδοξισμοῦ εἶναι ἡ πολιτική καί κοινωνική βάση τῆς Δεξιᾶς σέ μιά ἰσχυρή «διαπλοκή». Ἄν ἓνας δεξιός δέν πιστεύει στό Θεό, στήν Ὀρθοδοξία, στήν Ἱεραρχία, στήν κατά ἐλληνορθόδοξο τρόπο ἀνάγνωση τῆς ἱστορίας καί τή συγκρότηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας σέ τί ἄλλο θά πιστεῦσε; Στόν κυνισμό τοῦ Μπλέρ (πού ἐπιπλέον εἶναι προτεστάντης); Οἱ ιδέες τοῦ διαφωτισμοῦ ὡς τά σοσιαλιστικά ιδεώδη εἶναι ξένες στή δεξιά. Καί στήν Ἐκκλησία ἐπίσης. Αὐτή μάλιστα ἡ τελευταία τίς ἀποφεύγει ὅπως ὁ διάολος τό λιβάνι. Ἴδιος λοιπόν ὁ ἀγώνας Ν.Δ. - Ἐκκλησίας. Τό ἓνα χέρι πλένει τ' ἄλλο καί τά δύο τήν ἐξουσία.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Μικρό σχόλιο γιά τόν θάνατο καί τήν ἱατρική ἐπιστήμη

Μέ πρόσωπο σημαδεμένο ἀπό τήν προσπάθεια, μέ μαύρους κύκλους κάτω ἀπ' τά μάτια, δεῖγμα ἀφοσίωσης σέ ὑψηλά ἰδανικά καί βλέμμα ἐστιασμένο στό ἀπόλυτο, ἦταν ἡ ἔκφραση ἑνός ἐγκόσμιου ἀσκητισμοῦ. Ἐνας κληρικός μέ λευκό ράσο, αὐτός ἦταν ὁ γιατρός στίς ἐλληνικές ταινίες τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Οἱ συγγενεῖς τοῦ ἀσθενοῦς μέ εὐλαβική συγκίνηση τόν περιμέναν νά βγεῖ ἀπό τόν τόπο τοῦ μυστηρίου καί ἄφωνοι ἀκούγαν τόν λόγο

του ἔξω ἀπό τήν πόρτα τοῦ χειρουργείου: «Ἡ ἐπιστήμη ἔκανε ὅ,τι ἦταν δυνατό...», ἔλεγε μέ σταθερή φωνή καί μ' ἓνα τρυφερό ἄγγιγμα στούς ὤμους τῆς ὑποψήφιας χήρας ἐλευθέρωνε ἓνα γοερό κλάμα νά ξεσπάσει.

Κανείς δέν ρωτοῦσε νά μάθει τίς λεπτομέρειες τῆς ἱατρικῆς κατάστασης τοῦ ἀσθενοῦς: ἂν κινδυνεύει ἀπό μιά λοίμωξη τοῦ ἀναπνευστικοῦ, ἂν πῆρε τή σωστή δόση ἀναισθητικοῦ, ἂν γνώριζαν οἱ ἀρμόδιοι γιατροί τήν ἄλλεργία του στήν κορτιζόνη· αὐτά ἦταν πράγματα τῆς ἐπιστήμης, ἡ γνώση τῶν ὁποίων δέν ἦταν ἱκανή νά ἀνακουφίσει τήν ἀγωνία ἢ νά μειώσῃ τόν πόνο τῶν θλιμμένων συγγενῶν. Κάτι σάν τήν ἀκαταλαβίστικη γλώσσα τοῦ εὐαγγελίου — ὁ πιστός δέν ἔχει ἀνάγκη νά πειστεῖ ἀπό τό θεῖο λόγο — ἡ ἱατρική διάγνωση, τά διαγράμματα καί τά ἀποτελέσματα τῶν κλινικῶν ἐξετάσεων, τοὺς ἄφηναν ἀδιάφορους. Γιά αὐτούς τό σημαντικό ἐρώτημα ἦταν ἂν θά ζήσει ὁ δίκος τους ἄνθρωπος καί ὄχι πῶς καί ἀπό τί θά πεθάνει.

«Εἶχε μηνιγγίτιδα καί οἱ γιατροί διέγνωσαν μιά ἀπλή γρίπη»· σέ προτάσεις τέτοιου τύπου καταγράφονται οἱ σύγχρονες στάσεις ἀπέναντι στήν ἀποτυχία τῶν γιατρῶν νά καταφέρουν τόν θάνατο. Στά τηλεοπτικά δελτία εἰδήσεων πληθαίνουν τελευταία οἱ περιπτώσεις ὅπου ὁ ἀποβιώσας παρουσιάζεται ὡς θύμα τοῦ ἀρμόδιου γιατροῦ στόν ὁποῖο ἀποδίδεται ἡ εὐθύνη τοῦ θανάτου. Βέβαια, οἱ ἄνθρωποι πού διαμαρτύρονται γιά τόν θάνατο τοῦ ἀγαπημένου προσώπου δρᾶνται τῆς εὐκαιρίας νά καταγγεῖλουν τό συνολικό σύστημα τῆς ὑγείας — ράντζα στούς διαδρόμους, ποντικοί λοιμάρουν τά νύχια τους στά χειρουργικά ἐργαλεῖα, νεφρά ἀπό τή χτεσινή μεταμόσχευση σπαρταροῦν πάνω στά φορεῖα! Κυρίως ὅμως κατηγοροῦν τοὺς γιατρούς, οἱ ὁποῖοι δέν ἀντιμετωπίζονται ὡς ἐκπρόσωποι μιᾶς ἀφηρημένης ἀρχῆς, δέν γίνονται σύμβολα ἑνός συστήματος πού νοσεῖ, ἀλλά ἐγκαλοῦνται ὡς ἄτομα, ἐλέγχονται ὡς ἐπιστήμονες πού δέν καταφέρνουν νά ἀνταποκριθοῦν στό ἔργο τους.

Οἱ ὑψηλές προσδοκίες ἀπό τόν γιατρό δέν δημιουργήθηκαν ἐρήμην τῆς ἱατρικῆς, ἀντιθέτως διαμορφώθηκαν σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῶν διακηρύξεῶν τῆς. Ἡ σύγχρονη τεχνολογία καί βιολογία κατακτοῦν συνεχῶς νέες ἐκτάσεις ἀπό τό βασίλειο τοῦ Παντοκράτορα καί τίς προσαρτοῦν στά ἐδάφη τῆς ἐπιστήμης. Ὡστόσο, ἡ συρρίκνωση τοῦ πεδίου ἀρμοδιότητας τοῦ Θεοῦ δέν συνοδεύεται ἀπό τήν ἐνίσχυση τοῦ κύρους τῶν θεραπόντων τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης. Ὅπως ἀντιθέτως, ὅσο λιγότερο ὑπολογίζεται ἡ ἐπέμβασή του στά ἀνθρώπινα τόσο περισσότερο τό ἔργο τῶν ἐπιστημόνων γιατρῶν ἐκτίθενται δημοσίως στήν κριτική καί τήν ἀμφισβήτηση.

Ἡ ἀντιμετώπιση ἑνός προβλήματος ὑγείας δέν ἀποτελεῖ πλέον ὑπόθεση τοῦ

οἰκογενειακοῦ γιατροῦ ὁ ὁποῖος ἀνελάμβανε κατ' ἀποκλειστικότητα τήν ὑγεία τῆς οἰκογένειας καί ἔχαιρε τῆς ἐμπιστοσύνης της. Ὁ γιατρός αὐτός, συνήθως παθολόγος, εἶχε ἕνα ρόλο ἀνάλογο τοῦ σαμάν τῆς φυλῆς. Ὁ λόγος τους ἐξημέρωνε τόν πόνο καί ἡ κατονομασία τῆς ἀσθένειας λειτουργοῦσε ἀνακουφιστικά, καθὼς ἐπέτρεπε τήν τακτοποίηση μιᾶς ἀκαθόριστης καί ἐπώδυνης ἐμπειρίας. Ὁ οἰκογενειακός γιατρός ἔχει ἀντικατασταθεῖ σήμερα ἀπό ἕνα πλῆθος ἐξειδικευμένων ἐπιστημόνων καί ἡ «κλασσική» ἰατρική ἀμφισβητεῖται ἀπό ἕνα πλῆθος νέων «ἐναλλακτικῶν» τρόπων θεραπείας. Ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ἀσθένειας γίνεται ὑπόθεση τοῦ ἀσθενοῦς, ὁ ὁποῖος καλεῖται νά ἀποφασίσει, νά ἐπιλέξει —τό μέ ποιά κριτήρια, εἶναι ἀναμφισβήτητα ἕνα ζήτημα— μεταξύ διαφορετικῶν, ἀλληλοδιαψευδόμενων διαγνώσεων καί ἀντικρουόμενων τρόπων θεραπείας. Ἔτσι, ἡ ἐμπιστοσύνη στό οἰκεῖο πρόσωπο τοῦ οἰκογενειακοῦ γιατροῦ τείνει νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό ἕναν ἔντονο σκεπτικισμό ὁ ὁποῖος προσβάλλει τίς ἀξιώσεις ἐγκυρότητας τοῦ ἰατρικοῦ λόγου.

Ὁ θάνατος πρέπει νά ἐξηγηθεῖ ὀρθολογικά, αὐτή εἶναι μιά ἀρχή σύμφυτη μέ τή νεωτερικότητα, δέν εἶναι κάτι νέο. Πάει πολὺς καιρός ἀπό τότε πού οἱ ἄνθρωποι ἀναγνώριζαν ὡς ἰκανή αἰτία θανάτου τό γῆρας, μιά φυσική κατάσταση ἡ ὁποία βρίσκεται πέρα ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν ἀτόμων. Οὔτε ὅμως καί ἡ ἀναφορά στήν ἀσθένεια ἐπαρκεῖ γιά νά ἐξηγήσει τόν θάνατο. Στίς περιπτώσεις ὅπου ἡ ἐγχείρηση κρίνεται ἐπιτυχής ἀλλά ὁ ἀσθενής δέν καταφέρει νά ἐπιβιώσει, τά πιστοποιητικά πού ἐκδίδουν οἱ ἀρμόδιες ἀρχές ἀναφέρουν ὡς αἰτίες θανάτου τήν παχυσαρκία ἢ τήν κακή διατροφή. Εἶναι ἀνάγκη νά ἐξηγηθεῖ τό συμβάν, ὥστε κάποιος νά ἀναλάβει τήν εὐθύνη: οἱ συγγενεῖς κατηγοροῦν τόν γιατρό ὡς ἀδάη καί ὁ γιατρός τόν ἀποβίωσαντα γιά ἄγνοια τῶν κανόνων τῆς ὑγιεινῆς διατροφῆς. Ὁ θάνατος ὀρίζεται ὡς τό ἀποτέλεσμα τῆς ἄγνοιας.

Οἱ συγκεκριμένες στάσεις ἀπέναντι στόν θάνατο καί τόν γιατρό, ἀπηχοῦν μιά τάση πού χαρακτηρίζει καί τούς σύγχρονους φιλοσοφικούς καί θεωρητικούς στοχασμούς. Πρόκειται γιά μιά τάση ἐγκατάλειψης τῶν ὀλιστικῶν ἐξηγήσεων χάριν τῆς υἰοθέτησης μιᾶς ἀτομοκεντρικῆς σκοπιᾶς γιά τήν ἐξήγηση τῶν φαινομένων. Ὅσο πιό ἀτομιστική εἶναι ἡ μέθοδος ἐξήγησης, τόσο περισσότερο ἐξατομικευμένη ἡ εὐθύνη. Τά ἄτομα εὐθύνονται γιά τήν ἀρρώστεια, γιά τόν θάνατο, τή φτώχεια, τήν τρύπα τοῦ ὄζοντος, τήν ἀνεργία. Νά 'ναι ἄραγε οἱ τελευταῖοι σπασμοί ἑνός θνησιμαίου κοινωνικοῦ καθεστώτος πού πρέπει νά διαλυθεῖ σέ ἄτομα, πρὶν νά ἐκπνεύσει, σύμφωνα μέ μιά παλιά πρόβλεψη; Τό σίγουρο εἶναι πάντως ὅτι ἡ πίστη στήν ὑπαρξη τοῦ Θε-

οὔ βόλεψε γιά πολύ καιρό τήν ἐπιστήμη. Γιατί ὅσο ὁ Θεός εἶχε τή δικαιοδοσία τῆς τελικῆς κρίσης, ἡ ἐπιστήμη ἀπολάμβανε τό κύρος της καί οἱ λειτουργοί της ἦταν στό ἀπυρόβλητο. Πρόκειται μήπως γιά τόν —ἐδῶ καί δύο αἰῶνες— προαναγγεληθέντα θάνατο τοῦ Θεοῦ καί μαζί μέ αὐτόν γιά τό τέλος τῆς ὄντοθεολογίας, γιά τό τέλος μιᾶς ἐπιστήμης πού συμπορεύτηκε μαζί του καί τόν ὑποστήριξε μέ τίς τελεολογίες της, τά ἀφηρημένα ἀχρονικά της συστήματα καί τίς ὑπερκείμενες ἄτεγκτες δομές της; Δηλώνω ἀναρμόδια νά ἀποφανθῶ γιά ἕνα τόσο σημαντικό ζήτημα στό ὁποῖο πληρώνονται, γιά νά ἀπαντήσουν, οἱ ἔγκριτοι, θεσμικά κατοχυρωμένοι, κοινωνικοί μας ἐπιστήμονες.

Γιά ἐπίλογο αὐτοῦ τοῦ σημειώματος ἀναζητῶ μιάν «ἀτάκα» πού νά συνοψίζει μιᾶ προκλητική στάση —ἀν καί ὄχι ἀπαλλαγμένη ἀπό τήν ὄντοθεολογία— ἀπέναντι στόν θάνατο, τόν Θεό καί τήν ἐπιστήμη. Φαντάζομαι τή χήρα τοῦ μέλλοντος νά ἀποχωρεῖ ἀπό τό νοσοκομεῖο κρατώντας μέ συγκίνηση τήν τέφρα τοῦ ἀγαπημένου συντρόφου. Κατεβαίνει πεζή τούς ὀρόφους, ὅπως ὅποτε συντετριμμένη ἀπό τόν πόνο, ἕναν πόνο ὅμως ἀναμειγμένο μέ ἰσχυρές δόσεις ἀγανάκτησης καί θυμοῦ γιά τό ἀπρόβλεπτο συμβάν· κατεβαίνει ἡ θλιμμένη χήρα τούς ὀρόφους, ἐνῶ ἕνας ἀναστεναγμός ἀνεβαίνει εἰς τούς οὐρανοῦς μαζί μέ τήν ψυχή τοῦ ἐννενηκονταετοῦς ἀιμακάριστου: «Α! τόν ἀνόητο τόν Δημητράκη! νά πάει νά πεθάνει γιά ἕνα λάθος τῶν γιατρῶν!»

Ἑλένη Δ. Ἀνδριάκαινα

ΑΝΑΝΕΩΣΕΙΣ

Ο νέος δρόμος του New Left Review

του Πέρυ Άντερσον

μετάφραση Χαράλαμπος Γολέμης

Μέρος Β΄

6. Δέκα χρόνια δέν κάνουν μιά εποχή. Ο μεγαλοπρεπής τρόπος μέ τόν όποιο ό νεοφιλελευθερισμός έκλεισε τή δεκαετία του ένενήντα δέν του έξασφαλίζει τήν αιώνια διατήρηση τής ισχύος του. Τοποθετώντας τή συγκεκριμένη περίοδο σέ μιά ευρύτερη ιστορική προοπτική, μπορεί νά τήν δοῦμε μέ πιά αισιόδοξο μάτι. Στο κάτω-κάτω, ήταν μιά περίοδος κατά τήν όποία ανατράπηκε ή δικτατορία του Σουχάρτο στήν Ίνδονησία, έξασθένησε ή κληρική τυραννία στό Ίράν, εκδιώχθηκε μιά άπληστη όλιγαρχία στή Βενεζουέλα, έληξε τό άπαρτχάιντ στή Νότια Άφρική, μιά πλειάδα στρατηγών και οι πολιτικές τους έφεδρείες έχασαν τά προνόμιά τους στήν Κορέα, τό άπελευθερωτικό κίνημα νίκησε τελικά στό Άνατολικό Τιμόρ. Αυτές οι έξελίξεις δέν κέρδισαν τήν έμπιστοσύνη των έπενδυτών στή Δύση, όπως συνέθε με τήν άνοιξη των λαών στήν Ευρώπη. Μιά αισιόδοξη άποψη θά τις εκλάμβανε ως τόν καρπό κάποιου άναμενόμενου ξεκαθαρίσματος λογαριασμών —τίς τελευταίες πράξεις μιάς συνεχιζόμενης άπελευθέρωσης των έθνών που συνθέτει τήν πραγματική πορεία εκδημοκρατισμού σέ παγκόσμια κλίμακα, μιά πορεία, τήν τελική έκβαση τής όποιας μόλις που μπορούμε νά μαντέψουμε προς τό παρόν. Μιά άλλη έρμηνεία αυτών των έξελίξεων θά υποδείκνυε ως κύριο χαρακτηριστικό του είκοστού αιώνα τή γενική έξασθένηση τής ιεραρχίας των φύλων, μέ τήν άνάπτυξη μιάς παγκόσμιας πίεσης για τή γυναικεία χειραφέτηση, ή τήν άνάπτυξη τής οικολογικής συνείδησης, τήν όποία είναι άναγκασμένα σήμερα νά σέδονται στους τύπους ακόμα και τά πιά πορωμένα κράτη. Τό κοινό σημείο που παρουσιάζουν όλες αυτές οι όπτικές είναι ό υπαινιγμός ότι ό καπιταλισμός μπορεί μέν νά είναι άκαταμάχητος, αλλά θά μπορούσε τελικά νά διαλυθεί —ή νά λησμονηθεί— μέσα στή θάλασσα κάποιων βαθύτερων μορφών ισότητας, άειφορίας και αυτό-προοδισμού.

Άν έτσι είναι τά πράγματα, αυτά τά πελάγη είναι ακόμα άνεξερεύνητα. Η άποψη ότι ή έξάπλωση τής δημοκρατίας μπορεί νά υποκαταστήσει τό σοσιαλισμό, ως έλπίδα ή αίτημα, είναι μιά κοροΐδία, αν λάβει κανείς υπόψη πόσο κενή περιεχομένου είναι αυτή ή ίδια ή δημοκρατία στις καπιταλιστικές της πατρίδες, για νά μήν άναφραθοῦμε στά μετα-κομμουνιστικά της παραρτήματα: σταθερώς φθίνοντα ποσοστά εκλογικής συμμετοχής, αυξανόμενη οικονομική διαφθορά, άπονεκρωτι-

κή κυριαρχία των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Γενικώς, αυτό που υπερισχύει δέν είναι ή επιθυμία για δημοκρατία στή βάση, αλλά ή άσφυξία που τό κεφάλαιο επιβάλλει στή δημόσια άντιπαράθεση και στις πολιτικές διαφορές. Η δύναμη τής σημερινής τάξης πραγμάτων δέν βρίσκεται στήν καταπίεση αλλά στήν άμβλυνση των διαφορών και στήν έξουδετέρωση των αντιθέσεων και ή αλήθεια είναι ότι, μέχρι σήμερα, τά κατάφερε νά διαχειριστεί τις νέες προκλήσεις που αντιμετώπισε μέ άπόλυτη ήρεμία. Οι κατακτήσεις του φεμινιστικού και του οικολογικού κινήματος στον άναπτυγμένο κόσμο είναι πραγματικές και ευπρόσδεκτες: πρόκειται για τά πιά σημαντικά στοιχεία ανθρώπινης προόδου σέ αυτές τις κοινωνίες, τά τελευταία τριάντα χρόνια. Όμως, μέχρι σήμερα, άποδείχτηκαν συμβατές μέ τις διαδικασίες τής συσσώρευσης. Έτσι, ήταν λογικό νά επακολουθήσει μιά αρκετά εκτεταμένη πολιτική συμφιλίωση. Οι επιδόσεις των φεμινιστριών στις Ήνωμένες Πολιτείες και των Πράσινων στή Γερμανία —έκει όπου τά αντίστοιχα κινήματα έχουν τή μεγαλύτερη δύναμη— που έξυπηρετησαν τόν Κλίντον στον Λευκό Οίκο και τόν πόλεμο του ΝΑΤΟ στά Βαλκάνια, μιλούν από μόνες τους.

Αυτό δέν σημαίνει ότι κάποιος άλλος φορέας στις άναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες έχει νά επιδείξει καλύτερα άποτελέσματα στο ζήτημα τής άποτελεσματικής άντιπαράθεσης μέ τήν καθεστηκυία τάξη. Μέ σπάνιες έξαιρέσεις, όπως π.χ. όσα έγιναν στή Γαλλία τόν χειμώνα του 1995, οι δυνάμεις τής έργασίας άδρανοῦν εδώ και περισσότερο από είκοσι χρόνια. Η κατάσταση στήν όποία βρίσκονται αυτές οι δυνάμεις δέν είναι άποτέλεσμα μόνο άλλαγών στήν οικονομία ή ιδεολογικών μετατοπίσεων. Χρειάστηκαν σκληροί ταξικοί άγώνες μέχρι νά υποταγοῦν στή Βρετανία, όπως έγινε προηγουμένως στις Ήνωμένες Πολιτείες. Άν και κάπως λιγότερο καταπτοημένοι στήν Ευρώπη, οι εργάτες έξακολουθοῦν νά βρίσκονται στήν άμυνα σέ όλα τά μέρη του κόσμου. Τό μόνο σημείο εκκίνησης για μιά ρεαλιστική Άριστερά, σήμερα, είναι ή διανυγία καταγραφή τής ιστορικής ήττας. Τό κεφάλαιο αντιμετώπισε άποτελεσματικά όλες τις άπειλές κατά τής έξουσίας του. Οι βάσεις στις όποιες στηρίζεται αυτή ή έξουσία —πάνω άπ' όλα, οι πιέσεις του οικονομικού άνταγωνισμού— υποτιμήθηκαν κατ' έξακολούθηση από τό σοσιαλιστικό κίνημα. Τά δόγματα τής Δεξιās που

παρουσίασαν τόν καπιταλισμό ως μία συστημική τάξη διατηρούν την άκαμπτη θεωρητική ισχύ τους. Σέ σύγκριση μ' αυτά, οι πρόσφατες προσπάθειες κάποιου αυτό-αποκαλούμενου ριζοσπαστικού Κέντρου να ωραιοποιήσει τά πραγματικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού ελάχιστα διαφέρουν από άναποτελεσματικές δημόσιες σχέσεις. Μεταξύ αυτών που πάντα πίστευαν στή συντριπτική υπεροχή των ελεύθερων αγορών και στήν άτομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής περιλαμβάνονται πολλοί σημαντικοί διανοητές. Αυτό δέν ισχύει στήν περίπτωση τής πρόσφατης σοδειάς ήθικιστών λογοκριτών και επαγγελματιών αισθητικών, οι όποιοι, μόλις χθές, μίλαγαν μέ τά χειρότερα λόγια γιά τήν άσχήμα αυτού του ίδιου του συστήματος που σήμερα έπαινούν.

Τό μάθημα που πρέπει νά πάρει ή Άριστερά από τόν περασμένο αιώνα είναι αυτό που δίδαξε ο Μάρξ. Πρώτο καθήκον της είναι νά παρατηρεί μέ προσοχή τήν πραγματική ανάπτυξη του καπιταλισμού, ως ενός σύνθετου μηχανισμού παραγωγής και κέρδους, που βρίσκεται σέ συνεχή κίνηση. Η εργασία του Ρόμπερτ Μπρένερ, μέ τίτλο «Economics of Global Turbulence», στήν όποία τό NLR αφιέρωσε ένα πλήρες τεύχος του, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα μιās τέτοιου τύπου προσέγγισης.⁶ Αυτήν τή στιγμή δέν φαίνεται ακόμα στόν όρίζοντα κάποιος συλλογικός φορέας ικανός νά αντιπαρατεθεί στή δύναμη του κεφαλαίου. Ζούμε στήν περίοδο τής κυριαρχίας τής γενετικής μηχανικής, κατά τήν όποία ή μόνη επαναστατική δύναμη, προς τό παρόν ικανή νά διαταράξει τήν ισορροπία του κεφαλαίου, φαίνεται νά είναι ή ίδια ή επιστημονική πρόοδος —δηλαδή, οι δυνάμεις παραγωγής, αυτές που τόσο αντιδημοφιλείς ήταν στους, πεισμένους γιά τήν προτεραιότητα των σχέσεων παραγωγής, μαρξιστές, τότε που τό σοσιαλιστικό κίνημα ήταν ακόμα ζωντανό. Όμως, αν κάποτε πρόκειται νά ξεκινήσουν πάλι οι ενέργειες των ανθρώπων γιά τήν αλλαγή του συστήματος, τούτο θά γίνει δια του μεταβολισμού του ίδιου του κεφαλαίου. Αυτό είναι αναπόφευκτο. Μόνο στήν εξέλιξη τής σημερινής τάξης πραγμάτων θά μπορούσαν ίσως νά βρισκονται τά μυστικά μιās άλλης. Αυτή ή λογική διέπει διερευνήσεις σάν εκείνη του Ρόμπιν Μπλάκμπερν γιά τίς διαφαινόμενες τάσεις στή λειτουργία των χρηματοδοτικών οργανισμών, που παρουσιάστηκε πρόσφατα στό NLR.⁷ Έδω, δέν υπάρχουν βεβαιότητες. Προς τό παρόν, τό μόνο που μπορούμε νά κάνουμε είναι προτάσεις και υποθέσεις.

7. Στο χώρο τής ιδεολογίας, ή κατάσταση σήμερα παρουσιάζει μία ιστορική ιδιαιτερότητα. Θά μπορούσε κανείς νά τήν περιγράψει ως έξής: Γιά πρώτη φορά από τή Μεταρρύθμιση, δέν υπάρχουν πιά σημαντικές αντίστάσεις —δηλαδή, συστηματικές ανταγωνιστικές άπόψεις— στόν πνευματικό κόσμο τής Δύσης, ενώ τό ίδιο ισχύει λίγο-πολύ και σέ παγκόσμια κλίμακα, αν θεωρήσουμε ότι τά θρησκευτικά δόγματα είναι έν πολ-

λοί άναποτελεσματικοί αρχαϊσμοί, κάτι που μπορούμε δικαιολογημένα νά ισχυριστούμε λαμβάνοντας υπ' όψη τις έμπειρίες τής Πολωνίας ή του Ιράν. Όσους περιορισμούς και αν έχει στήν πρακτική του έφαρμογή, ό νεοφιλελευθερισμός, ως σύνολο θεωρητικών άρχων, κυριαρχεί άδιαίρετος σέ όλη τήν υδρόγειο: είναι ή πιό επιτυχημένη ιδεολογία στήν παγκόσμια ιστορία. Όλα αυτά, γιά ένα περιοδικό σάν τό NLR, σημαίνουν τήν ύπαρξη μιās ριζικής άσυνέχειας στήν κουλτούρα τής Άριστεράς, όπως και αν αυτή άνανεώνεται από γενιά σέ γενιά. Πουθενά ή διαφορά μέ τό αρχικό ιστορικό πλαίσιο, μέσά στό όποιο γεννήθηκε αυτό τό περιοδικό, δέν είναι πιό έντονη από ό,τι σ' αυτό τό σημείο. Σχεδόν όλος ό όρίζοντας άναφοράς τής γενιάς του '60 έχει σαρωθεί —κι αυτό ισχύει έξ ίσου γιά τά όρόσημα τόσο του μεταρρυθμιστικού όσο και του επαναστατικού σοσιαλισμού. Γιά τούς περισσότερους φοιτητές, τά όνόματα των Μπέμπελ, Μπέρνσταϊν, Λούξεμπουργκ, Κάουτσκι, Ζωρές, Λούκατς, Λένιν, Τρότσκι, Γκράμσι είναι τόσο άπόμακρα όσο αυτά κάποιων επισκόπων

6. NLR 229, Μάιος-Ιούνιος 1998. Μιά διευρυμένη μορφή αυτής τής εργασίας θά κυκλοφορήσει από τόν έκδοτικό όικο Verso.

7. «The New Collectivism», NLR 233, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1999.

του Άρειανισμού. Τό πώς θά ξαναϋφανθούν τά σημασιολογικά νήματα μεταξύ του προηγούμενου και του τωρινού αιώνα είναι ένα από τά πιο λεπτά και δύσκολα καθήκοντα πού μπαίνουν σε κάθε περιοδικό πού χρησιμοποιεί μέ σοβαρότητα τόν όρο «Άριστερά» και δέν φαίνεται νά υπάρχουν πολλές κατευθυντήριες οδηγίες για τήν επίτευξη αυτού του σκοπού.

Άν ανατρέξουμε στις πνευματικές παραδόσεις πού, από πλευράς χρόνου και επίρροης, βρίσκονται πιο κοντά στο πρώιμο NLR, ή κατάσταση δέν φαίνεται εκ πρώτης όψεως πολύ καλύτερη. Τό μεγαλύτερο μέρος του corpus του Δυτικού Μαρξισμού έχει τεθεί, και αυτό, εκτός γενικής κυκλοφορίας —ό Κόρς, ο Λούκατς του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, τό μεγαλύτερο μέρος του έργου των Σάρτρ και Άλτουσέρ, ή Σχολή του Ντέλλα Βόλπε, ο Μαρκούζε. Ότι κατάφερε νά διασωθεί ήταν εκείνο πού είχε τή μικρότερη δυνατή σχέση μέ τό άμεσα πολιτικό: βασικά, ή μεταπολεμική Σχολή της Φρανγκφούρτης και κάποια επιλεγμένα έργα του Μπένγιαμιν. Στη Βρετανία, ο Ράιμον Γουίλιαμς έπαψε νά διαβάζεται, σχεδόν όπως συνέβη μέ τόν Ράιτ Μίλς στην Άμερική πριν από είκοσι χρόνια. Ό Ντόυτσερ εξαφανίστηκε. Τό όνομα του Μίλμπαντ παραπέμπει σε μία άλλη εποχή.

Άπό τήν άλλη πλευρά, ή ιστορία των ιδεών δέν είναι δαρβινική διαδικασία. Τά μείζονα συστήματα σκέψης σπανίως εξαφανίζονται κατά τόν τρόπο πού εκλείπουν πολλά είδη ζώων ή φυτών. Άν και δέν υπάρχει πλέον κάποιο συνεκτικό πλαίσιο στο οποίο νά υπάγονται, διάφορες πνευματικές δραστηριότητες, πού συνδέονται μέ αυτές τις παραδόσεις, συνεχίζουν νά παρουσιάζουν αξιοσημείωτη ζωτικότητα. Θά μπορούσε νά πει κανείς ότι μέ τόν Αίωνα των Άκρων του Χόμπσμπάουμ —ένα βιβλίο πού πιθανότατα θά παραμείνει ή πιο σημαντική ένιαία έρμηνεία του περασμένου αιώνα πού διατηρεί τήν αξία της και στον τωρινό, ως ή συνολική ιστορία μιας νίκης από τή σκοπιά των ήττημένων— ή βρετανική μαρξιστική ιστοριογραφία έχει σήμερα αποκτήσει παγκόσμια αναγνωσιμότητα, κάτι πού ούδέποτε της είχε συμβεί παλιότερα. Τό έργο του Τζέιμσον για τό μεταμοντέρνο, πού έλκει τήν καταγωγή του απ' ευθείας από τόν μαρξισμό της ήπειρωτικής Ευρώπης, δέν έχει τό ταιρί του ως πολιτισμική έκδοχή αυτού του αιώνα. Ό Ρόμπερτ Μπρένερ έδωσε τή μόνη συνεκτική οικονομική εξήγηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης από τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Τζιοβάνι Άρίγκι τήν πιο φιλόδοξη προβολή της εξέλιξης της σε ένα μεγαλύτερο χρονικό πλαίσιο. Ό Τόμ Νάιρν και ο Μπενεντίκτ Άντερσον είναι ήγετικές φυσιογνωμίες στο ζήτημα των πολιτικών άμφισχημών του σύγχρονου έθνικισμού. Ό Ρεζίς Ντεμπραί ανέπτυξε μία από τις πιο συστηματικές θεωρίες, ανάμεσα σ' αυτές πού προσφέρονται σήμερα, για τά σύγχρονα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Ό Τέρνι Ίγκλετον στο λογοτεχνικό τομέα, ο Τ.Τζ. Κλάρκ στις τέχνες του θεάματος, ο Ντέιβιντ Χάρβεϊ στην αναδόμηση της γεωγραφίας, ά-

ποτελούν σημαντικά σημεία αναφοράς για όλους όσους ασχολούνται μέ αυτά τά γνωστικά αντικείμενα. Άρκεί νά παραθέσει κανείς κάποια τέτοια όνόματα, για νά διαπιστώσει ότι δέν είναι νοητή ή βίαιη ένοποίησή τους σε ένα ένιαίο παράδειγμα. Τό εύρος των διαφορετικών μεθόδων, ενδιαφερόντων και εμφάσεων του έργου τους είναι πάρα πολύ μεγάλο. Αυτό, πέραν του ότι όφείλεται εν μέρει στην κατάτμηση της κουλτούρας της Άριστεράς, είναι επίσης έκφραση της δημιουργικής έλλειψης άναστολών και της ποικιλίας στις έρευνητικές κατευθύνσεις. Σεβόμενο αυτήν τήν κατάσταση, τό NLR πρέπει νά επιχειρήσει νά δημιουργήσει ένα οικείο περιβάλλον, μέσα στο οποίο τά διαφορετικά κείμενα θά μπορούν νά επικοινωνούν μεταξύ τους.

Ταυτόχρονα, σήμερα βρίσκεται σε κίνηση ένα ευρύτερο πνευματικό φάσμα μέ ελάχιστες ή καθόλου μαρξιστικές ρίζες, πού αυτό-ορίζεται, μέ τρόπο μη άυστηρό, ως άριστερό. Στους τομείς της φιλοσοφίας, της κοινωνιολογίας και της οικονομικής επιστήμης θά μπορούσε κανείς νά περιλάβει σ' αυτό τό φάσμα τό έργο των Χάμπερμας, Ντερντά, Μπάουρ, Μπουρντιέ, Μανν, Ράνσιμαν, Στίγκλιτς, Σεν, Ντασγκούπτα. Έδώ παρατηρούνται περίπλοκες αλλαγές στις πολιτικές θέσεις, μέ κάποιους πρώην μετριοπαθείς στοχαστές νά ριζοσπαστικοποιούνται τώρα πού ή νεοφιλελεύθερη ήγεμονία έγινε περισσότερο άπόλυτη και κάποιους άλλους, πού κάποτε ήταν πιο ριζοσπαστικοί, νά έχουν συμφιλιωθεί μέ τά στοιχεία της κυρίαρχης άποψης. Όμως, πιο σημαντικό από όλα αυτά τά στροβιλιόμενα είναι τό κοινό χαρακτηριστικό πού έχουν πολλά από τά έργα αυτών των διανοητών: ο συνδυασμός της έντονης πνευματικής φιλοδοξίας και της εύρειας σύνθεσης διαφόρων γνωστικών αντικειμένων μέ τή δειλή ή τήν αυτονόητη άφροσύνη σ' αυτήν τήν ίδια τήν πολιτική-μακρινός άπόηχος του ρωμαλέου και φλογερού κόσμου των Βέμπερ, Κέϋνς ή Ράσελ. Έδώ οι συνέπειες, όσο έμμεσες και αν είναι αυτές, της διάρρηξης των συνεχειών στη σοσιαλιστική παράδοση, είναι όλοφάνερες. Τό αποτέλεσμα είναι ένα χαρακτηριστικό θέμα έντυπωσιακής θεωρητικής ενέργειας και παραγωγικότητας, του οποίου τό κοινωνικό άθροισμα είναι σημαντικά μικρότερο από τά επιμέρους στοιχεία.

Άντίθετα, ή Δεξιά, ασκώντας καθοριστική επίρροή στο πεδίο των άμεσων πολιτικών κατασκευών των ήμερών μας, παρουσίασε ένα εύληπτο όραμα σχετικά μέ τό πού πάει ή σε ποίο σημείο σταμάτησε ο κόσμος —άναφέρομαι στους Φουκουγιάμα, Μπρεζίνσκι, Χάντινγκτον, Γιέργκιν, Λούτβακ, Φρίντμαν. Πρόκειται για συγγραφείς πού συνδυάζουν μία ένιαία ισχυρή άποψη μέ ένα εύληπτο λαϊκό ύφος, τό οποίο σχεδιάστηκε για νά διαβάζεται όχι από κάποιους πανεπιστημιακούς αλλά από ένα πλατύ διεθνές κοινό. Αυτό τό γεμάτο αυτοπεποίθηση είδος γραφής, πού προς τό παρόν μονοπωλείται από τήν Άμερική, δέν έχει κάτι αντίστοιχο στην Άριστερά. Εκεί, στην καλύτερη των περιπτώσεων, ή άνεπαρκής έναλλακτική λύση είναι τά κανο-

νιστικά σχήματα μιᾶς «κοσμοπολίτικης δημοκρατίας» ἢ τοῦ «νόμου τοῦ λαοῦ», τὰ ὁποῖα βάζουν σέ παρενθεση ἢ ἐξωραΐζουν τὴν πραγματικὴ πορεία τῶν πραγμάτων. Τό NLR δέν πολυασχολήθηκε στο παρελθόν με καμιά ἀπό τίς δύο παραπάνω προσεγγίσεις. Στό μέλλον αὐτή ἡ ἐνασχόληση πρέπει νά ἀποτελέσει μιά ἀπό τίς προτεραιότητές του. Εἶναι ἀπίθανο νά ἀλλάξει σημαντικά τό ἰσοζύγιο τοῦ πλεονεκτήματος στο πεδίο τῶν ἰδεῶν, πρὶν ἀλλάξει ὁ συσχετισμός τῶν πολιτικῶν δυνάμεων, ὁ ὁποῖος πιθανόν θά παραμείνει σταθερός γιά ὅσο διάστημα δέν ὑπάρχει κάποια θαθεῖα οικονομική κρίση στή Δύση. Μόνο μιά ὕφεση, πού τό μέγεθος της δέν θά ἀπείχε πολύ ἀπό τό ἀντίστοιχο τῆς περιόδου τοῦ μεσοπολέμου, θά ἦταν ἱκανή νά κλονήσει τίς παραμέτρους τῆς τρέχουσας συναίνεσης. Ἄλλά αὐτός δέν εἶναι λόγος νά περιοριστεῖ κανεῖς μέχρι τότε σέ ἓνα πολεμικό ἢ ἀναλυτικό σημειωτόν.

8. Ἄλλά καί στο χῶρο τῆς κουλτούρας, ἡ κατάσταση ἐλάχιστη ὁμοιότητα ἔχει μέ αὐτήν τῆς περιόδου πού πρωτο-ἀνθίσε τό NLR. Τό χρονικό διάστημα ἀπό τότε μέχρι σήμερα καθορίστηκε ἀπό τρεῖς μείζονες ἀλλαγές. Πρῶτον, ὑπῆρξε μιά μαζική μετατόπιση δύναμης ἀπό τοὺς λεκτικούς πρὸς τοὺς ὀπτικούς κώδικες, μέ τὴν τηλεόραση νά κυριαρχεῖ ἀπέναντι σέ ὅλα τὰ προηγούμενα μέσα ἐπικοινωνίας. Αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη ἀκολούθησε, ἀργότερα, ἡ ἀνοδος τῶν νεότερων ἠλεκτρονικῶν μέσων, ἡ ὁποία στηρίχθηκε σέ μιά τεχνολογική πρόοδο ἀνάλογη μέ τὴν προηγούμενη. Φυσικά, τό συγκεκριμένο πρότυπο καθόρισε, σέ μεγάλο βαθμό, τὴν ἔλευση μεταμοντέρνων σχημάτων. Δεύτερον –κι αὐτό εἶναι ἓνα ἄλλο ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τῆς προαναφερθείσας ἐξέλιξης– τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἔντασης μεταξύ τῶν παραβατικῶν ἢ ἐξεγερσιακῶν παρορμήσεων τῆς βάσης καί τῆς καθεστηκυίας τάξης τῆς κορυφῆς ἀπορροφήθηκε, καθὼς ἡ ἀγορὰ οἰκειοποιήθηκε καί θεσμοποίησε τὴ νεανική κουλτούρα κατὰ τὸν ἴδιο σχεδόν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο συμπύκνωνε παλιότερα τίς πρωτοποριακές πρακτικές. Μόνο πού, δεδομένου ὅτι πρόκειται γιά μιά μαζική ἀγορὰ, ἡ δύναμή της, αὐτὴν τὴ φορά, ἦταν πολύ μεγαλύτερη. Τό τελικό ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν ἐξελίξεων ἦταν ἡ ἐμπορευματικὴ ἀποθέωση εἰδώλων, ὅπως ὁ Τζάκσον ἢ ὁ Τζόρτζαν. Τρίτον, ἡ διαφορά δυναμικοῦ, πού συνδέει τὰ ὑψηλά μέ τὰ χαμηλά συστήματα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἓνα ἐνιαῖο κύκλωμα χαρακτηριστικό τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, μίκρυνε, δεδομένου ὅτι ἡ ἀπόσταση μεταξύ τῶν δύο συστημάτων, ἡ ὁποία ἦταν ἡ συνθήκη τῆς ὑπαρξῆς αὐτῆς τῆς διαφορᾶς, σχεδόν κατέρρευσε. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν μιά κοινὴ καρικατούρα, καθὼς τὰ δύο συστήματα συνέκλιναν σέ ἓνα κοινὸ ὑπόστρωμα κίτς. Ἡ λογοτεχνία, συρόμενη καί αὐτὴ στὴν ἴδια δίνη ἀπὸ τὰ χρηματικά βραβεῖα καί τοὺς διαφημιστικούς προϋπολογισμούς, γεννᾷ πρόσωπα σάν τὸν Ἔκο ἢ τὸν Ρουσστί τῆς πρόσφατης περιόδου.

Αὐτό πού ἔχει σημασία γιά τό περιοδικό εἶναι ἡ κρι-

τική πλευρὰ αὐτῆς τῆς κατάστασης. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, τό πρότυπο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς παραγωγῆς ἀντιστάθηκε. Ἐκεῖ πού κάποτε ὑπῆρχε ἔντονη ἐπικοινωνία μεταξύ ὑψηλῶν καί χαμηλῶν ἐπιπέδων κουλτούρας, σήμερα ἔχει δημιουργηθεῖ μιά πόλωση πού ἔχει τὴν τάση νά στεγανοποιήσει καί τὰ δύο ἐπίπεδα στὸν ὑπερτροφικὸ τὸς λόγο. Ἔτσι, οἱ ὑψηλές μορφές ἔγιναν βορὰ τῆς στριφνῆς διαδικασίας τῆς φιλοσοφικῆς ἀποδόμησης, ἐνῶ οἱ λαϊκὲς κατέληξαν νά εἶναι ἡ παιδικὴ χαρὰ κάποιων «πολιτισμικῶν σπουδῶν» ὑπο-κοινωνιολογικοῦ τύπου. Καί οἱ δύο μορφές ἔχουν τίς ρίζες τους στίς ριζοσπαστικὲς παραδόσεις τῶν τελευταίων χρόνων τῆς δεκαετίας τοῦ πενήντα ἢ τῆς δεκαετίας τοῦ ἐξήντα: ἀπὸ τὴ μιά πλευρὰ ὁ Χόγκαρτ καί ὁ Γουίλιαμς καί ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Μπατάγ καί ὁ Ντεριντά. Ἄν θέλαμε νά χρησιμοποιήσουμε πῶς συμβατικὸ λεξιλόγιο, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι οἱ σημερινές μεταλλαγές καί τῶν δύο μορφῶν κουλτούρας ἐξακολουθοῦν νά ταυτίζονται μέ τὴν Ἀριστερά: σέ κάποιες στιγμὲς μεγαλοπρέπειας, μάλιστα –ὅπως ἔξυπνα παρατήρησαν οἱ ἐκ δεξιῶν επικριτές τους– παρουσιάζονται ὡς ἡ μόνη Ἀριστερά, τουλάχιστον στὴν Ἀμερική. Ὅμως, αὐτό στο ὁποῖο συνήθως καταλήγουν εἶναι νά ἐπιλέγουν ἢ τὸν σκοταδισμό ἢ τὸν λαϊκισμό, ἢ –ἀκόμα χειρότερα– κάποιο μείγμα τῶν δύο, ἓνα ἀλλόκοτο χαρμάνι δημαγωγίας καί ἀπολιτικότητας.

Ὁ σκοταδισμός, ὡς ἐσκεμμένη παρεμπόδιση τοῦ νοήματος, ἔχει λίγους ὑπερασπιστές. Ὁ λαϊκισμός, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ὀρισμένες φορές θεωρεῖται ὅτι ἔχει τὴ δυνατότητα νά εἶναι προοδευτικός. Ἄλλά, ἂν ἐξαιρέσουμε τίς παραδοσιακὲς ρίζες του στὴ Ρωσία, ὅπου οἱ Ναρόντινκοι θά θεωροῦνταν ἀκραῖοι ἐλιτιστές μέ τὰ σημερινὰ κριτήρια, αὐτό πού ὁ λαϊκισμός κατὰ κανὸνα κάνει σήμερα εἶναι νά κατασκευάζει μιά ψευδεπίγραφη εἰκόνα ἰσότητας –μεταξύ ψηφοφόρων, ἀναγνωστῶν ἢ θεατῶν– ἡ ὁποία δέν ὑπάρχει. Αὐτό ἀποτελεῖ τὸν καλύτερο τρόπο γιά νά ἀγνοοῦνται οἱ ὑπαρκτές ἀνισότητες στο ἐπίπεδο τῆς ἀνώτερης ἢ τῆς στοιχειώδους γνώσης: σ' αὐτό τό ἔδαφος συναντῶνται πολὺ εὐκόλα ἡ κυνική Δεξιά καί ἡ εὐσεβὴς Ἀριστερά. Ἔτσι δέν προκαλεῖ ἐκπλήξη ὅτι ἀπὸ τίς δύο ἐρμηνευτικὲς πού προσφέρονται, οἱ πολιτισμικὲς σπουδὲς εἶναι αὐτὴ τὴ στιγμή, ἀφ' ἐνός αὐτὲς πού ἔχουν τὴ μεγαλύτερη ἐπίδραση καί ἀφ' ἑτέρου, στίς χειρότερες ἐκφάνσεις τους, τό κύριο ἐμπόδιο σέ ὁποιαδήποτε εὐχαρίστηση προσφέρει ἡ ἀσυνείδητη μετακίνηση μεταξύ ὑψηλῶν καί χαμηλῶν ἐπιπέδων. Οἱ ἀξιέπαινες προσπάθειες ἀνάλυσης τῆς μαζικῆς κουλτούρας, πού βαδίζουν στο πνεῦμα τῶν Χόγκαρτ καί Γουίλιαμς, δέν λείπουν. Πάρα πολλοί, ὅμως, ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τῆς Σχολῆς τοῦ Μπέρμινχαμ, προχώρησαν τρεκλίζοντας σέ ἓνα ἀκριτο ἀγκάλιασμα τῆς ἀγορᾶς, θεωρώντας ὅτι εἶναι μιά πηγὴ λαϊκῆς κουλτούρας γεμάτη ἀπολαύσεις. Σ' αὐτὲς τίς συνθήκες, ὁ ρόλος τοῦ NLR πρέπει νά εἶναι τό νά στρέψει μέ ἀποφασιστικὴ τὴν φορά τῶν πραγμάτων πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, ἀποφεύγοντας κάθε νεο-Λεβιστικὴ ὑπερβολή.

Σέ κάθε ριζοσπαστικό περιοδικό, υπάρχει πάντα τό ένδεχόμενο νά δημιουργηθεῖ ἔνταση μεταξύ δύο μορφῶν κριτικῆς, ἐξ ἴσου ἀναγκαίων ἄν καί τελείως διαφορετικῶν μεταξύ τους. Χωρίς νά ἀκριβολογοῦμε, θά μπορούσαμε νά ἀποκαλέσουμε τούς δύο τρόπους προσέγγισης τῆς κουλτούρας μέ τούς ὅρους «πρωτοποριακό» καί «ἐγγελιανό»— μέ τόν πρῶτο νά δεσμεύεται νά θέσει ὡς ἀντικείμενο διακύβευσης μιᾶ ἐπιθετική, ἄν καί μονόπλευρα ἐπιτακτική, θέση καί τόν δεύτερο νά ἀποκωδικοποιεῖ μέ ἐνδεικτικό τρόπο τό εὐρύτερο ἱστορικό καί φιλοσοφικό περιβάλλον: ὁ Κλέμεντ Γκρίνμπεργκ καί ὁ Φρέντρικ Τζέιμσον εἶναι οἱ δύο δεξιότητες τῶν ἀντίστοιχων προσεγγίσεων. Οἱ προαναφερθεῖσες μορφές κριτικῆς δέν ἀλληλοαποκλείονται καί τό περιοδικό πρέπει νά τίς ἐνθαρρύνει καί τίς δύο. Ἡ ἀνάγκη τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης ποικίλλει, ἀναγκαστικά, σύμφωνα μέ τό θέμα ἢ τή συγκυρία. Σέ ἕνα πεδίο ὅπως αὐτό τοῦ κινηματογράφου, οἱ σοβαρές σκέψεις γιά τό νόημα τῶν τελευταίων κινηματογραφικῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ Χόλλυγουντ ἢ τοῦ Ἑλστρι, ὅσο καλές κι ἄν εἶναι οἱ προθέσεις τους, εἶναι σπατάλη τοῦ χώρου τοῦ NLR, σέ σύγκριση μέ τήν ἐνασχόληση μέ σκηνοθέτες, κυρίως ἐκτός τοῦ ἀγγλόφωνου κόσμου, οἱ ὁποῖοι δέν συγκεντρώνουν τήν προσοχή ἢ εἶναι δύσκολο νά τούς παρακολουθήσει κανεῖς. Ἀπέναντι στίς ἀρνητικές ἐξελίξεις, πού παρατηρήθηκαν κατά τήν τελευταία περίοδο στίς δυτικές μητροπόλεις, ὑπῆρξε ἕνα ἀντίβαρο μέ τεράστιο πολιτισμικό ὄφελος— ὁ πολλαπλασιασμός τῶν περιφερειακῶν παραγωγῶν τῆς Ἀσίας, τῆς Ἀφρικῆς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Οἱ συγκεκριμένες ἐξελίξεις καλύπτονται πολύ ἄσχημα στή Δύση καί ἡ Ἀριστερά πρέπει νά ἀσχοληθεῖ μέ αὐτές κατά προτεραιότητα. Ἐνα καλό κείμενο γιά τόν Χοῦ Ζιάο Ζιέν, τόν Κιαροστάμι, τόν Σεμπέν, τόν Λεντοῦκ ἀξίζει ἐκατό—ἔστω καί ἐπικριτικά— κείμενα γιά τόν Σπίλμπεργκ ἢ τόν Κόπολα. Μιά σειρά ἄρθρων, πού θά σχεδιαστεῖ σύμφωνα μέ αὐτή, τήν ἄποψη καί ἢ ὁποία θά ἐπεκταθεῖ καί στό νέο εὐρωπαϊκό κινηματογράφο (Ἀμέλιο, Ρίτζ, Ζακό, Ζονκά), θά ἦταν ὁ φυσικός διάδοχος τῶν ἀντίστοιχων πρωτοποριακῶν σειρῶν τοῦ Πήτερ Γουόλεν στό πρῶτο NLR.

Σέ ἕνα γενικότερο ἐπίπεδο, τό εἶδος τῆς λογοτεχνικῆς γεωγραφίας, πού ἀνέπτυξε ὁ Φράνκο Μορέτι, λόγω τῆς ἐστίασῆς του στήν ἀγορά, ἀποτέλεσε τή φυσική γέφυρα πού συνέδεσε τήν κουλτούρα τῶν ἐλίτ μέ τήν κουλτούρα τῶν μαζῶν, ἐνῶ πρόσφατα πραγματοποιεῖ μιᾶ «ἐξωστρεφῆ κίνηση» πρὸς παγκόσμια συστήματα, ἢ ὁποία δημιουργεῖ ἕνα διαφορετικοῦ τύπου μοντέλο. Σέ ὅλα τά πεδία, τό NLR πρέπει νά προσπαθήσει νά ἀντιταχθεῖ στόν ἐπαρχιωτισμό—στήν πραγματικότητα στόν ναρκισσισμό— τοῦ ἀγγλόφωνου κόσμου, στρέφοντας τήν προσοχή του, ἀκόμα καί σέ βάρος τῆς ἀναλογικῆς ἐκπροσώπησης, ἄν αὐτό εἶναι ἀναγκαῖο, σέ μή ἀγγλόφωνα ἔργα καί παραγωγούς. Ἐνα ἀπό τά πιό ἀξιοσημείωτα χαρακτηριστικά τῆς τρέχουσας ἀγγλικῆς σκηνῆς (*a fortiori* καί τῆς ἀμερικανικῆς) εἶ-

ναι ὅτι, ἄν καί οἱ ξένες γλώσσες, οἱ ξένες λογοτεχνίες καί ἡ ξένη πολιτική διδάσκονται πολύ περισσότερο στά σχολεῖα καί στά πανεπιστήμια σήμερα ἀπό ὅ,τι πρῖν ἀπό εἴκοσι χρόνια, οἱ πολιτισμικές ἀναφορές τῶν νέων γενεῶν—ἀκόμα καί στήν πιό σύνθετη μορφή τους— εἶναι συχνά πιό περιορισμένες διότι, ἐν τῷ μεταξῦ, ἡ ἡγεμονία τοῦ Χόλλυγουντ καί τοῦ CNN σημείωσε ἐκθετική αὔξηση. Μιά ματιά στά ρεύματα τῆς τρέχουσας δημοσιογραφικῆς μόδας εἶναι ἀρκετή γιά νά καταγράψει αὐτό τό παράδοξο. Τηρώντας τήν παράδοσή του, τό περιοδικό πρέπει νά ἀντισταθεῖ σ' αὐτήν τήν κατάσταση.

9. Ἡ ἔκδοση ἑνός περιοδικοῦ μέ τέτοιες ἀνησιχίες ἀποτελοῦσε πάντα ἀκροβασία σέ τεταμένο σκοινί. Ἡ ἐπίτευξη ἰσορροπίας ἀνάμεσα σέ τόσο ἀνόμοια πεδία, ὅπως αὐτά τῆς οικονομίας καί τῆς αἰσθητικῆς ἢ τῆς κοινωνιολογίας καί τῆς φιλοσοφίας, εἶναι ἀπό μόνη τῆς ἀρκετά δύσκολη ὑπόθεση. Στή συγκεκριμένη περίπτωση, λόγω τῆς φύσης τοῦ περιοδικοῦ, συνυπάρχουν ὑπό τήν ἡγεμονία τοῦ πολιτικοῦ πού θέτει τά δικά του προβλήματα ὀρισμοῦ καί ἐπιλογῶν. Οἱ ρυθμίσεις τῆς ὕλης τοῦ περιοδικοῦ ἀντανακλοῦν σιωπηρά τήν ἱεράρχηση τῶν ἐνδιαφερόντων του, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό κύριο ἄρθρο, ἀλλά καί τά βασικά ἄρθρα του, ἀναφέρονται συνήθως σέ ἐπίκαιρα διεθνή θέματα. Τό NLR παραμένει, κατ' ἀρχήν καί κυρίως, ἕνα πολιτικό περιοδικό, ἔξω ἀπό εὐγενικές συναινέσεις ἢ καθιερωμένες ὀριοθετήσεις τῆς κοινῆς γνώμης. Ὅμως, ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιᾶ πολιτική πού δέν καταπνίγει τίς περιοχές πού ἀγγίζει. Ἡ κουλτούρα μίας κοινωνίας εἶναι πάντα κάτι εὐρύτερο ἀπό τίς πολιτικές διεργασίες πού πραγματοποιοῦνται στό ἐσωτερικό της, ἀποτελώντας μιᾶ δεξαμενή σημασιῶν ἐκ τῶν ὁποίων μόνο ἕνας περιορισμένος ἀριθμός συνδέεται μέ τήν κατανομή δύναμης, πού εἶναι τό ἀντικείμενο τῆς πολιτικῆς δράσης.⁸ Κάθε πολιτική πού ἐπιθυμεῖ νά εἶναι ἀποτελεσματική σέβεται αὐτό τό πλεόνασμα. Οἱ προσπάθειες στρατολόγησῆς ὅλων τῶν θεωρητικῶν ἢ πολιτισμικῶν χώρων γιά τήν ἐξυπηρέτηση ἐργαλειακῶν σκοπιμοτήτων θά εἶναι πάντοτε μάταιες ἢ ἀντιπαραγωγικές. Αὐτό δέν σημαίνει ἀδιαφορία. Ἡ Ἀριστερά πρέπει νά ἔχει μιᾶ «πολιτισμική πολιτική»: ἀλλά αὐτό ἀπαιτεῖ, πρῶτα ἀπ' ὅλα, τή διεύρυνση τῶν ὁρίων τῆς δικῆς τῆς κουλτούρας. Γιά τούς παραπάνω λόγους, τά ἄρθρα πού θά δημοσιεύονται στό NLR μπορεῖ νά μὴ ἔχουν ἄμεση—ἢ ἀκόμα καί τήν παραμικρή— σχέση μέ τά ριζοσπαστικά μας πολιτικά προγράμματα.

Μιά μείζων ἀλλαγή τῆς ἐποχῆς πού πέρασε, γιά τήν

8 Τό κύριο ἐπιχείρημα γιά τήν ἀσυμμετρία κουλτούρας καί πολιτικῆς ἀναπτύξεως ὁ Φράνσις Μούλχερν στό *The Present Lasts a Long Time*, Cork 1998, pp. 6-7, 52-53, ἕνα βιβλίο μέ τό ὅποιο τό περιοδικό θά ἀσχοληθεῖ πάλι σέ ἐπόμενο τεῦχος του.

όποια γίνεται συχνά λόγος, ήταν ἡ ἐκτεταμένη μετα-νάστευση τῶν διανοουμένων τῆς Ἀριστερᾶς σέ ἰδρύματα ἀνώτατης ἐκπαίδευσης. Αὐτή ἡ ἐξέλιξη –πού ήταν συνέπεια ὄχι μόνο τῶν ἀλλαγῶν στή διάρθρωση τῶν ἐπαγγελμάτων, ἀλλά καί τῆς ἀπομάκρυνσης ἀπό τοὺς πολιτικούς ὀργανισμοὺς, τῆς ἀλαλίας τῶν ἐκδοτικῶν οἰκῶν, τῆς παρεμπόδισης κάθε ἀνάπτυξης ἐναλλακτικῶν μορφῶν κουλτούρας– δέν ἀναμένεται νά ἀναστραφεῖ σύντομα. Αὐτή ἡ ἀλλαγὴ εἶχε συγκεκριμένες δυσᾶρεστες παρενέργειες. Ὁ Ἔντουαρντ Σαϊντ μᾶς ὑπέδειξε μέ σαφήνεια, πρόσφατα, κάποιες ἀπὸ αὐτές πού ήταν πράγματι κάκιστες ὀρισμένα πρότυπα γραφῆς πού θά εἶχαν ἀφήσει ἄφωνους τὸν Μάρξ ἢ τὸν Μόρρις. Ἀλλὰ ὑπάρχουν καί ἄλλοι τρόποι μέ τοὺς ὁποίους ἡ ἀκαδημαϊκὴ καριέρα εἰσέπραξε τὰ τέλη τῶν διωδίων τῆς: περιττοὶ μηχανισμοί, πού χρησιμοποιοῦνται περισσότερο γιὰ τὴν ἐκδοση ἀτομικῶν διαπιστευτηρίων παρὰ γιὰ πνευματικούς σκοποὺς, ἐγκύκλιες ἀναφορῆς στὶς ἀρχές, βιβλιογραφικὲς αὐτο-παραπομπές γεμάτες ἀδρότητα καί πολλὰ ἄλλα. Ὅταν χρειάζεται, τὸ NLR σκοπεύει νά εἶναι ἓνα λόγιο περιοδικό, ἀλλὰ ὄχι ἓνα ἀκαδημαϊκὸ περιοδικό. Σέ ἀντίθεση μέ τὰ περισσότερα ἀκαδημαϊκά –γιὰ νά μὴν μιλήσουμε γιὰ τὰ ἄλλα–περιοδικὰ πού κυκλοφοροῦν σήμερα, δέν συσσωρεύει ὑποσημειώσεις στὸ τέλος τῶν ἀρθρῶν οὔτε καταφεύγει σέ βιβλιογραφικὲς ἀναφορῆς «τύπου Χάρβαρντ». Ὅμως, σέβεται τὴν κλασικὴ ἀδρότητα τῶν ἄμεσα διαθέσιμων ὑποσημειώσεων πού ὑπάρχουν στὸ τέλος τῆς σελίδας, οἱ ὁποῖες παραπέμπουν στὶς πηγές ἢ σέ κάποια ἄλλα κείμενα πού ἔχουν σχέση μέ τὸ δημοσιευμένο ἄρθρο. Ὅπου χρειάζεται, οἱ συγγραφεῖς εἶναι ἐλεύθεροι νά τὸ κάνουν αὐτό, ὅπως συμβαίνει μέ τὸν Μορέττι στὸ παρὸν τεῦχος. Ἀλλὰ, ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ὑποσημειώσεων χάριν αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ πολλαπλασιασμοῦ, αὐτὴ ἡ μάλιστα πού πλήττει σήμερα πολλὰ ἀπὸ τὰ ἄρθρα πού στέλνονται γιὰ δημοσίευση, δέν θά περάσει. Θά ἔπρεπε νά εἶναι ζήτημα τιμῆς γιὰ τὴν Ἀριστερὰ νά γράφει τουλάχιστον ἐξ ἴσου καλὰ μέ τοὺς ἀντιπάλους τῆς, χωρὶς περιττές ἐπαναλήψεις ἢ ἀκατάστατες παραθέσεις λέξεων.

Τὸ περιοδικό θά περιέχει ἓνα τμήμα μόνιμης βιβλιοκριτικῆς, ἐνῶ θά ἐνθαρρύνει, ἐπίσης, τίς ἀντιπαραθέσεις ἀπόψεων. Τὸ NLR ἀπολάμβανε πάντοτε ἓνα ἄδικο συγκριτικὸ πλεονέκτημα λόγω τῆς γλώσσας στὴν ὁποία ἐκδίδεται, δεδομένου ὅτι τὰ ἀγγλικά ἔχουν ἓνα παγκόσμιο ἀκροατήριο, κάτι πού δέν συμβαίνει μέ ὁποιοδήποτε ἄλλο γλωσσικὸ ἰδίωμα. Ὡς ἀντιστάθμισμα αὐτῆς τῆς ὑπεροχῆς, θά πρέπει νά προσπαθήσει νά κάνει γνωστὰ στοὺς ἀναγνώστες τοῦ σημαντικὰ ἔργα πού δέν ἔχουν δημοσιευτεῖ στὴν ἀγγλικὴ γλώσσα, καθὼς καί ἄλλα πού ἔχουν μὲν γραφτεῖ στὰ ἀγγλικά, ἀλλὰ ἔχουν δημοσιευτεῖ ἄλλοῦ. Οἱ βιβλιοκριτικὲς σ' αὐτὸ τὸ τεῦχος δίνουν ἓνα πρόχειρο δεῖγμα αὐτοῦ πού θά μπορούσαμε νά κάνουμε. Τὸ περιοδικό παραδοσιακά δημοσίευε λίγες πολεμικὲς στίς σελίδες του. Ἐλπίζουμε αὐτὸ νά τὸ ἀλλάξουμε. Τὸ παρὸν τεῦχος περιέ-

χει μιά τέτοια ἀντιπαραθέση ἀπόψεων, ἐνῶ τὸ ἴδιο θά συμβεῖ καί στὸ ἐπόμενο. Καί ἐδῶ, ὅπως καί ἄλλοῦ, τὸ κριτήριο δέν εἶναι ἡ πολιτικὴ ὀρθότητα, μέ ὁποιοδήποτε τρόπο καί ἂν αὐτὴ ἐκλαμβάνεται, ἀλλὰ ἡ πρωτοτυπία καί ἡ ἰσχὺς τῶν ἐπιχειρημάτων. Οἱ ἀρθρογράφοι δέν εἶναι ἀνάγκη νά ἀνῆκουν τυπικά στὴν Ἀριστερὰ –ὑπάρχουν πολλές περιοχὲς ἐνδιαφερόντων, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐνδεχομένως θρῖσκονται στὸν τομέα τῶν διεθνῶν σχέσεων, ὅπου κάποιος πού δέν εἶναι ἀριστεροὶ διατυπώνουν ὀρισμένα ἀνωτέρου ἐπιπέδου ἐπιχειρήματα κατὰ τῶν καθιερωμένων προοδευτικῶν ἀφελειῶν, τίς ὁποῖες συνήθως συμμερίζονται οἱ πυλῶνες τοῦ ἀξιοσέβαστου φιλελευθερισμοῦ. Οἱ πιὸ καταλυτικὲς κριτικὲς κατὰ τῆς ἐπεκτατικότητος τοῦ NATO καί τοῦ πολέμου στὰ Βαλκάνια ἔγιναν, τίς περισσότερες φορές, ἀπὸ τὴ Δεξιὰ. Τὸ περιοδικό πρέπει νά δέχεται εὐχαρίστως παρεμβάσεις σάν κι αὐτές. Ἀντιθέτως, δέν ἔχει ἀνάγκη κειμένων πού προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀριστερὰ τὰ ὁποῖα ἀπολογοῦνται γιὰ τίς ἐπισημες πολιτικὲς, σάν αὐτὰ πού γράφτηκαν τὴν ὥρα πού τὰ B-52 ἀπογειώνονταν γιὰ τὸ Κουβέιτ ἢ γιὰ τὸ Κόσσοβο. Αὐτὰ τὰ κείμενα μπορεῖ νά τὰ διαβάσει κανεὶς κάθε μέρα στίς ἐφημερίδες καί τὰ περιοδικὰ τοῦ κατεστημένου. Γιὰ νά εἶναι χρήσιμες οἱ ἀντιπαραθέσεις πού θά γίνονται σ' αὐτὸ τὸ περιοδικό πρέπει νά κρατᾶμε ἀπόσταση ἀπὸ τὴ ζώνη τῆς νάρκωσης.

Τέλος, μιά λέξη γιὰ τὴν γεωγραφικὴ μας θέση. Τὸ NLR ήταν ἓνα περιοδικό πού ξεκίνησε στὴ Βρετανία, ἓνα κράτος πού πρέπει νά ἐλπίζουμε ὅτι δέν θά διαρκέσει γιὰ πολὺ ἀκόμα, ἐξ αἰτίας τῶν λόγων πού μέ διεισδυτικότητα παραθέτει ὁ Τόμ Νάϊον. Εἶπαμε πολλὰ στὸ παρελθόν γιὰ τὸ Ἡνωμένο Βασίλειο καί δέν θά σταματήσουμε τώρα. Ταυτόχρονα, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τοῦ περιοδικοῦ ζοῦν ἢ ἐργάζονται, σήμερα, στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, μιά χώρα γιὰ τὴν ὁποία τὸ NLR ἔχει ἐπίσης δημοσιεύσει πολλὰ ἄρθρα. Γιὰ περισσότερες ἀπὸ δύο δεκαετίες, τὰ κείμενα γιὰ τὴν Ἀμερικὴ τοῦ Μάικ Ντέιβις –τοῦ πιὸ συνεποῦς ἀρθρογράφου μας– ἄφησαν ἓνα ἀνεξίτηλο στίγμα. Ἀλλὰ καί οἱ ἐξελίξεις στὴν Εὐρώπη ἐπέδρασαν, ἐπίσης, στὴ διαμόρφωση τῶν ἀρχικῶν ἀπόψεων αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ. Ἡ σφαῖρα ἐνδιαφερόντων τοῦ NLR ξεπερνοῦσε πάντοτε τὰ ὄρια τῆς Δύσης. Ἀλλὰ ἐνῶ τὸ περιοδικό ἀσχολήθηκε καί μέ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο –τόσο τὸν Τρίτο καί τὸν Δεύτερο ὅσο καί τὸν Πρῶτο, τότε πού αὐτὴ ἡ ὀρολογία ἴσχυε ἀκόμα– ἄλλοτε καλύτερα καί ἄλλοτε χειρότερα ἀνάλογα μέ τὴν περίοδο, οἱ ἀρθρογράφοι τοῦ ἐξακολουθοῦσαν νά προέρχονται κυρίως ἀπὸ αὐτὴ τὴ γενέθλια γῆ. Αὐτὸ θά θέλαμε νά τὸ ἀλλάξουμε. Πρέπει νά ἔρθει ὁ καιρὸς πού ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐξω-ατλαντικῶν ἀρθρογράφων τοῦ NLR θά ἀντιστοιχεῖ μέ αὐτὸν τῶν ἐξω-ατλαντικῶν ἀρθρῶν πού δημοσιεύει. Πρὸς τὸ παρὸν, αὐτὸ εἶναι ἐκτὸς τῶν δυνατοτήτων μας, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ ἓναν ὀρίζοντα πού πρέπει νά τὸν ἔχουμε πάντα κατὰ νοῦ.

ΤΑ ΕΜΒΡΥΑ ΣΤΟ ΚΟΣΟΒΟ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΡΜΟΚΟΙΤΙΔΕΣ ΣΤΟ ΚΟΥΒΕΪΤ.

Σκέψεις για μερικές ψευδείς ειδήσεις κατά τή διάρκεια των τελευταίων πολυεθνικῶν πολέμων.

τῆς Ἀδριανῆς Δημακοπούλου

Α' ΜΕΡΟΣ

Τῆ Δευτέρα 6 Δεκεμβρίου 1999 διάβασα στή γαλλική ἐφημερίδα *Liberation*, στίς διεθνείς εἰδήσεις, ἕνα ἄρθρο, ἀνυπόγραφο, μέ τίτλο “Κοσσοποδέδιο: ἡ συμπληρωμένη φρίκη” καί μέ ὑπότιτλο “Σύμφωνα μέ τόν ΟΑΣΕ,¹ τά ἐγκλήματα αὐξήθηκαν μετά τήν ἐπέμβαση”. Στό σχετικά σύντομο αὐτό ἄρθρο, σέ σύγκριση μέ τήν ἐκθεση τῶν 900 σελίδων τοῦ ΟΑΣΕ γιά τίς παραβιάσεις τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων στό Κοσσοποδέδιο, μποροῦσε κανεῖς νά διαβάσει: “Ο ΟΑΣΕ, ὡστόσο, ἀναγνωρίζει, σέ ἀντίθεση μέ τά ὅσα διαβεβαίωναν πολλές δυτικές κυβερνήσεις τήν ἐποχή ἐκείνη, ὅτι πρῖν ἀπό τίς κρούσεις (frappes) τοῦ ΝΑΤΟ δέν ὑπῆρξαν, σέ ὅλη τήν ἐπαρχία, γενικευμένοι φόνοι εἰς βάρος τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κοσόβου”.

Πλήν τῶν ὁρολογικῶν ἐνδείξεων –πόσον καιρό ἄραγε θά τοὺς πάρει γιά νά ποῦν τά πράγματα μέ τ' ὄνομά τους καί νά ἀπάψουν νά ὀνομάζουν “κρούσεις” τοὺς βομβαρδισμούς;– ἡ εἰδηση παρῴσιαζε στό μάτια μου ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, διότι, γιά πρώτη φορά, διάβαζα νά λέγεται ἐπίσημως κάτι τό ὀφθαλμοφανές ἀπό τότε, τό ὅποιο ὅμως, τότε, ἦταν σχεδόν ἀδύνατο νά περάσει στό δυτικά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης οὔτε ἐξάλλου νά ἀκουστεῖ ἀκόμα καί σέ ἰδιωτικές συζητήσεις ὅτι, δηλαδή, μιά στρατιωτική ἐπέμβαση τοῦ ΝΑΤΟ, ἀντί νά βοηθήσει, θά ἐπιδείωνε τήν κατάσταση τῶν Κοσοβάρων Ἀλβανῶν, κυρίως ὡς πρός τά ἀνθρώπινα δικαιώματα καί εἰδικότερα ὡς πρός τό πρῶτο ἀνάμεσα τους, τό δικαίωμα στή ζωή.

Γιά τά τεκταινόμενα στό Βαλκάνια “τὴν ἐποχή ἐκείνη” –“τὴν ἐποχή ἐκείνη”, ὅπως λέει ἡ *Liberation*, σάν γιά νά ἀπωθήσει στό βάθος τοῦ χρόνου ἢ γιά νά ἀνασύρει ἀπό τά βάθη τῆς μνήμης τῶν πολιτῶν τῆς κοινῆς τῆς πληροφόρησης κάτι πού συνέβη μόλις πρῖν ἀπό λίγους μῆνες– γιά ἐκείνους λοιπόν τοὺς τρόπους πού βρήκε ἡ “διεθνῆς κοινότητα” γιά νά “ἐπέμβει ἀνθρωπιστικά”, γιά νά “ἐκδημοκρατίσει” καί γιά νά “ἐ-

ξευρωπαϊσει” τά Βαλκάνια,³ δίνοντας ἕνα σωφρονιστικό μάθημα τῆς “νέας τάξης” καί ἐπιτελώντας ἢ, μᾶλλον, δοκιμάζοντας τίς δικές της νέες στρατιωτικοπολιτικές καί ἰδεολογικές ἀνακατάξεις, τίς δικές της νέες ἰσορροπίες ἢ, μᾶλλον, εὐρωπαϊκές ἀνισορροπίες, αὐτές πού μᾶς προέκυψαν ἀπό τήν πτώση τοῦ τείχους καί τήν ἐπανενοση τῆς Γερμανίας, γιά τά τεκταινόμενα λοιπόν στό Βαλκάνια ἀπό τοὺς ἐκλεκτοὺς αὐτοὺς φορεῖς κάποιας μοντέρνας ἀντίληψης τῆς οἰκουμενικότητας καί τῶν οἰκουμενικῶν ἰδεωδῶν, συχνά μοῦ ἐρχόταν στό νοῦ μιά προσφιλῆς, καί δυσκολομετάφραστη στό γαλλικά, ἔκφραση τῆς μητρὸς μου: κι ὅλ' αὐτά παιδάκι μου γίνονται στοῦ κασιδή τό κεφάλι. Τ' ὁμο-

1. Ὁργανισμός γιά τήν Ἀσφάλεια καί τή Συνεργασία στήν Εὐρώπη.

2. ΝΑΤΟ, ΗΠΑ καί Εὐρωπαϊκή Ἐνωση, συνολικά 19 “σύμμαχα” κράτη, κάποτε ἀνομολογήτως ἀντιμαχομένω συμφερόντων.

Ποῖός ποτέ θά μποροῦσε νά φανταστεῖ ὅτι ἡ ἐπίσημη καθιέρωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ νομίματος, τήν 1η Ἰανουαρίου 1999, θά ἦταν τόσο ἐπικίνδυνη γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση ὅσο καί ἀπειλητική γιά τά ἀμερικανικά συμφέροντα, ὥστε μόλις τρεῖς μῆνες μετά νά ἐπιφέρει τήν πρώτη στρατιωτική ἐπέμβαση τοῦ ΝΑΤΟ καί τήν ἐπανεργοποίηση, ἐντός τῆς Εὐρώπης, τόσο ἀνελεύθερων καί παρωχημένων πολιτικῶν σχημάτων, ὅπως εἶναι αὐτό τοῦ προτεκτοράτου;

3. Ἀπό τήν πλούσια ἀρθρογραφία πάνω σέ αὐτά τά θέματα κατά τή διάρκεια τῶν βομβαρδισμῶν, ἀξίζει νά ἀναφέρουμε εἰδικά γιά τό τελευταῖο, τόν “ἐξευρωπαϊσμό” τῶν Βαλκανίων, τό ἄρθρο τοῦ Ἰσμαήλ Κανταρέ, στή *Le Monde*, 10.3.1999, μέ τίτλο “Τά Βαλκάνια πρέπει νά ἐξευρωπαϊστοῦν”, ὅπου τίθεται τό “ἐπεῖγον ἐρώτημα [...] κατά πόσον τά Βαλκάνια μποροῦν νά εἶναι πολιτισμένα, μέ ἄλλες λέξεις, νά ἐξευρωπαϊστοῦν [...]”. Κατά τόν συγ-

λογώ, είμαι πενήντα χρονών, και κανείς ποτέ δέν μ' έκανε νά φοβηθώ τόσο γιά τή βαλκανική "κασίδα" μου όσο φοβήθηκα γιά τά Βαλκάνια, όσο φοβήθηκα τούς σωτήρες ανθρωπιστές "τήν εποχή εκείνη".

"Όμως, τό άρθρο τής *Liberation* είχε κι ένα άλλο, άπροσδόκητο γιά μένα ενδιαφέρον. Ήταν μιá "λεπτομέρεια", άν μοϋ επιτρέπεται ή έκφραση, στήν περιγραφή τών παραβιάσεων τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τούς Σέρβους. Παραθέτω τό άπόσπασμα αυτούσιο, αφήνοντας κι εγώ μέ πλάγια στοιχεία τς παραπομπές στήν έκθεση του ΟΑΣΕ:⁴ "Τά συμπεράσματα τής έκθεσης γιά τή σερβική καταστολή, συνοδευόμενα από φρικιαστικές μαρτυρίες, υπογραμμίζουν ότι "οί φόννοι, οί αυθαίρετες κρατήσεις και τά βασανιστήρια είχαν ως κύριο στόχο τούς νεαρούς Άλβανούς σέ μάχιμη ήλικία (...). Οί γυναίκες αποτέλεσαν κι αυτές άντικείμενο ιδιαίτερων διαιοτήτων", αναρίθμητων διαοιών και καταστροφών έμβρύων (*destructions d'embryons*)".

Στίς "καταστροφές έμβρύων" σταμάτησα. Δέν καταλάβαινα τί μπορούσε νά εννοεί ο συντάκτης του άρθρου -τό Γαλλικό Πρακτορείο Ειδήσεων (AFN)- μέ τούτη τήν έκφραση. Πώς είναι δυνατόν νά γίνει κάτι τέτοιο στό Κοσσυφοπέδιο, άναρωτήθηκα, σέ μιá άγροτική περιοχή, σ' ένα τόσο φτωχό ιατροτεχνολογικό περιβάλλον; Πήρα και τή *Monde*, ως σοβαρότερη έφημερίδα, πρós ευρύτερη και σαφέστερη ένημέρωση. Τό αντίστοιχο άρθρο (7.12.1999), κι αυτό άνυπόγραφο, κι αυτό μέ τήν ένδειξη τών πηγών του -Γαλλικό Πρακτορείο Ειδήσεων σύν Associated Press⁵- ήταν όντως πιο πλούσιο και περιεκτικό. Άνέφερε κι αυτό ρητά ότι ο ΟΑΣΕ δέν άσπάζεται στήν έκθεσή του τς τότε θέσεις πολλών κυβερνήσεων ούτε και συμμερίζεται τς βεβαιότητες του τότε άρχηγού της Κ V I, τής Άποστολής Έπαλήθευσης στό Κοσσυφοπέδιο,⁶ πρεσβευτή τών ΗΠΑ Γουίλιαμ Γουώκερ (William Walker), ο όποιος ήταν ο πρῶτος πού είχε σπένσει νά χαρακτηρίσει τελεσιδικώς ως "έγκλημα κατά τής ανθρωπότητας" τούς σαράντα πέντε σκοτωμένους Άλβανούς πού δρέθηκαν στίς 15 Ίανουαρίου 1999 στό χωριό Ράτσακ (Racak).⁷ Κατά τή *Monde* ή έκθεση περιορίζεται στό νά διαπιστώσει ότι "Η σφαγή αυτή προκάλεσε τή διεθνή άγανάκτηση και μετέβαλε τή στάση τής διεθνούς κοινότητας άπέναντι στήν Όμοσπονδιακή Δημοκρατία τής Γιουγκοσλαβίας και τς σερβικές άρχές στό Βελιγράδι". Υπενθυμίζω ότι αυτή ή "διεθνής άγανάκτηση" και "ή μεταβολή στάσης τής διεθνούς κοινότητας" είχαν ως άμεση συνέπεια τήν άπόσυρση τών παρατηρητών του ΟΑΣΕ από τό Κοσσυφοπέδιο και τήν έναρξη τών βομβαρδισμών. Πάντως, ως πρós τά έμβρυα και ή *Monde* επαναλάμβανε αυτόλεξεϊ τήν ίδια πληροφορία μέ τά ίδια συμπραζόμενα. Παραθέτω τό άπόσπασμα : "[...] Οί φόννοι, οί αυθαίρετες κρατήσεις και τά βασανιστήρια είχαν ως κύριο στόχο τούς νεαρούς Άλβανούς σέ μάχιμη ήλικία", καταδεικνύει αυτή ή έκθεση, καρπός έρευνας έννέα μη-

νών. "Οί γυναίκες αποτέλεσαν κι αυτές άντικείμενο ιδιαίτερων διαιοτήτων", συγκεκριμένα διαοιών και καταστροφών έμβρύων.

Πρέπει νά προσθέσω ότι τό άρθρο άρχιζε μέ ιδιαίτερος βίαιο τρόπο, υπογραμμίζοντας άκριβώς τς κακουργίες κατά τών γυναικοπαίδων και τών έμβρύων: "Άποκεφαλισμένα παιδιά, κομμένα στήθη, άκρωτηριασμένα έμβρυα...".

Έάν οι λέξεις έχουν κάποιο νόημα, τί είναι αυτή ή άκριτη επανάληψη και από τς δύο έφημερίδες, τήν πρωινή και τήν άπογευματινή, τέτοιας φαυλεπίφανης άνοησίας, τί είναι τούτη ή άνηλής όσο και παραλογική έμμονή στά έμβρυα; Μέ τήν πρώτη άνάγνωση, είναι άλήθεια, μόνον τό ρητορικό εκτόπιομα τών φράσεων ήταν γιά μένα αισθητό. Σάν οι διαοιοί, τά βασανιστήρια, οι δολοφονίες και οι εκτελέσεις, τούτες οι τρισάθλιες, οι κατάπτυστες όσο και άισχρά συνηθισμένες πρακτικές όλων τών πολέμων, νά μήν άρκούν πλέον γιά νά συγκινήσουν τή δυτική κοινή γνώμη. Σάν μιá επαύξηση τής φρίκης, μιá επαύξηση τής βαρρότητας τών Σέρβων, στή ρίζα του γενοκτόνου μίσους, νά χρειάζεται κάτι τό ασύλληπτο, τό πρωτάκουστο: "άκρωτηριασμοί και καταστροφές έμβρύων".

Τόν Μιλόσεβιτς τόν είδαν ως Χίτλερ, τά στρατόπε-

γραφέα, "ή καρδιά του νοήματος του πολέμου πού διεξάγει ή Άτλαντική συμμαχία, τό όπλισμένο χέρι του δυτικού πολιτισμού, συνδέεται άκριβώς με τούτο τό έρώτημα". Τό άρθρο ξαναδημοσιεύτηκε στίς 19.6.1999, στόν φάκελλο πού έτοίμασε ή έφημερίδα μέ μιá έπιλογή εκλεκτών προσφορών διανοουμένων στόν προβληματισμό γιά τήν "έπέμβαση" στό Κοσσυφοπέδιο.

4. Στο έξής, τά άποσπάσματα τών εκθέσεων ή τών δηλώσεων ύπευθύνων, τά όποια περιέχονται στα δημοσιογραφικά άρθρα θά παρατίθενται μέ πλάγια στοιχεία.

5. Δεδομένου ότι ή κοινή άναφορά τών δύο έφημερίδων είναι τό Γαλλικό Πρακτορείο Ειδήσεων, αυτό, κατά πᾶσα πιθανότητα, θά ήταν και ή πηγή της έν λόγω ειδήσης. Πρέπει ωστόσο νά σημειώσω ότι, παρ' όλες τς προσπάθειές μου, δέν βρήκα πρόσβαση στό δελτίο ειδήσεων του Πρακτορείου εκείνης τής ήμέρας.

6. Η Κ V M δημιουργήθηκε στό πλαίσιο του ΟΑΣΕ.

7. Για τόν βίο και τήν πολιτεία του Γουίλιαμ Γουώκερ ως πρεσβευτή τών ΗΠΑ στό Έλ Σαλβαδόρ τό 1989, και τή σπουδή του νά άπομακρύνει κάθε ύποψία συμμετοχής του σαλβαδοριανού στρατού και τής άμερικανικής κυβέρνησης στό κύμα διαιοπραγιών, πού έπληξαν τή χώρα αυτή κατά τή δεκαετία του '80, και συγκεκριμένα τή συμμετοχή τους στή δολοφονία έξι Ίησουιτών ιερέων, τής οικονομου τους και τής κόρης τής οικονομου, τό 1989, βλ. σχετικά Noam Chomsky, *The New Military Humanism, Lessons from Kosovo*, Pluto Press, Λονδίνο 1999, σ. 41-42, καθώς και τήν πλούσια σέ πληροφορίες, αλλά συμβατικότητα και δυϊκά συρρικνωόμενη στή "χαντινγκτονική" τής άσκησης, μελέτη του Alexandre Del Valle, *Guerres contre l'Europe, Bosnie-Kosovo-Tchirci nie*, Editions des Syrtes, Παρίσι 2000, σ. 254-256 και 264-266.

δα στή Βοσνία τά προσομοίωσαν μέ τά ναζιστικά, στά τρένα μέ τούς Κοσοβάρους Ἀλβανούς πρόσφυγες ἀναγνώρισαν τά τρένα πού ὀδηγοῦσαν στό Ἄουσιτς. Πρόσφατα ἀκόμη, χωρίς αἰδῶ, ὁ ὑπουργός Ἐξωτερικῶν τῆς Γερμανίας, σ' ἓνα ταξίδι του στό Κόσοβο, προτρέπει τούς Σέρβους καί τούς Ἀλβανούς νά συμφιλωθοῦν, ὅπως συμφιλώθηκαν οἱ Γερμανοί μέ τούς Ἑβραίους. Παραδειγματιζόμενοι ἀπό τόν λαό του, λέει, πού ἀναγνώρισε τήν ἐνοχή του καί ζήτησε συγγνώμη ἀπό τά θύματά του.⁸ Γιατί ὄχι, σκέφτηκα, ἐάν ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, ἴσως στά μάτια τους θά πρέπει νά ὑπάρχει, θά πρέπει νά βρεθεῖ καί ὁ ἀντίστοιχος Σέρβος Μένγκελε πού στό ἐργαστήριό του κατέστρεφε καί ἀκρωτηρίαζε ἔμβρυα κατά τή διάρκεια τῶν βομβαρδισμῶν τοῦ ΝΑΤΟ. Ἀπό τούς Σέρβους, ἡ “διεθνῆς κοινότητα” ὅλα τά περιμένει.⁹

Ἡ ἐκθεση τοῦ ΟΑΣΕ –στίη ὁποία ἀνέτρεξα μέσφ τοῦ Ἴντερνετ– ἐπιβεβαίωσε αὐτήν τήν πρώτη “ρητορική” ἀνάγνωση, διότι βέβαια ποτέ σέ τούτη τήν καταγραφή μαρτυριῶν δέν γίνεται λόγος γιά “ἀκρωτηριασμούς” καί γιά “καταστροφές ἐμβρύων”. Τό σημαῖνον “ἐμβρυο” πουθενά δέν ἀπαντᾷ.¹⁰ Ἐκεῖ ἐκτίθενται οἱ τοκοετοί κάτω ἀπό ἀπερίγραπτες συνθήκες, οἱ βιασμοί καί οἱ ξυλοδαρμοί ἐγκύων γυναικῶν, πού ἀπέβησαν γιά κάποιες ἀπό αὐτές τίς γυναῖκες, καθώς καί γιά τήν ἐκβασή τῆς ἐγκυμοσύνης τους, μοιραῖοι. Καταγράφεται μάλιστα, ἐάν ἀληθεύει, μία συγκλονιστική μαρτυρία ἐνός ἐξηνταπεντάχρονου ἀνδρός πού εἶδε στό δρόμο πού ὀδηγοῦσε ἀπό τήν Πρίστινα στό Κόλιτς (Kolic/Kolij), ἀνάμεσα στά πτώματα πού συναντοῦσε κανεῖς κάθε σαράντα μέτρα, στήν ἄκρη τοῦ δρόμου, “τό πτώμα μιᾶς ἐγκύου πού τῆς εἶχαν ἀνοίξει τό σῶμα. Τό νεκρό της μαρῶ κείτονταν ἐπάνω της”.¹¹ Ἐάν αὐτό ἦταν τό ἐγκλημα πού ὑπαγόρευσε τό “καταστροφές ἐμβρύων”, πῶς νά μήν ἀνατριχιάσει κανεῖς μπρός στήν ἀφαιρετική ὑπέρβαση τοῦ εἰδησιογράφου πού ἀποσιωπᾷ τόν φόνο τῆς γυναῖκας, σάν ἡ ἴδια καί τό σῶμα της νά ἦταν ἓνα ἄψυχο περίβλημα –ποτέ ἐξάλλου στά δύο ἄρθρα δέν στοιχειοθετεῖται φόνος ἐγκύου– γιά νά φέρει στό φῶς τῶν εἰδήσεων εὐθέως, σχεδόν ἐργαστηριακά, τό κατεστραμμένο ἔμβρυο. Μέσα στή φρίκη καί τή δυστυχία, εἶναι πάντα παρήγορο ὅτι αὐτό πού εἶδε ἓνας ἠλικιωμένος Κοσοβάρος Ἀλβανός, στήν ἄκρη τοῦ δρόμου, δέν εἶναι ἓνα κατεστραμμένο ἔμβρυο, ἀλλά τό πτώμα μιᾶς γυναῖκας πού τῆς εἶχαν ἀνοίξει τήν κοιλιά. Ἐπάνω στό σῶμα της, λέει, κείτονταν τό “νεκρό μαρῶ της”.

Ἐνα μήνα ἀργότερα, διαπίστωσα ὅτι ἡ *Monde* ἐπα-νῆλθε στίς ἐκθέσεις τοῦ ΟΑΣΕ, μακροσκελῶς, ἀφιερῶνοντάς τους δύο σελίδες, οἱ ὁποῖες συμπεριλάμβαναν τέσσερα ἐμπεριστατωμένα ἄρθρα, πῶς πιστά στό πνεῦμα καί στό γράμμα τῶν ἐκθέσεων τοῦ ΟΑΣΕ, καί μία ἐπιφυλλίδα.¹² Ἡ ἐπιφυλλίδα μέ τίτλο “Ὁ ΟΑΣΕ καί τό Κόσοβο”, ἦταν ρητά ἀναθεωρητική καί ἀνασκεύαζε τά λεγόμενα τοῦ ἄρθρου τῆς 7ης Δεκεμβρίου περὶ κλιμα-

κώσεως τῆς βίας μέ τούς βομβαρδισμούς, περὶ ἐπιδεινώσεως τῆς καταστάσεως καί τά τοιαῦτα, τά ὅποια σίγουρα θά εἶχαν δημιουργήσει στους ἀναγνώστες κάποιους ἀνεπιθύμητους κριτικούς ἀναστοχασμούς. Ἡ κλιμάκωση τῶν βιαιοτήτων κατά τῶν Κοσοβάρων Ἀλβανῶν καί ἡ καταναγκαστική μαζική ἐξοδός τους δέν

8. Εἶδηση τοῦ Γαλλικοῦ Πρακτορείου Εἰδήσεων (AFN) τῆς 25.2.2000, γιά τήν ἐπίσκεψη τοῦ Fischer στό Κόσοβο τήν ἡμέρα ἐκείνη, ἀδημοσίευτη ἀπό τή *Monde* καί τή *Liberation*.

Ποτέ δέν θεώρησα ὅτι εἶναι ἀθέμιτη ὁποιαδήποτε σύγκριση τοῦ Ὀλοκαυτώματος μέ ἄλλους διωγμούς, γενοκτονίες καί ἐξοντώσεις πληθυσμῶν. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ κοινότοπη πλέον κατάχρηση τοῦ θέματος, τό γεγονός ὅτι ὅλα τά ἐγκλήματα καί οἱ παραβιάσεις τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων πού ὑποπίπτουν στήν ἀντίληψη τῆς Δύσης, ἀπό τό δικτατορικό καθεστῶς τοῦ Σαντάμ, τούς πολέμους στή Γιουγκοσλαβία, ἕως κι αὐτό τό θεοκρατικό καθεστῶς τῶν Ταλιμπάν, χιτλεροποιοῦνται καί συνταυτίζονται μέ τά ναζιστικά ἐγκλήματα, δέν ἀποτελεῖ μόνον παραποίηση τῆς ἱστορίας ἀλλά καί τήν πῶς ἐπικίνδυνη μορφή ἀρνητισμοῦ. Κάποτε θά πρέπει νά τό πάρουμε ἀπόφαση: ὁ ναζιστικός ὀλοκληρωτισμός καί τά ἐγκλήματά του εἶναι ἓνα αὐθεντικά προϊόντα τῆς πλέον πεπολιτισμένης Εὐρώπης.

9. Δέν ἀστειολογῶ. Ἐνα καλό παράδειγμα γιά τέτοιου εἶδους πρόκληση τῆς βαλκανικῆς πραγματικότητας, κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου στό Κόσοβο, τό βρήκα στό ἄρθρο τοῦ Paul Benkimoun, *Le Monde*, 2-3.5.1999, σ. 18, “Κατάσταση ἐπείγουσας ψυχιατρικῆς ἀνάγκης στό Κόσοβο: ἐπιδείνωση τῶν περιπτώσεων ψυχικῶν ἀσθενειῶν”. Παραθέτω ἓνα ἀπόσπασμα: “[...] Ἡ Béatrice Stamboul, ψυχίατρος, μέλος τῆς ἀποστολῆς τῶν Γιατρῶν τοῦ Κόσμου στό στρατόπεδο τῆς Μπράζντα (Brazda) στή Μακεδονία, συμμερίζεται τή γενική ἀνησυχία: “Τί ἀπόγιναν οἱ ἀσθενεῖς τῶν ψυχιατρειῶν; Σήμερα, βλέπω μερικούς ἀσθενεῖς πού περιπλανῶνται, χωρίς νά χουν κανέναν νά τούς φροντίσει στό στρατόπεδο φοβοῦμαι, ὅμως, ὅτι τούς ἄλλους τούς ἔχουν ξεπαστρέψει”. Καί ὁ ἀρθρογράφος δικαιώνει τίς κακοσημαδες παρατηρήσεις τῆς ψυχιάτρου μέ τόν ἐξῆς διαλογισμό: “Συχνά οἱ ἔθνοκαθαρτές εἶναι καί εὐγονιστές”. Βλ. καί Alexandre Del Valle, ὁ.π., σ. 238, ὅπου ὡς καρικατοῦρα “τοξικῆς” προπαγάνδας, ὁ συγγραφέας παραθέτει ἀπό τήν *Bild am Sonntag* τήν ἀκόλουθη “εἶδηση” ἡ ὁποία εἶχε βγεῖ στό φῶς τῆς δημοσιότητας λίγα χρόνια πρὶν, κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου τῆς Βοσνίας: “Οἱ Σέρβοι γυναικολόγοι κάνουν πειράματα μέ δόσινες γυναῖκες στό “στρατόπεδα συγκεντρώσεως” καί ἐμφυτεύουν ἔμβρυα (foetus) σκυλιῶν στίς μήτρες τους”. Σημειῶνω ὅτι δέν βρήκα πρόσβαση στό ἀρχεῖο αὐτῆς τῆς ἐφημερίδας, γιά νά διαβάσω κι ἐγώ τήν ἐν λόγῳ “εἶδησή” μέ τά μάτια μου.

10. Ἡ ἐκθεση τοῦ ΟΑΣΕ, ἡ μᾶλλον οἱ δύο ἐκθέσεις τοῦ ΟΑΣΕ, Ὀκτώβριος 1998-Ἰούνιος 1999 καί 14 Ἰουνίου 1999-31 Ὀκτωβρίου 1999, οἱ ὁποῖες περιέργως δημοσιεύτηκαν ταυτοχρόνως στίς 7 Δεκεμβρίου 1999, φέρουν τόν τίτλο: “Κόσοβο, ὅπως εἰδῶθηκε, ὅπως εἰπῶθηκε (as seen, as told)”. Βλέπε στήν ἐκθεση τῆς πρώτης περιόδου, Ὀκτώβριος 1998 -Ἰούνιος 1999:

έχουν καμία σχέση μέ τούς βομβαρδισμούς. Ήταν “προγραμματισμένες” από τούς Σέρβους, υπογράμμισε ό επιφυλλιδογράφος, “έπομένως θά συνέβαιναν ούτως ή άλλως”. “Όπως καί κατά τή διάρκεια του πολέμου, άπίστευτο καί όμως άληθινό, αυτό ήταν καί έξακολουθεϊ νά είναι τό κύριο έπιχείρημα κατά πάσης άμφιβολίας ως προς τήν όρθότητα των πεπραγμένων στό Κοοσυφοπέδιο: ή πλήρης άρνηση τής πραγματικότητας, ή πλήρης άρνηση των έπιπτώσεων των νατοϊκών πράξεων καί τής δυτικής όλιγωρίας ως προς τά τεράστια κύματα των προσφύγων, εν όνόματι των σερβικών προθέσεων καί πρακτικών.¹³

Κανένα, δέβαια, από αυτά τά άρθρα δέν είχε γραφτεί γιά νά έλέγξει ή νά διαψεύσει τά περί έμβρύων. Θεώρησα, έντούτοις, σημαντικό τό γεγονός ότι κανένα δέν επανέλαβε εκείνο τό ψέμα. “Όπως άργότερα, ίχνηλατώντας τή γένεση καί τή διάδοση του μακάβριου μοτίβου,¹⁴ θεώρησα έξ ίσου σημαντικό ότι, άπ’ όσο ξέρω, κανένας δυτικός κυβερνητικός παράγοντας δέν χρησιμοποίησε στίς δηλώσεις του εκείνη τήν εικόνα “τυπικής βαλκανικής βαρβαρότητας”, πού, στην άρχή των βομβαρδισμών, είχε φιλοτεχνήσει ό Ύπουργός Άμυνας τής Γερμανίας Ρούντολφ Σάρπινγκ: οί δολοφόνοι “παίζουν ποδόσφαιρο μέ κομμένα κεφάλια, διαμελίζουν πτώματα, ξεριζώνουν έμβρυα από πεθαμένες έγκυες γυναίκες καί τά ψήνουν στή φωτιά”.¹⁵

Γιά νά ολοκληρώσω, όμως, τή “ρητορική” άνάλυση τής είδησης τής 7ης Δεκεμβρίου καί δεδομένης τής αναθεωρητικής αντίδρασης τής *Monde* ένα μήνα μετά, πιστεύω ότι ή χρήση των έμβρύων –πλήν των καθυπό σημασιολογικών της παραμέτρων πού θά τίς ξεετά-

σουμε παρακάτω– ήταν έμφαντική, ένας τρόπος γιά νά τονιστούν καί πάλι οί σερβικές φρικαλεότητες καί νά κρατηθούν έτσι κάποιες ίσορροπίες: άσπάζονται μέν τόν κυρίαρχο μισοσερβικό λόγο, έπιτρέπουν δέ νά ειπωθεί ή κύρια είδηση των συμπερασμάτων, ότι δηλαδή οί νατοϊκοί βομβαρδισμοί συνέβαλαν στην έπιδείνωση τής κατάστασης στό Κοοσυφοπέδιο. Έφόσον αυτό τό άνεπιθύμητο συμπέρασμα άπουσιάζει, όπως συνέβη μέ τά άναθεωρητικά άρθρα τής *Monde*, έκπλπτει καί ό λόγος ένεργοποίησης τής φρίκης μέ ψευδείς είδησεις.

Αυτό τό είδησεογραφικό ρητορικό σχήμα, τήν υπό όρους ή μάλλον τήν υπό όρους ψεύδους παρουσίαση κάποιας άσύμφωνης προς τή νατοϊκή θεώρηση άλήθειας, τό είχα συναντήσει κι άλλες φορές κατά τή διάρκεια του πολέμου. Ένα καλό παράδειγμα, μέ κάπως πιό σύνθετη κατασκευή, βρίσκεται στα άρθρα πού δημοσίευσαν ή *Liberation* καί ή *Monde*, εν μέσω βομβαρδισμών, στίς 12 Μαΐου 1999, γιά μιá άλλη έκθε-

- Μέρος ΙΙΙ, Ή παραβίαση των άνθρωπίνων δικαιωμάτων στό Κόσοβο, ειδικότερα τό Κεφάλαιο 7: Βιασμοί καί άλλες μορφές σεξουαλικής βίας

- Μέρος ΕΝ, Οί έπιπτώσεις τής σύγκρουσης σέ κοινότητες καί ομάδες στην κοινωνία του Κόσοβου, ειδικότερα τό Κεφάλαιο 16: Γυναίκες καί τό Κεφάλαιο 17: Παιδιά.

11. Έκθεση ΟΑΣΕ, ό.π., Κεφάλαιο 16, Γυναίκες.

12. Τό άφιέρωμα τής *Monde* μέ τόν γενικό τίτλο “Κόσοβο: χρονικό μιás γενικευμένης φρίκης”, *Le Monde*, 11.1.2000, τό έπιμελήθηκε ό Christophe Chatelot καί περιέχει τά εξής άρθρα:

ση, πού συνέταξε τούτη τή φορά τό Ύπουργείο Έξωτερικών των ΗΠΑ, “Τό σήσημο τής ιστορίας: ή έθνοκάθαρση στό Κόσοβο”, και ή όποία καλύπτει τή χρονική περίοδο πού αρχίζει από τήν απόσυρση των παρατηρητών του ΟΑΣΕ και τελειώνει τήν ήμέρα τής δημοσίευσης τής έκθεσης. Η αντιπαράβολή των δύο εκθέσεων, τής έκθεσης του ΟΑΣΕ και τής έκθεσης του Ύπουργείου Έξωτερικών των ΗΠΑ, καθώς και ή αντιπαράβολή τής έπεξεργασίας τους από τον Τύπο, συγκεκριμένα από τή *Monde* και τή *Liberation*, θά μās επιτρέψει νά αντιληφθούμε καλύτερα αυτό τό νέο είδος παραπληροφόρησης, τήν υπό όρους ψεύδους παρουσίαση κάποιας αλήθειας. Φαίνεται πώς στίς αντιπροσωπευτικές μας δημοκρατίες, υπό τό καθεστώς ανθρωπιστικών βομβαρδισμών και φιλόφρων στρατιωτικών έπεμβάσεων, υπάρχει κάποιος χρονισμός ή timing πρόσβασης του “κοινού” σέ όρισμένες ειδήσεις. Εάν ή στιγμή κρίνεται ακατάλληλη, τότε οι πληροφορίες υποβάλλονται σέ ύπολογική και σημασιολογική έπεξεργασία και κοινοποιούνται, μόνον εάν αναδύονται μέσα από τή συνεχή υπόκρουση τής φρίκης και των δεισιδαιμονιών πού συχνά έχουμε εμείς οι ίδιοι εφεύρει και αποδίδουμε πλαστά στους έκαστοτε έχθρους μας και έχθρους τής ανθρωπότητας.

Τό άρθρο τής *Liberation* (12.5.1999), ένυπόγραφο αυτήν τή φορά, από τον Πατρίκ Σαμπατιέ (Patrick Sabatier), έφερε τον τίτλο: «Αμερικανική έκθεση για τήν έθνοκάθαρση. Η Ουάσιγκτον συναρμολογεί “τό παζλ τής φρίκης”». (“Ας μου επιτραπεί νά έπιμένω κάθε φορά στους τίτλους των άρθρων. Όλοι γνωρίζουμε τή σημασία τους για τή δημιουργία έντυπώσεων, ιδίως όταν δέν ανταποκρίνονται στό περιεχόμενο των κειμένων πού εισάγουν). Παραθέτω ένα απόσπασμα, ένδεικτικό για τό πνεύμα του άρθρου, πού περιέχει, κατά τή γνώμη μου, και τίς σημαντικότερες πληροφορίες του:

«Η έκθεση δέν αποκαλύπτει νέα στοιχεία πέραν αυτών τά όποια τά μέσα μαζικής έννημέρωσης έφεραν στό φως ακολουθώντας τό νήμα των διηγήσεων των προσφύγων. Πολλές εξάλλου μή κυβερνητικές όργανώσεις τή θεωρούν ύπερβολικά έπιφυλακτική. Διευκρινίζεται, μάλιστα, στην έκθεση, ότι οι καταγγελίες πού αυτή περιέχει, παρ' όλον ότι είναι “άξιόπιστες” λόγω τής συσσώρευσης διασταυρωμένων καταθέσεων, δέν βασίζονται παρά σέ “μαρτυρίες”, οι όποίες, για προφανείς λόγους, δέν ήταν δυνατόν νά έπαληθευτούν. Στην έκθεση ύπολογίζεται ότι ό αριθμός των εκτελέσεων άνέρχεται σέ “4.000 τουλάχιστον”, ένω άλλοι έχουν μιλήσει για δεκάδες χιλιάδες σφαγιασθέντων και δέν δίδεται αριθμός για τους “έξαφανισθέντες και τους κρατούμενους”. Όστόσο, στην έκθεση συντάσσεται ένας ακριβής χρονολογικός και γεωγραφικός πίνακας των καταστροφών 300 άλβανικών χωριών και άλλων τόσων συνοικιών, καθώς και των σφαγών πού έλαβαν χώρα σέ 70 από αυτές τίς περιοχές. Ύπογραμμίζεται ότι οι διασμοί πού διαπράττουν οι Σέρβοι συμβαίνουν

“διαρκώς συχνότερα”, λεπτομερειακά όμως αναφέρονται μόνον δύο περιπτώσεις “συστηματικών και οργανωμένων διασμών” φυλακισμένων γυναικών στην Τζακόβιτσα (Djakovica) και στό Πέτς (Pec/Peq)».

Είναι προφανές ότι, πλόν τής άσυνήθιστης άποστοσιοποίησης των συντακτών τής έκθεσης ως προς τήν έγκυρότητα των πηγών τους και δή των μαρτυριών, ή πραγματικά “νέα” πληροφορία πού περιέχει τό άρθρο, εκ γραφίδος Ύπουργείου Έξωτερικών των ΗΠΑ —άκόμα κι αν ύποθέσουμε ότι όλα τά θύματα ήταν Άλβανοί Κοσοβάροι— είναι ό αριθμός τους. Είναι πράγματι έξαιρετικά χαμηλός αυτός ό αριθμός, εάν τον συγκρίνουμε μέ τά νούμερα πού δίνονται στον Τύπο, στην τηλεόραση και στό ραδιόφωνο τον προηγούμενο μήνα, κατά τή διάρκεια του Άπριλίου. Ένδεικτικά αναφέρω τους *Times* τής Νέας Ύόρκης, οι όποιοι στίς

- Μετάφραση από τά άγγλικά των συμπερασμάτων των εκθέσεων του ΟΑΣΕ.

- Άρθρο μέ τίτλο «“Αυξανόμενη περιφρόνηση για τήν ανθρώπινη ζωή”: Τά συμπεράσματα των εκθέσεων του Τμήματος ανθρωπίνων δικαιωμάτων του Όργανισμού για τήν Ασφάλεια και τή Συνεργασία στην Ευρώπη (ΟΑΣΕ)», όπου σχολιάζονται οι εκθέσεις του ΟΑΣΕ μέ τρόπο πού άποσιωπά ή κλείνει όλα τά ερωτήματα πού έγείρουν οι εκθέσεις και τά συμπεράσματά τους.

- Άρθρο μέ τίτλο “Η κλιμάκωση τής βίας”, όπου σύντομα δίδεται, βάσει των εκθέσεων, τό χρονικό των διαισπραγιών.

- Μικρό άρθρο μέ τίτλο “Αυτοί οι Σέρβοι πού προσάτησαν Άλβανούς”, όπου αναφέρονται, βάσει των εκθέσεων, όρισμένες έξαιρέσεις Σέρβων Κοσοβάρων ή στρατιωτικών του γιουγκοσλαβικού στρατού πού προσάτησαν μέ κίνδυνο τής ζωής τοίς Άλβανούς Κοσοβάρους ή προσάτησαν νά άποτρέψουν διαιότητες.

13. Στίς αρχές του μηνός Άπριλίου έμαθα από μία έκπομπή στην τηλεόραση, στό γαλλικό κανάλι LCE, ότι συζητείται στη Γερμανία ή συγκρότηση μιάς κοινοβουλευτικής επιτροπής, έργο τής όποίας θά είναι νά εξετάσει κατά πόσον αληθεύουν τά λεχθέντα στό δυτικό Τύπο περί τής ύπάρξεως και τής έφαρμογής του σερβικού σχεδίου “Πέταλο”, τό όποιο άποσκοπούσε στην έθνοκάθαρση του Κοσόβου από τον άλβανόφωνο πληθυσμό του. Η ύπαρξη του σχεδίου αυτού, πού ανακαλύφθηκε από τό γερμανικό Ύπουργείο Άμύνης και δόθηκε στη δημοσιότητα μετά τήν έναρξη των βομβαρδισμών, ήταν, εκ των ύστερων, ένα από τά κύρια έπιχειρήματα ύπέρ τής στρατιωτικής επέμβασης, και τό σημαντικότερο για τήν άρνηση όποιασδήποτε νατοϊκής ύπαιτιότητας, όποιασδήποτε συμβολής των βομβαρδισμών στό δράμα τής μαζικής έξόδου των Κοσοβάρων, όπως εξάλλου διαφαίνεται κι από τήν έπιφυλλίδα τής *Monde* πού αναφέραμε παραπάνω. Τώρα, βλ. και *Liberation*, 6.4.2000, σ. 10 τό άρθρο μέ τίτλο: “Βερολίνο: ένα ψεύτικο σχέδιο για νά πάμε/νέ (pour aller) στό Κόσοβο”, και υπότιτλο “Εικάζεται ότι οι στρατιωτικοί είπαν ψέματα για νά δικαιολογήσουν τήν επέμβαση του NATO”. Στο άρθρο αυτό, μέ κόκκινους χαρακτήρες, ύπογραμμίζονται τά ακόλουθα: “Τό έγγραφο πού παρουσίασε τό γερμανικό

4 Ἀπριλίου 1999, δημοσιεύουν τῆς ἐκτιμήσεις κάποιου κυβερνητικοῦ παράγοντα ὁ ὁποῖος δηλώνει ὅτι “ἐνδέχεται νά ὑπάρχουν (στό Κοσσυφοπέδιο) πενήντα Σρεμπρέντσα (*Srebrenica*)” (δηλαδή 350.000 νεκροί), ἢ τό ἀνακωινωθέν τοῦ ἴδιου τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῶν ΗΠΑ, στίς 19 Ἀπριλίου, ὅτι “500.000 (Ἀλβανοί Κοσοβάροι) εἶναι ἀγνοούμενοι καί ὑπάρχουν φόβοι ὅτι ἔχουν σκοτωθεῖ”.¹⁶ Γιά νά δημοσιευτεῖ ὅμως αὐτή ἡ ἀπολύτως νέα, σχεδόν ἀπίστευτα χαμηλή ἐκτίμηση τῶν θυμάτων, πού διαψεύδει ὅλες τῆς προηγούμενες καί πάμπολλες ἐπόμενες ἐκτιμήσεις,¹⁷ ἔπρεπε νά πλαισιωθεῖ ἀπό τή φρίκη. Στό ἄρθρο αὐτό, ὁ τόνος δίνεται ἀπό τά σχόλια τοῦ πρεσβευτῆ τῶν ΗΠΑ, ἀρμόδιο γιά τά ἐγκλήματα πολέμου, Ντέιβιντ Σέφερ (David Scheffer), ὁ ὁποῖος, ἀψηφώντας τῆς διαφορῆς τῶν ἀριθμητικῶν μεγεθῶν, δέν διστάζει νά συνταυτίσει τόν ἀριθμό τῶν θυμάτων στό Κοσσυφοπέδιο μέ τῆς ἑκατοντάδες χιλιάδες θυμάτων στήν Καμπότζη καί στή Ρουάντα, χαρακτηρίζοντας τό Κόσοβο ὡς “τόν τόπο πού ἀποτελεῖ τή μεγαλύτερη σκηνή ἐγκλημάτων κατά τῆς ἀνθρωπότητας μετά τήν Καμπότζη καί τή Ρουάντα”.

Ἡ *Monde* (12.5.1999), ἀπό τή μεριά της, ἐπέλεξε κι αὐτή κάποια παρόμοια, ἔτι σκολιότερα ὁδό, γιά τήν παρουσίαση τῆς ἐκθεσης. Ἡ ρητορική προβολή τῆς φρίκης διαγράφει κατά κυριολεξία τό πλαίσιο τοῦ ἄρθρου. Στήν ἀρχή, μέ τῆς δηλώσεις τῆς Ἀμερικανίδας Ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν: «Παρουσιάζοντας τό ἔγγραφο αὐτό ἡ Μαντλίν Ὀλμπράιτ δήλωσε ὅτι, ὅταν θά μάθουμε ὅλα ὅσα συνέβησαν, θά καταλάβουμε ὅτι τό “κακό” θά μπορούσε νά εἶναι χειρότερο. “Ἐνα φρικτό σενάριο ἐγκλημάτων πολέμου καί ἐγκλημάτων κατά τῆς ἀνθρωπότητας ἀναδύεται ἀπό τό Κόσοβο: συστηματικές ἐκτελέσεις, ὁργανωμένοι διασμοί καί ἕνα καλά προγραμματισμένο σχέδιο τρόμου καί ἐκδιώξεων [...]. Μέχρι σήμερα, οἱ δυνάμεις τοῦ Γιουγκοσλάβου Προέδρου Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς συνεχίζουν νά καίουν, νά λεηλατοῦν, νά διάζουν, νά βομβαρδίζουν καί νά ἀποδεκατίζουν τό Κόσοβο”». Στό τέλος, μέ τήν ἀκόλουθη καταληκτική ἐκτίμηση: «Ἡ εἰκόνα πού ἀποκομίζει κανεῖς εἶναι ἕνα Κόσοβο “πού μετατρέπεται κάποτε σέ πεδίο σφαγῆς” (“killing field” στά ἀγγλικά, ὅπως μέ τούς Ἐρυθροῦς Χιμέρ στήν Καμπότζη), εἰδικά γύρω ἀπό τήν Τζακόβιτσα».¹⁸

Ὡστόσο, ἡ ἐγκυρη ἐφημερίδα δέν ἀρκεῖται στή ρητορική προβολή τῆς φρίκης μέ ἀθέμιτες συνταυτίσεις καί παραλληλισμούς, ἀλλά, βασιλικότερη τοῦ βασιλέως, λογοκρίνει τό ἴδιο τό Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τῶν ΗΠΑ καί ἀποσιωπᾷ –ἢ μᾶλλον καθιστά δυσδιάκριτη– τήν κύρια, κατά τή γνώμη μου, εἶδηση: τόν κυριολεκτικά “πρωτάκουστο”, στά δυτικά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, ἀριθμό τῶν 4.000 θυμάτων. Φαίνεται ὅτι ὁ ἀνταποκριτῆς της στήν Οὐάσιγκτον καί ὑπογράφων τό ἄρθρο, Πατρίξ ντέ Μπέρ (Patrice de Beer), δέν θεώρησε ὅτι ὁ ἀριθμός αὐτός ἀποτελεῖ εἶδηση ἀξία ἐνδιαφέροντος καί ἀντ’ αὐτῆς, μέ προσήλωση στήν ἀποτρόπαιη βαλκανική βαρβαρότητα, παρέθεσε ἕναν μακρῦ κατά-

λογο περιοχῶν –ὄχι ὅλων, μέτρησα 43 ἀπό τῆς 70– στίς ὁποῖες, σύμφωνα μέ τήν ἐκθεση, βρέθηκαν ὁμαδικοί τάφοι, ἔγιναν ἐκτελέσεις ἢ ἄλλες βιαιοπραγίες. Ὅσο γιά τόν ἀριθμό τῶν θυμάτων, ὁ δημοσιογράφος τόν “ἔσπασε”, σημειώνοντας ἐντός παρενθέσεως δίπλα στό ὄνομα κάθε περιοχῆς τόν ἀριθμό τῶν θυμάτων της, μέ ἀποτέλεσμα, ἐάν ὁ ἀναγνώστης ἐπιθυμοῦσε νά σχηματίσει μία κατά προσέγγιση ἰδέα τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ, νά εἶναι ἀναγκασμένος νά κάνει ὁ ἴδιος τή θλιβερή πρόσθεση. Τήν ἔκανα, συγκρατώντας κάθε φορά τόν ὑψηλότερο ἀριθμό ἀπό τήν ψαλίδα τῶν ἐκτιμήσεων, παρ’ ὅλον ὅτι μερικές φορές παρουσιάζονταν ὑπέροτρα ἀνοίγματα μεγεθῶν, τά ὁποῖα κυμαίνονταν μεταξύ 35 καί 500 ἢ 4 καί 50 ἐκτελεσθέντων. Μέτρησα 2.644 θύματα, λιγότερα, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο,

Ὑπουργεῖο Ἀμύνης ὡς σχέδιο τοῦ Μιλόσεβιτς κατά τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κοσόβου, προγενέστερο τῆς νατοϊκῆς ἐπέμβασης, ἐνδέχεται νά μήν περιέχει τίποτε ἄλλο παρά τήν περιγραφή τῆς κατάστασης κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου”. Βλ. τά σχόλια τοῦ Chomsky, ἐπὶ τοῦ θέματος, ὁ.π., σ. 35-36 καί τοῦ Alexandre Del Valle, ὁ.π., σ. 267-271. Πρὸβλ. καί τή γνώμη τοῦ Daniel Bensaid, *Contes et legendes de la guerre 1914-1918*, Textuel, Παρίσι, Νοέμβριος 1999, σ. 12, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ πιθανή καθ’ ὅλα τήν ὑπαρξη καί τήν ἐφαρμογή τοῦ σχεδίου “Πέταλο”, ὄχι μόνον ὡς στρατιωτική ἐπιχείρηση κατά τοῦ ἀντάρτικου τοῦ UCÉ (Chomsky, Del Valle), μέ ὅλες τῆς τραγικῆς συνέπειες γιά τόν ἄμαχο πληθυσμό πού ἔχουν τέτοιου εἴδους ἐνέργειες, ἀλλά καί ὡς ἐπιχείρηση ἐθνοκάθαρσης.

14. Τό πιό παλιό στοιχεῖο πού βρήκα γιά τά “ἔμβρυα”, πού ὅμως τότε δέν ὀνομάζονταν ἔτσι, εἶναι μία προτροπή τοῦ Ἄντε Πάβελιτς, τοῦ φιλοναζιστῆ ἀρχηγοῦ τῶν Κροατῶν Οὐστаса, πρὸς τά στρατεύματά του, τό 1942: “Αὐτός πού δέν εἶναι ἰκανός νά βγάλει μέ τό μαχαίρι ἕνα παιδί ἀπό τήν κοιλιά τῆς μάνας του, δέν εἶναι καλός Οὐστаса” (Alexandre Del Valle, ὁ.π., σ. 220).

15. Βλ. στή *Monde Diplomatique*, Μάρτιος 2000, σ. 12 καί 13, τόν φάκελλο πού ἐπιμελήθηκαν οἱ Serge Halimi καί Dominique Vidal, μέ τίτλο “Μαθήματα ἐνός πολέμου”, καί εἰδικότερα τό ἄρθρο περὶ μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης καί παραπληροφόρησης, ὅπου παραπέμπουν σέ ἄρθρο τοῦ Erich Follath, στό *Der Spiegel*, 10.1.2000. Τό ἀπόσπασμα τῶν δηλώσεων Scharping περιέχεται σέ τοῦτο τό τελευταῖο ἄρθρο.

Τό μοτίβο τοῦ κανιβαλισμοῦ τό χρησιμοποίησε ἐπανειλημμένως σ’ ἕνα ἄλλο ἄρθρο του στή *Monde*, ὁ Ἰσμαήλ Κανταρέ, “Ὁ θρίαμβος τοῦ ἐγκλήματος”, 4.5.1999, ἀπό τό ὁποῖο παραθέτω μερικά ἀποσπάσματα: “Βγαλμένα μάτια, ζεματισμένα σώματα, ταπεινωμένα θύματα, μακάβρια φαγοπότια, σ’ αὐτές τῆς ἀκρότητες ἔφτασαν οἱ Σέρβοι [...]” ἢ “Ὅταν εἰσάγεται ἐπὶ σκηνῆς ἡ κανιβαλική σφαγή, ἀποκλείεται κάθε ἀνθρώπινη σχέση [...]”, κ.λ.π.

16. Ἐνα πλούσιο ἀνθολόγιο ἐκτιμήσεων, μέ ἀριθμούς αὐτῆς τῆς τάξεως, παρατίθεται στή *Monde Diplomatique*, ὁ.π., σ. 12, στό ἄρθρο “Σφαγῆς ἢ Ὀλοκαύτωμα”, ἀπό ὅπου καί ἀντλήσα τά παραπάνω στοιχεῖα.

από τις εκτιμήσεις της έκθεσης ή όποια συμπεριλάμβανε όχι μέρος αλλά τό σύνολο τών περιοχών πού επλήγησαν. Μετρώντας, όμως, είχα τή μυσάρη αίσθηση ότι ο δημοσιογράφος έκανε ό,τι μπορούσε για νά “άποκομίσει” ο άναγνώστης τήν έντύπωση ότι τό Κοσσυφοπέδιο είναι πλέον κατάσπαρτο από πεδία σφαγών.

Μέ πληγώνει νά μετρώ τούς νεκρούς και νά φιλονικώ για τήν προβολή ή τήν άποσιώπηση τών αριθμών τους. Μέ βοηθεί όμως και μέ παρηγορεί τό ότι, από τήν προηγούμενη γενιά, αυτός πού έγραψε τή φράση “για τήν κληρονομιά μας δέν προηγήθηκε καμία διαθήκη”,¹⁹ σέ άσύγκριτα πιο δύσκολη έποχή, είχε πει και κάτι άλλο: “Θέλω νά μήν ξεχάσω ποτέ ότι μ'έξανάγκασαν νά γίνω –για πόσον καιρό;– τέρας δικαιοσύνης [...]”.²⁰

Η πολεμική συνάρτηση τών εκφράσεων “καταστροφές έμβρυών” και “άκρωτηριασμένα έμβρυα” μέ οδήγησε συνειρμικά σέ ένα άλλο έγκλημα κατά τής ανθρωπότητας, ιατρικής κι αυτό τεχνολογίας, πού τό είχε διαπράξει ένας άλλος μεγάλος έχθρός της, ο Σαντάμ, πριν από μιά δεκαετία. Θυμήθηκα τήν άπενεργοποίηση τών θερμοκοιτίδων στό Κουβέιτ.

Είναι χρήσιμο, για νά μπορέσει νά σκεφτεί κανείς τόν τρόπο πού αντιμετώπιζονται τά ευρωπαϊκά προβλήματα σήμερα, νά ανατρέχει στό τέλη τής δεκαετίας του '80 και στις άρχές τής δεκαετίας του '90, εκτός Ευρώπης, και νά “άναστοχάζεται”, για παράδειγμα, τή στρατιωτική ανθρωπιστική επέμβαση στό Σομαλία ή τόν πόλεμο του Κόλπου. Συνέβαλαν τά μέγιστα στό συγκρότηση τών μεθόδων και στην κατασκευή του λεξιλογίου και τών ιδεολογικών εργαλείων τής σημερινής ευρωπαϊκής “νέας τάξης”. Κάθε πόλεμος ή κάθε ανθρωπιστική επέμβαση άναδεικνύεται, εκ τών υστέρων, σάν ένα προανάκρουσμα ή σάν ένα είδος ιδεολογικής προετοιμασίας για τόν πόλεμο πού θά 'ρθει. Διά τής έπαναλήψης, όμως, έχουν δημιουργήσει σειρά πανομοιότυπων έγκλημάτων, όπως δημιουργούν σειρές θυμάτων οι serial killers, οι “σειριακοί δολοφόνοι”, ένα άλλο αυθεντικό προϊόν τών πλέον πεπολιτισμένων κοινωνιών.

Θυμήθηκα, λοιπόν, τίσ θερμοκοιτίδες στό Κουβέιτ. Έκεινή τήν άπευθείας τηλεοπτική μετάδοση τής κατάθεσης μιάς κουβετιανής νοσοκόμας στην Έπιτροπή τής Γερουσίας τών ΗΠΑ, πού έκανε τήν ανθρωπότητα νά φρικιάσει μπρός στις τηλεοράσεις και τήν Έπιτροπή νά ψηφίσει υπέρ του πολέμου κατά του Ιράκ. Το ότι δηλαδή, όταν τά ιρακινά στρατεύματα εισέβαλαν στό Κουβέιτ, Ιακιννοί στρατιώτες μπήκαν στό μαιευτήρια και άπενεργοποίησαν τίσ θερμοκοιτίδες καταδικάζοντας έτσι σέ βέβαιο θάνατο πολλά εύπαθη κι άνυπεράσπιστα νεογνά.

Σύντομα, μετά τήν “έπίσημη” λήξη του πολέμου –λέω “έπίσημη”, διότι ο πόλεμος αυτός δέν τελείωσε ακόμα, καθότι εξακολουθούν άμερικανικά και άγγλικά άεροπλάνα νά βομβαρδίζουν κατά βούληση τό Ιράκ μέχρι σήμερα—²¹ σύντομα όμως μάθαμε, διαβάζοντας στό ψιλά γράμματα τών έφημερίδων, ότι εκείνο τό έ-

γκλημα του ιρακινου στρατου ήταν ένα μεγάλο ψέμα, ότι οι υπάλληλοι του ΟΗΕ –Ιάπωνες, αν δέν με άπατά ή μνήμη μου– πού έρευνήσαν τήν υπόθεση λίγους μήνες μετά, στό άπελευθερωμένο πλέον Κουβέιτ, δέν βρήκαν κανένα ίχνος στό μαιευτήρια, καμία μαρτυρία πού νά επιβεβαιώνει εκείνη τήν κατάθεση στην Έπιτροπή τής Γερουσίας.

Έστω και μέ ψιλά γράμματα στις έσωτερικές σελίδες τών έφημερίδων, ή έν λόγω είδηση βγήκε στό φώς τής δημοσιότητας, μόνο πού, μετά τό πέραςμα τής “διεθνούς” στρατιάς και τής τηλεοπτικής εκείνης λαίλαπας πού είχε εισβάλει στό σπιτικό όλου του πλανήτη, άμφιβάλλω εάν ύπήρχαν τηλεθεατές ή άναγνώστες έφημερίδων, οι όποιες ήταν άκόμη σέ θέση νά θυμούνται τήν περιεργή ιστορία τών θερμοκοιτίδων.

Η ταχύρρυθμη άμνησία πού συνήθως συνοδεύει τόν

17. Ένδεικτικά αναφέρω από τό άφιέρωμα τής *Liberation* για τό Κόσοβο, τής 22.3.2000 (1η επέτειος τών βομβαρδισμών), “Κόσοβο, ένα χρόνο μετά τίσ κρούσεις. Κερδισμένος πόλεμος, χαμένη ειρήνη”, τό άρθρο τής Ζελένε Despic-Popovic, μέ τίτλο “Ο αριθμός τών θυμάτων άναθεωρήθηκε προς τά κάτω” και υπότιτλο “Πιστεύεται ότι ο πόλεμος έκανε 10.000 νεκρούς, ενώ είχε δοθεί ο αριθμός τών 100.000”.

Παρ' όλη τή μαζική παρουσία τών “συμμαχικών” δυνάμεων στό Κοσσυφοπέδιο και τήν έλευση του θέρους πού διευκολύνει, υποτίθεται, τίσ έρευνητες οι όποιες διακόπηκαν τόν περασμένο χειμώνα “λόγω κακουχιών”, ο Τύπος, έκτοτε (22.3.2000), δέν έδειξε, άπ' ό,τι ξέρω, κανένα ενδιαφέρον για κάποια άσφαλέστερη εκτίμηση τών θυμάτων.

18. Πλήν του χιτλερικού παραδείγματος και τής *reductio ad Hitlerum*, όπως θάλεγε ο Leo Strauss (βλ. Alexandre Del Valle, *ό.π.*, σ. 216 κ.ε.), οι Έρυθροί Χμέρ είναι κι αυτοί μονίμως παρόντες στους ποικίλους άναλογιστικούς συλλογισμούς περί τών σερβικών έγκλημάτων κι αυτό συμβαίνει μέχρι σήμερα. Ένδεικτικά παραθέτω ένα μικρό, μά νόστιμο –καθότι θαυμαστά λεπτολόγο!– διορθωτικό τής *Monde* ως έχει: “Τό NATO και τό Κοσσυφοπέδιο. Ο εκπρόσωπος Τύπου του NATO, Jamie Shea, παρατηρεί ότι, αντίθετα από όσα γράψαμε (“Μερικά γεγονότα περί του Κοσσυφοπεδίου”, *Le Monde*, 24.4.2000), ποτέ κατά τή διάρκεια τής έπιχείρησης Συμμαχική Δύναμη, δέν σύγκρινε τόν Πρόεδρο Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς μέ τόν Πόλ Πότ. “Αντίθετα, κατά τή διάρκεια κάποιας από τίσ καθημερινές μου συνεντεύξεις Τύπου, σύγκρινα τήν καταναγκαστική εκκένωση τής πόλεως του Πέτς (από τίσ σερβικές δυνάμεις) μέ τήν εκκένωση τής Πνόμ Πένχ”, διευκρινίζει, προσθέτοντας: “Μερικοί δημοσιογράφοι, για νά κάνουν στυλ, έβγαλαν καταχρηστικά τό συμπέρασμα και άκολούθως έγραψαν ότι είχα συγκρίνει τόν κ. Μιλόσεβιτς μέ τόν Πόλ Πότ” (*Le Monde*, 5.5.2000, σ. 17).

Σημειώνω ότι τή συσχέτιση του Κοσόβου μέ τήν Καμπότζη, τήν είχε ήδη κάνει ένα μήνα πριν από τόν πρεσβευτή τών ΗΠΑ, ο οξυδερκέστατος Γάλλος νεοφιλόσοφος André Glucksmann σέ ένα άρθρο του στην *Liberation*,

καταιγισμό πληροφοριών για τά σημαντικά και τά ασήμαντα γεγονότα του παρόντος και προσδίδει στις κοινωνικοπολιτικές μας μνήμες τή διάρκεια του έφήμερου, αυτή λοιπόν ή ταχύρρυθμη άμνησία πού επιβάλλει στις συνειδήσεις μας μόνον στιγμιαίες αντιδράσεις και μάς κάνει τόσο συχνά νά μοιάζουμε στις σφυγμομετρήσεις μέ έφήμερα πειραματόζωα, ως μύγες δροσόφιλες, ίσως νά είναι, ίσως νά αποτελεί για καιρό ακόμη τήν άλλη όψη τής κοινωνίας τής πληροφόρησης. Τά τελευταία είκοσι χρόνια, στην Ευρώπη τουλάχιστον, οι αθέντιες περί τή σκέψη και τήν ιδεολογία, κατά κόρον προβάλλουν και καλλιεργούν, ως αντίδοτο τής δροσόφιλης άμνησίας μας, τή “λατρεία” ή τό “καθήκον” τής μνήμης· όχι, βέβαια, για νά συναισθανθοῦμε, οι αιώνιοι πρωτάρηδες, αυτά πού διαπράττουμε σήμερα ή νά αναλογιστοῦμε αυτά πού κάναμε χθές –γι αυτήν τή δουλειά δυσκολευόμαστε, διότι συνεχώς οι λέξεις αλλάζουν– αλλά σάν παιδιά πού παίζουν τά αγάλματα, για νά άκίνητοποιήσουμε τή σκέψη και νά “κοκκαλώσουμε” τή μνήμη, κάποτε διά νόμου, κάποτε έγείροντας φράσεις-μνημεία όπως τό “ποτέ πιά”.

μέ τίτλο “Πόλεμος στην τρομοκρατία”. Παραθέτω τό σχετικό απόσπασμα: “Αρχίζουμε νά υποψιαζόμαστε τούτο: οι μέθοδοι πού χρησιμοποιούνται [στό Κόσοβο] συγγενεύουν μέ τίς μεθόδους τών Έρυθρών Χμέρ και τών γενοκτόνων τής Ρουάντα (νοσοκομεία πού έκκενώνονται μέσα σέ λίγα λεπτά, άρρωστοι και έγκυες γυναίκες πεταμένοι νά παίρνουν τούς δρόμους χωρίς περιθαλψη, χωρίς βοήθεια, μαζικές θανατώσεις νέων ενήλικων άνδρων μέ μιά σφαίρα στό σέβρο ή μέ κομμένο τό λαρύγγι)” (*Liberation*, 9.4.1999).

19. Notre héritage n'est précédé d'aucun testament. Δική μου, άτεχνη, μετάφραση τής περίφημης φράσης του René Char από τά *Feuillets d'Hypnos*, Παρίσι 1945, πού τόσο συχνά μνημόνευε ή Hannah Arendt.

20. Je veux n'oublier jamais que l'on m'a contraint á devenir - pour combien de temps? - un monstre de justice (...), του ίδιου, *Recherche de la base et du sommet*, Παρίσι 1971. Τό απόσπασμα αυτό, απόσπασμα πρότασης, προέρχεται από κείμενο του 1943.

21. Βλ. *Καθημερινή*, 2.8.2000, σ. 9, τό άρθρο τών Ewen MacAskill και Brian Whitaker από τήν *Guardian*, “Δέκα χρόνια δεινών για τόν ιρακινό λαό”, όπου κανείς διαβάξει: “[...] Τήν περασμένη έβδομάδα, όμως, βρετανικά και άμερικανικά άεροσκάφη έπληξαν στόχους στό Βόρειο Ιράκ, όπως κάνουν εδώ και αρκετά χρόνια. Τό Ιράκ ισχυρίζεται ότι πάνω από 300 πολίτες έχουν χάσει τή ζωή τους ως αποτέλεσμα τών συμμαχικών βομβαρδισμών”.

Ένδεικτικά αναφέρω ότι μόνον κατά τή διάρκεια του 1999 λέγεται ότι πραγματοποιήσαν 17.000 έξόδους. Από τόν πόλεμο του Κόλπου μέχρι σήμερα έχουν πεθάνει στο Ιράκ 500.000 παιδιά κάτω τών πέντε ετών και πεθαίνουν 300 παιδιά κάθε μέρα από άσπια και έλλειψη ύγειονομικής περίθαλψης εξαιτίας του αποκλεισμού πού έχει επιβάλει ή “διεθνής κοινότητα” στη χώρα. Βλ. Alain Michel-Fabien Voyer, *Irak, la faute*, Les Editions du Cerf, Παρίσι 1999.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

PAUL FAURE

Καθηγητής Πανεπιστημίου

ΟΔΥΣΣΕΑΣ Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ

Νέα θεώρηση για τον Οδυσσέα

Μετάφραση

Σταύρου Βλοντάκη

382 σελίδες

με 16 εικόνες, 6 χάρτες
και 12 σχέδια εκτός κειμένου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ

Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

ΠΕΡΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ, ΑΦΑΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ

της Θ. Ν. Μιχαηλίδου

Οί ανθρωπιστικές σπουδές στα σχολεία και στα πανεπιστήμια της ύψηλίου διαρκώς απαξιώνονται. Τήν αδιαμφισβήτητη αυτήν πραγματικότητα πρέπει να αντιμετωπίσουν, όσοι τις υπηρετούν, με ψυχραιμία, χωρίς να άφεθούν στην αυτολύπη σαν τους ποιητές του Καρυωτάκη, θρηνολογώντας γιατί επέσανε *θύματα εξιλαστήρια / του «περιβάλλοντος», της «έποχής»*. Όλοένα και συχνότερα θα είναι υποχρεωμένοι να αντιτέκονται στις επιθέσεις, όχι της επιστήμης που διερευνά τους όρους και τις συνθήκες της ύπαρξής της, αλλά του υπεροπτικού επιστημονισμού που άφορμάται από τη βούληση για έξουσία στον γνωστικό/πολιτισμικό χώρο. Όλοένα και συχνότερα θα πρέπει να δίνουν λόγο για την ύπαρξή τους, αντιτάσσοντας στο δογματισμό του επιστημονισμού και στο τέλμα των βεβαιοτήτων που προβάλλει, την άμφιβολία, την περίσκεψη, τό εὐρύτατο φάσμα κοσμοειδώλων, την αντίπαλότητα ανάμεσα στις διάφορες έρμηγείες του κόσμου, τόν ἱλιγγο τῶν ἠθικῶν καί συναισθηματικῶν ἀμφιταλαντεύσεων. Ὅσο περισσότερο θά κυριαρχεῖ ὁ ἐπιστημονισμός εἰς βάρος τῆς ἐπιστήμης,¹ τόσο μεγαλύτερη ἀκύρωση θά εἰσπράττουν, μέ δίκοπο τίμημα τήν ψυχολογία τοῦ «ἀντιστασιακοῦ» ἢ τοῦ μειονοτικοῦ «ἐκλεκτοῦ», ψυχολογία πού νοσηματοδοτεῖ περιθωριοποιώντας καί περιθωριοποεῖ νοσηματοδώντας. Καί θά εἶναι βεβαίως μεγάλη ἡ εὐθύνη τους, ἂν μιά μέρα ἰσχυριστοῦν ὅτι «ἀνεπαισθήτως τοὺς ἐκλείσαν ἀπό τόν κόσμον ἔξω», γιατί καί ἀνεπαισθήτως δέν γίνεται ὁ ἀποκλεισμός τους, καί «κρότον κτιστῶν» ἀκοῦνε καί μάλιστα ἐκκωφαντικό. Καλό θά ἦταν λοιπόν νά ἀρχίσουν τόν προγραμματισμό τῆς (ἀντί)δρασίς τους, ἐπανεξετάζοντας τήν ἐπιστημολογική ἰδιαιτερότητα τοῦ ἀντικειμένου τους καί τή θέση του στό εὐρύτερο πεδίο τῆς γνώσης καί τῶν θεσμικῶν τῆς φορέων.

Περί λογοτεχνίας

Μετά τήν κατάρρευση τῶν ἐπιστημολογικῶν ἀξιώσεων τοῦ στρουκτουραλισμοῦ, πού παρέσυραν πολλούς στή χίμαιρα μᾶς ἀντικειμενικῆς ἐπιστήμης τῆς λογοτεχνίας, συλλογίζομαι συχνά τό τρίεδρο τοῦ Φονκῶ, ἤτοι τίς τρεῖς διαστάσεις τοῦ χώρου τῆς ἐπιστήμης: (α) τίς μαθηματικές καί φυσικές ἐπιστήμες, (β) τή γλωσσολογία, τή βιολογία καί τήν οἰκονομία, (γ) τή φιλοσοφία.

1. Ἡ διάκριση μεταξύ ἐπιστήμης καί ἐπιστημονισμοῦ εἶναι βεβαίως ἰδεολογική καί, ὡς ἐκ τούτου, διάπλατα ἀνοιχτή σέ ἀμφισβητήσεις. Ἐξάλλου, οἱ ἀπόψεις πού ἐκτίθενται ἐδῶ δέν ὑποδύονται τίς «οὐδέτερες» ἢ τίς «ἀντικειμενικές», ἀφοῦ ἡ καλύτερη, ἴσως, ἀμυνα ἔναντι τῶν ἰδεολογικῶν ἀναπαραστάσεων εἶναι ἡ ἐπίσημανση καί παραδοχή τους. Ὑπενθυμίζω πάντως ὅτι ὁ ἔλεγχος τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς καθ' ἑαυτήν ὡς προνομιακοῦ χώρου τῆς ἀλήθειας, καθώς καί ὁ ἐπαναπροσδιορισμός τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς διαφορετικούς γνωστικούς κλάδους ἔχουν ἀπασχολήσει φιλόσοφους καί ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Κούν καί ὁ Φαγιεράμπαντ, ὁ Πριγκοζίν καί ὁ Ντ' Ἐσπανιά, ὁ Πάτναμ καί ὁ Ρόρτυ, ὁ Μπασελάρ καί ὁ Σερές –γιά νά ἀναφέρω μόνον μερικούς. Ὅλοι ἀμφισβητοῦν, ἀπό διαφορετική σκοπιά ὁ καθένας, τή θετικιστική ἔννοια τῆς ἐπιστήμης καί τίς κλασικές ἱεραρχήσεις στό πεδίο τῆς γνώσης. Καί μονολοτεῖ ἀπέχουμε ἀκόμη πολύ ἀπό τό νά ἐννοήσουμε τή λογοτεχνία ὡς «γενικευμένη φυσική», σύμφωνα μέ τόν ρηξικέλευθο χαρακτηρισμό τοῦ Σερές, οἱ ἀπροκατάληπτοι γνωρίζουν ὅτι τό *μη-αποφασίσιμο* δέν θεωρεῖται πλέον ἀποκλειστικότητα τῶν λογοτεχνικῶν σπουδῶν. Γιά περισσότερες πληροφορίες σχετικά μέ τοὺς θεωρητικούς προσανατολισμούς τῆς σύγχρονης ἐπιστημολογίας βλ. τό διαφωτιστικό ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ *The South Atlantic Quarterly* (94, 2, Spring 1995) μέ γενικό τίτλο «Mathematics, Science, and Postclassical Theory».

Σύμφωνα με τή θεώρηση του Γάλλου στοχαστή, οι νεωτερικές επιστήμες του ανθρώπου (ψυχολογία, κοινωνιολογία, ανάλυση των μύθων και των λογοτεχνιών) καταλαμβάνουν τά ενδιάμεσα πεδία πού χωρίζουν, και συνάμα συνδέουν, τίς τρείς διαστάσεις του επιστημολογικού χώρου. Σέ αυτήν τήν άβέβαιη και άκαθόριστη θέση αποδίδονται έν μέρει τά άσαφή όρια των αντικείμενων τους, ή αίσθηση τής άοριστίας και τής ανακρίβειας πού έκπέμπουν, ή προβληματική γειτνίασή τους με τή φιλοσοφία, τά μεθοδολογικά τους δάνεια από άλλους γνωστικούς τομείς, ό δευτερογενής χαρακτήρας τους. «Έτσι όλες οι επιστήμες του ανθρώπου άλληλοτέμνονται και μπορούν πάντα νά άλληλοεξημενευτούν, νά εξαφανιστούν τά σύνορά τους, νά πολλαπλασιαστούν άπροσδιόριστα οι ενδιάμεσοι και μεικτοί γνωστικοί κλάδοι και τό ιδιάζον αντικείμενό τους νά οδηγηθεί σέ διάλυση».² Αυτή ακριβώς ή επιστημολογική τους άσάφεια τίς έκθέτει στην άμφισβήτηση, ταυτόχρονα όμως τίς καθιστά επικίνδυνες για άλλους γνωστικούς κλάδους —επικίνδυνες όχι μόνον διότι τους άπειλούν με «άνθρωπολογισμούς» («ψυχολογισμούς», «κοινωνιολογισμούς» κλπ.), αλλά και διότι υπονομεύουν τήν περί αλήθειας αντίληψή τους.

Η μελέτη τής λογοτεχνίας ειδικότερα, ως ανάλυση σημασιών και σημαινόντων συστημάτων, με τό νά προβαίνει σέ αξιολογικούς ισχυρισμούς, χωρίς νά υπόκειται στην ήγεμονία τής επαλήθευσης, καθιστώντας τό υποκειμενικό πρόσφορο σέ έλλογη, διυποκειμενική επιχειρηματολογία, έχει άπώτερες συνέπειες για τήν έννοια τής αλήθειας.³ Προϋποθέτει μίαν αλήθεια άρρηκτα συνδεδεμένη με τόν ευρύτερο συμβολικό κόσμο τής γλώσσας, με τήν έγγενή ρητορικότητά της, μίαν αλήθεια πού δέν έλέγχεται αποκλειστικά με τή λογική. Αυτή ή «άλλη» αλήθεια είναι τό φάντασμα πού στοιχειώνει τίς ύποταγμένες στην άποδεικτική δεοντολογία επιστήμες τής άπαγωγής, των αιτιακών σχέσεων και των δομικών σταθερών. Πράγματι, ή λογοκρατούμενη γνώση φοβάται νά αναγνωρίσει ότι συχνά ή επιστημολογική της μακαριότητα είναι θεμελιωμένη πάνω σέ μία άνυπόληπτη μεταφορά, άποφεύγει νά παραδεχτεί ότι ή αλήθεια της προσδιορίζεται έν πολλοίς από τήν αναπόδραστη μεταφορικότητα τής γλώσσας.

Περί αφάνειας

Παρασύρθηκα, όμως. Τό κείμενό μου, έμπρόθετα μοιρασμένο ανάμεσα στους περί τήν λογοτεχνία προβληματισμούς και τήν παρουσίαση του άφανούς συγγραφέα Δ. 'Αναγνώστου, κινδυνεύει νά φανεί άνοργάνωτο και λογικά άσυνεχές. Σκοπός μου δέν ήταν νά συντάξω μία άκόμη άπολογία για τή μελέτη τής λογοτεχνίας είτε ανασκευάζοντας άπόψεις σχετικά με τή γνωσιοθεωρητική της ταυτότητα είτε εκθειάζοντας τή γνωστική άξία μυστικών ή δυσπρόσιτων πεδίων τής συνείδησης και τής έμπειρίας, πού ή λογοτεχνία μπορεί νά άποκαλύψει. 'Αφετηρία μου υπήρξε ή επιθυμία

νά έπισημάνω μία από τίς έπιπτώσεις πού έχει ό ιδιάζων χαρακτήρας των σύγχρονων επιστημών του ανθρώπου πάνω στή λειτουργία τής λογοτεχνικής κριτικής, κυρίως, μέσα στο άκαδημαϊκό θεσμικό πλαίσιο. Πιο συγκεκριμένα, έννοώ τήν πρακτική πολλών πανεπιστημιακών νά επικεντρώνουν συστηματικά τίς έρευνητικές τους δραστηριότητες στα μεγάλα όνόματα του λογοτεχνικού κανόνα πολύ συχνά προς ίδιον όφελος, ήτοι επιδιώκοντας τήν έτερόφωτη «έπαινυμία», με όλα τά συμπαρομαρτούντα (προσκλήσεις σέ περισσότερα συνέδρια, εύκολότερη πρόσβαση σέ έκδοτικούς οίκους, τηλεοπτικές έμφανίσεις, συμμετοχή σέ έρευνητικά προγράμματα, κλπ., κλπ.) —πρακτική πού ένισχύει τήν έντύπωση του παράγωγου και δευτερογενούς χαρακτήρα πού αποδίδεται στην ανάλυση τής λογοτεχνίας. 'Ως αντίστάθμισμα σέ αυτήν τήν κατάσταση θά μπορούσε κανείς νά διατυπώσει μία πρόταση πού δέν στερείται γνωσιολογικής και ήθικης έγκυρότητας: όσοι θεραπεύουν, όχι τήν προσωπική τους ματαιοδοξία, αλλά τή λογοτεχνία ως γνωστικό αντικείμενο αυτό καθ' έαυτό, νά ένδιατρέψουν και στους άφανείς συγγραφείς, ειδικά τώρα πού ή άσφυκτική όμηρία μας στον κόσμο τής πληροφορικής συσκοτίζει τά όρια μεταξύ σημαντικού και άσήμαντου. 'Ας μήν παρεξηγηθώ. Δέν προτείνω κανένα «κυνήγι θησαυρού», αλλά τόν έντοπισμό και τή μελέτη έρεθιστικών κειμένων, πού έπερασαν άπαράτηρητα μέσα στον έκδοτικό κατακλυσμό των τελευταίων δεκαετιών. 'Αλλωστε, τό ότι παρέμειναν στην αφάνεια σέ καιρούς όπως οι σημερινοί, δέν άποτελεί ένδειξη άπαξίας, άφού ή προβολή ενός βιβλίου είναι πλέον, σέ μεγάλο βαθμό, άποτέλεσμα προσβάσεων στο πλέγμα των έκδοτικο-οικονομικών συμφερόντων και των δημοσίων σχέσεων. Σημείωνα πρό καιρού ό τι στίς μέρες μας μόνον ή διασημότητα μπορεί νά άπομυθεύσει έαυτήν, χωρίς νά τής άποδοθούν ταπεινά κίνητρα. Και άναρωτιόμουν: Είναι άντοτε ή αφάνεια ή φυσική κατάσταση των άτάλαντων ή μήπως σέ καιρούς συλλογικής έξαχρείωσης άποτελεί συνέπεια τής αυτοεξορίας στην έπικράτεια τής διαφοράς; Μήπως ή διασημότητα είναι σήμερα περισσότερο από ποτέ άλλοτε ή φιλοδοξία των μετρίων;

Περί του άγνωστου 'Αναγνώστου

Μέ τους συλλογισμούς αυτούς σχετίζεται άμεσα ή παρουσίαση άποσπασμάτων από ένα όλιγοσέλιδο βιβλίο,

2. Μισέλ Φουκώ, *Οι λέξεις και τά πράγματα*, Μετ. Κωστής Παπαγιώργης, Έκδόσεις «Γνώση», 'Αθήνα 1986, σ. 490. Βλ. άκόμη σσ. 471-528.

3. Τό ζήτημα αυτό, πού, έδώ και τρείς δεκαετίες, άπασχολεί επιμόνως τή θεωρία τής λογοτεχνίας, τή φιλοσοφία τής γλώσσας και τήν επιστημολογία γενικότερα, θίγει συνοπτικά, αλλά με εύθυβολία, ό Michael Chaouli στο άρθρο του «A vast unravelling», *TLS*, 26/2/1999, σσ. 14-15.

μέ την όποία καί θά κλείσω τούτη τήν πρόχειρη όμολογία πίστεων καί αντίρρήσεων. Τό βιβλίό –τελευταίο άπομεινάρι, καθώς φαίνεται, από μία έκδοση πού άριθμούσε μόλις 500 αντίτυπα– τό εντόπισα τυχαία, λίγους μήνες πριν, σέ ένα μικρό ήμισυπόγειο βιβλιοπωλείο τής Σόλωνος. Στή βιτρίνα, θυμάμαι, είχε καλή συντροφιά: οι Λαδύρινθοι του Μπόρχες, *Η Συντεχνία του Βαγενά, Οι τελευταίες ήμέρες του Ίμμάνουελ Κάντ του Ντέ Κούινου...* Αυτό, όμως, πού κυρίως τράβηξε τήν προσοχή μου, ήταν ό τίτλος: Δ. Άναγνώστου, *Κοινοτοπίες καί Κρυπτομνησίες* (Έκδόσεις «Δορυφόρος», Θεσσαλονίκη 1988).⁴ Στο φαίο εξώφυλλο ένα καλαίσθητο κολάζ προσώπων. Ξεχώρισα, όχι χωρίς δυσκολία, τόν Μάρκο Αύρηλιο, τόν Λά Ροσφουκό, τόν Νίτσε, τόν Πασκάλ, τόν Μπένγιαμιν. Η εικόνα σχολίαζε υπαινικτικά, αλλά σαφώς, τόν τίτλο, όπως άλλωστε καί οι ήχηρές του παρηγήσεις: *Κοινοτοπίες καί Κρυπτομνησίες*. «Νά καί κάποιος πού δέν φοβάται νά τό παραδεχτεί!», σκέφτηκα.

Άγόρασα τό βιβλίό χωρίς δεύτερη σκέψη, για νά ανακαλύψω, μέ ικανοποίηση, ότι τό περιεχόμενο ανταποκρινόταν άπόλυτα στον τίτλο: 156 στοχασμοί καί άποφθέγματα, όλα κοινοτοπίες καί κρυπτομνησίες. Τό άνεπιτήδευτο ύφος τους έδειχνε ότι πράγματι ό τίτλος δέν ήταν από εκείνους τούς συνήθεις άκκισμούς στους όποιους καταφεύγουν οι συγγραφείς, για νά αναστείλουν τήν κριτική διάθεση του κοινού τους. Τό μότο, μάλιστα, από τούς *Άφορισμούς του Λίχτενμπεργκ*, στή σελίδα 3, βεβαίως τήν αυτεπίγνωση του Άναγνώστου: «Όλη του ή δύναμη ήταν νά διατυπώνει υποφερτά ό,τι είχαν σκεφτεί οι άλλοι». Στόν λακωνικό Πρόλογο έδινε τό στίγμα του μέ σαφήνεια, χωρίς έκζήτηση, αλλά μέ τήν υπερηφάνεια (ή, μήπως θά έπρεπε νά πώ, μέ τήν υπεροψία;) τής άυτογνωσίας του:

Στήν ιστορία του πολιτισμού, από τήν εποχή των Προσωκρατικών άκόμη, υπάρχουν περιόδοι όπου τά όρια ανάμεσα στο στοχασμό, τήν ποίηση καί τό μύθο είναι ρευστά καί συγκεχυμένα. Παρόμοια ρευστότητα καί άνάλογη σύγχυση λανθάνουν κάτω από τό άφοριστικό ύφος του βιβλίου μου, πού θά ήθελα νά έκληφθει άπλως ως τό έργο κάποιου πού καταγίνεται μέ τήν τέχνη του λόγου καί άνάλογα νά διαβαστεί. Όπως καί ό Μπένγιαμιν, θεωρώ τή μεταφορά τό μεγαλύτερο δώρο τής γλώσσας. Όπως κι εκείνος, άποβλέπω στο νά κατασκευάσω κάποτε ένα ψηφιδωτό από τά θραύσματα τής σκέψης των άλλων, νά κάνω δηλαδή ένα έργο πού θά άποτελείται μόνον από παραθέματα τόσο άριστοτεχνικά συρραμμένα ώστε νά έπεξηγει τό ένα τό άλλο.⁵ Έν όλίγοις, δέν διεκδικώ καμμία πρωτοτυπία, ούτε καν όσον άφορᾷ τή μέγιστη συγγραφική μου επίδιώξη. «Γιατί λοιπόν, θά διαβάσαμε τό βιβλιαράκι του Άναγνώστου», ίσως ρωτήσουν μερικοί, «άφου καί ό ίδιος όμολογει ότι μάς τά έχουν πει άλλοι πριν από αυτόν». Μά ακριβώς γι' αυτό! Για τήν άνεξαγόραστη άυτογνω-

σία του. Γιατί ξέρει πώς όλη του ή δύναμη είναι νά διατυπώνει υποφερτά ό,τι είχαν σκεφτεί οι άλλοι! Όντως, στήν πρόχειρη σταχυολόγηση πού ακολουθεί, πολλά θά μάς φανούν εύληπτα καί οικεία, σάν νά τά έχουμε σκεφτεί οι ίδιοι, σάν νά τά έχουμε διαβάσει καί ξαναδιαβάσει.⁶ Παρ' όλ' αυτά, τίποτε δέν μοιάζει τετριμμένο καί περιττό. Πρόκειται για ένα είδος επανάληψης πού ανακαλεί αισθήματα άλληλεγγύης μέ ένα άόρατο συλλογικό σώμα καί πνεύμα, αισθήματα ξεχασμένα από καιρό στα βάθη του ψυχισμού μας.

Δ. Άναγνώστου, *Κοινοτοπίες καί Κρυπτομνησίες* (Έκλογή)

5

«Ουδείς αναντικατάστατος». Ίδου τό άπόσταγμα τής πραγματοποίησης του ανθρώπου. Καί όμως ή άπώλεια δέν άκυρώνεται, άπλως επικαλύπτεται καί λανθάνει, όπως ή άφανισμένη, άθέατη γραφή στο παλιμψηστο.

8

Η μόνη έλευθερία στήν όποία μπορεί νά έλπίσει ό σύγχρονος άνθρωπος είναι ή έλευθερία νά έπιλέγει τά δεσμά του.

13

Δέν υπάρχει πιό παραπλανητική γενίκευση από τόν άνθρωπο καί πιό επικίνδυνη ιδεολογία από τήν ιδεολογία τής μη-ιδεολογίας.

4. Στο όπίσθιο εξώφυλλο τής έκδοσης υπάρχει όλιγόλογο βιογραφικό σημείωμα πού μάς πληροφορεί τά έξης: «Ο Δ. Άναγνώστου γεννήθηκε τό 1957 στήν Κωνσταντινούπολη. Σπούδασε μαθηματικά στο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο του Μονάχου καί συγκριτική φιλολογία στο πανεπιστήμιο του Μπρίστολ. Από τό 1987 ζει καί εργάζεται στή Σαμοθράκη. Τό *Κοινοτοπίες καί Κρυπτομνησίες* είναι τό πρώτο του βιβλίό».

5. Στο σημείο αυτό ό Άναγνώστου παραπέμπει στήν πρώτη δημοσίευση τής γνωστής μελέτης τής Χάνα Άρεντ «Walter Benjamin: 1892-1940» στον *New Yorker* τό 1968, όπου αναλύεται ή σημασία των παραθεμάτων στο έργο του Μπένγιαμιν. Έλληνική μετάφραση τής μελέτης περιλαμβάνεται στο βιβλίό: Χάνα Άρεντ, *Άνθρωποι σε ζοφερούς καιρούς*, μετ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Σκόπελος 1998 (βλ. κυρίως σσ. 91-107).

6. Η έκλογή από τό βιβλίό του Άναγνώστου δέν υπακούει σε άυστηρά κριτήρια. Έπέλεξα νά παραθέσω άφορισμούς πού αναφέρονται, ως επί τό πλείστον, σε πρωταρχικές εκφάνσεις τής ανθρώπινης κατάστασης (όπως ή μνήμη, ό χρόνος, ή έπιθυμία, ή αναγκαιότητα των έκλογικεύσεων, κ.ά.), έχοντας επίγνωση ότι ή διαδικασία τής άνθολόγησης άλλοιώνει αναπόφευκτα τό σώμα ενός έργου, χειραγωγεί τό άναγνωστικό κοινό καί, συχνά, άποκαλύπτει περισσότερα για τούς άνθολόγους παρά για όσους άνθολογούνται.

15

Ο κίνδυνος της ταυτολογίας απειλεί διαρκώς τη γνωσιακή διαδικασία, εφόσον η κριτική της γλώσσας γίνεται μέσον της γλώσσας, ή κριτική της γενίκευσης μέσω γενικεύσεων, κοκ. Ακόμη και το φαντασιακό «έμεις», πού απαντά συχνά σε αυτούς τους άφορισμούς, ορίζεται άπαγωγικά ως προς άλλα «έμεις», έξισου φαντασιακά.

22

Αυτό πού αποκαλούμε «πνεύμα αντίλογίας» ίσως τελικά να είναι ή συνείδηση πού φέρει εντός της δύο λόγους χωρίς να μπορεί να καταλήξει στή σύνθεσή τους, πού ταλανίζεται ανάμεσα σε δύο «βλέμματα» χωρίς να μπορεί να τά ένοποιήσει.

27

Σπανίως διαφεύγουμε, είτε ως πομποί, είτε ως δέκτες, τήν υπερτίμηση ή τήν υποτίμηση. Τί είναι χειρότερο; δύσκολο να πει κανείς. Ο υποτιμήσας απειλείται από ένοχές, ο υπερτιμήσας από τήν άπογοήτευση. Ο υποτιμημένος στενοχωριέται, ο υπερτιμημένος άσφυκτιά.

35

Η πνευματική εξέλιξη δεν είναι ούτε μία άνοδική διαδρομή, ούτε μία πορεία προς τά εμπρός, αλλά κάθοδος στον πυθμένα μας, κατάδυση στο περιβάλλον μας.

44

Οί κοινοτοπίες παραμονεύουν κάθε μας σκέψη, κάθε μας αίσθημα, κάθε μας πράξη. Η επίγνωση του κοινότοπου είναι ανασταλτική, αλλά ή άποδοχή του μπορεί να άποβει λυτρωτική. Κατ' αναλογία, ο μόνος τρόπος να άπαλλαγούμε από τον πόνο πού προκαλεί ή επίγνωση της άτελους νοημοσύνης μας είναι να παραδοθούμε άνευ όρων στή μετριότητά μας.

58

«Έπιτυχημένοι» είναι μόνον αυτοί πού γνωρίζουν να διαχειρίζονται τίς αντίρροπες δυνάμεις της ψυχής τους έτσι ώστε να ζούν σε κατάσταση διανοητικής/συναίσθηματικής εγρήγορης και νηφαλιότητας.

63

Δύσκολο να μιλήσεις για μεγάλες προσδοκίες όταν σε πολιορκεί ή άπόγνωση, ή άποσύνθεση. Τό μόνο πού μένει είναι να τίς επανατοποθετήσεις: από τή δημόσια προβολή και καταξίωση στή δημιουργικότητα (μέ ή χωρίς αναγνώριση), από τον πλούτο στο θησαυρό των έκλεκτων προσωπικών σχέσεων.

65

Η έκλογίκευση των έπιλογών μας άποτελεί πάγια τακτική. Συχνά, επιλέγουμε κάτι (ή κάποιον), όχι γιατί ίκανοποιεί βαθύτερες διανοητικές ή συναίσθηματικές μας ανάγκες, αλλά γιατί άπλως κολακεύει τή ματαιοδοξία μας. Κολακευόμαστε, μάλιστα, τόσο περισσότερο, όσο ύψηλότερα στέκει αυτό τό «κάτι» στήν καθεστηκυία κλίμακα αξιών. Μέ άλλα λόγια, συχνά, οί έπιλογές μας δεν άφορούν τή διερεύνηση της σχέσης μας με τον κόσμο, όπως ίσχυριζόμαστε, αλλά τήν άναγκη μας να καταξιωθούμε άπέναντι στους έαυτούς μας

και στους άλλους, άποδεχόμενοι τίς κυρίαρχες κοινωνικές/πολιτισμικές ιεραρχήσεις. Ωστόσο, ή κριτική της έκλογίκευσης φαίνεται να διολισθαίνει αναπόδραστα στήν αυτοαναφορικότητα, άφου κι αυτό έδώ τό άφοριστικό σχόλιο, σε τελευταία άνάλυση, ίσως να μην είναι παρά μία άκόμη έκλογίκευση: ή έκλογίκευση της έπιλογής του άναχωρητισμού.

72

Δέν μπορούμε να έλέγξουμε τή γέννηση των έπιθυμιών μας. Δέν γίνεται να προλάβουμε τή σύλληψή τους, πολύ περισσότερο να τίς ένοχοποιήσουμε. Μπορούμε όμως να κρίνουμε τον τρόπο με τον όποιο τίς διαχειριζόμαστε.

73

Να άντικρίζουμε τίς πιο κρυφές έπιθυμίες μας χωρίς φόβο και ένοχή: Τότε μόνον θα μπορέσουμε να τίς διαχειριστούμε με φρόνηση.

74

Τό βλέπεις τό άντικείμενο της έπιθυμίας σου, τό έπεξεργάζεσαι και σου φαίνεται περιεργο, έτσι κοντά πού είναι, έτσι συνηθισμένο, σου φαίνεται περιεργο ότι, εν τή άπουσία του, λάμπει και πληγώνει, μαγεύει και παιδεύει.

Είναι όμως τό άντικείμενο πού προκαλεί τήν έπιθυμία ή ή έπιθυμία πού έπινοεί τό άντικείμενό της; Μάλλον τό δεύτερο. Καιρός λοιπόν ή έπιθυμία, ιδίως όταν είναι γέννημα-θρέμμα του λυκόφωτος, να έπινοήσει ένα καινούργιο άντικείμενο, κι έπειτα ένα άλλο, κι ένα άλλο, ώσπου να κουραστεί και να σήσει και αυτή, και, κάποτε (είθε!), και ή άνάμνησή της.

83

Η άπαξίωση είναι συχνά πράξη έκδίκησης. Άπαξιώνοντας ιδέες, αρχές, πρόσωπα, πού άπλως με τήν ύπαρξή τους άμφισβητούν τήν εικόνα τήν όποία έχουμε για τον έαυτό μας και τον κόσμο (ή άφυπνίζουν μύχιους φόβους μας), προσπαθούμε να τιμωρήσουμε ό,τι τραυματίζει τή φιλαντία μας.

99

Εύφυια πού καμαρώνει και ταπεινώνει, αισθήματα πού τά θυθομετρās με μία φουρκέτα, ήθος πού βολεύει και βολεύεται: «ένας ήρωας του καιρού μας», οί καιροί.

116

Δέν γίνεται να προσφέρεις έρημην του άλλου. Αντίθετα, αν έπιμένεις, τό άπλωμένο χέρι μεταβάλλεται από χέρι βοήθειας σε χέρι έπαιτείας.

120

Τίποτε δεν άπεχθάνεται περισσότερο τό αίσθημα από τον συναίσθηματισμό, κι αυτό γιατί ο συναίσθηματισμός, με τήν εύκολία πού τον διακρίνει, εύτελίζει τό αίσθημα. Αντίθετα, ο κατά παράδοσιν «έχθρός», ο νους, δοκιμάζει τίς άντοχές του αισθήματος, μετρά τό βάθος του και, καμά φορά, συνεισφέρει στήν ποιότητά του.

129

Εύχής έργον θα ήταν να μπορούσαμε ένιοτε να όρίσουμε τίς τύχες της εικόνας μας στή μνήμη των άλλων,

άκομη περισσότερο νά λογοκρίνουμε τίς άναμνήσεις πού μᾶς προσβάλλουν. Τό νά σέ λησμονήσει κάποιος πού δέν σ' ένωσε εΐναι εύλογία.

130

Χωρίς τή μνήμη εΐναι αδύνατη ή γνώση τοῦ βάθους. Καί ὅμως, ἂν δέν ὑπῆρχε μνήμη, κάθε έμπειρία θά ἦταν άνεπανάληπτα έντατική στή χαρά καί στήν ὀδύνη της: ή πρώτη μέρα τῆς Δημιουργίας θά έπαναλαμβανόταν έσαεί!

142

Χρονογνωσία, ή γευσιγνωσία τοῦ χρόνου: νά γνωρίζεις τήν τέχνη τῆς διαστολῆς τοῦ χρόνου καί νά τόν ἀπολαμβάνεις μέ καντιανή άνιδιοτέλεια.

143

"Όταν ὁ χρόνος παύει νά μετρεᾷ ὡς πηγή διωμάτων καί ὀρίζεται αποκλειστικά ὡς συνάρτηση ταχύτητας καί κέρδους, τότε ή έπιλογή τῆς βραδύτητας γίνεται πράξη άντίστασης, ή έπιστροφή στό «σπεῦδε βραδέως» προσλαμβάνει τίς διαστάσεις πολιτικῆς στάσης.

148

Εὐκαιριακές σχέσεις, περιστασιακές γνωριμίες, συγκυ-

ριακές διασταυρώσεις -άμελητέα σημεΐα στίξης στό κείμενο τῆς ζωῆς. Συχνά τά παραβλέπουμε ή τά παραποθετοῦμε αστόχαστα: τί λογαριάζουν μερικά κόμματα, λίγες παρενθέσεις ή, ἔστω, κάποιες τελείες; Καί ὅμως, ἂν τά εΐχαμε σεβαστεΐ, ἴσως νά εΐχαν ἀλλάξει δραστικά τό νόημά μας.

151

Καί τώρα τί θά γένουμε χωρίς έμμονές; Ἡ κόλασις αὐτή ἦταν μιά κάποια λύσις.

Οἱ έμμονές προϋποθέτουν συνήθως κρίση νοήματος, ἀναφύονται στό χάσμα πού προκύπτει ἀπό τήν αδυναμία νά πιστέψουμε στούς παλαιούς μύθους ή νά ἐπινοήσουμε καινούργιους. Ἀποτελοῦν τό τίμημα γιά τήν ὕβρη τοῦ ἀδιάλλακτου σκεπτικισμοῦ μας. Τί ἄλλο εΐναι ὡστόσο οἱ έμμονές παρά ιδιωτικοί μύθοι πού μπολιάζουν τήν καθημερινότητα μέ φαντασιακές ἐξάρσεις; Ἡ ἀνάγκη νά συντηρήσεις τίς έμμονές σου, ή ἀγωνία μήπως τίς χάσεις, ἴσως νά ὀφείλονται στόν τρόπο τοῦ κενοῦ πού συνοδεύει τίς ματαιωμένες πίστεις καί ἐπιθυμίες.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

Π Ο Λ Ι Τ Ι Σ Μ Ι Κ Η Θ Ε Ω Ρ Ι Α • Κ Ρ Ι Τ Ι Κ Η

HANS MAGNUS ENZENSBERGER ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ανάμεσα στους σύγχρονους συγγραφείς πιθανώς αυτός που μοιάζει περισσότερο με μια μορφή της Αναγέννησης.

MICHAEL HOFMANN

Τα δοκίμιά του ανήκουν σ' εκείνα τα λαμπρά έργα του σύγχρονου πεζού λόγου, όπου με αφορμή τη φλύαρη, σχεδόν ανόητη πραγματικότητα οδηγούνται ξαφνικά σε εξαισίες σκέψεις.

FRANK SCHIRRMACHER
Frankfurter Allgemeine Zeitung

Ο Hans Magnus Enzensberger κατάφερε, όσο κανένας άλλος, ώστε η γνώμη του να έχει κύρος για ολόκληρη τη Γερμανία.

ALEXANDER SMOLTczyk
Der Spiegel

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 106 80 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 3616 528 FAX: 3616 529

ΜΙΚΡΟ ΣΧΟΛΙΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΙΑΝΟΥΜΕΝΟΥΣ: 'Ο Α. Γκούλντνερ για τόν Ν. Τσόμσκυ και τή Νέα Τάξη

της Έλένης Δ. Ανδριάκαινα

«Σ» έ αντίθεση μέ τόν Έντουαρτ Σίλς (...), ό Νόαμ Τσόμσκυ, άρνούμενος νά δεχτεί ότι οι διανοούμενοι αντίτιθενται στην κατεστημένη τάξη, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στό ρόλο τών διανοουμένων στην στερέωση και στην νομιμοποίηση τής εξουσίας. Άν και για τελείως διαφορετικούς λόγους ό καθένας, και οι δύο καταγγέλλουν όμόφωνα τή Νέα Τάξη.

Ό Τσόμσκυ μιλά έξ όνόματος μιās άπόλυτης ήθικης εξουσίας (σέ μεγάλο βαθμό δικαιωμένης) και βρίθει από ήθική ένεργητικότητα (τίς περισσότερες φορές τήν έκτονώνει σέ πεδία πού δέν τού ανταποδίδουν). Ξεκινά τίς διαλέξεις του παραθέτοντας άποσπάσματα από τόν Μπακούιν, όπου καταγγέλλεται ή βασιλεία τής Νέας Τάξης ως άριστοκρατική, δεσποτική, άλαξονική και έλιτιστική. Ωστόσο, είναι άπορίας άξιον γιατί ό Τσόμσκυ παραθέτει τόν Μπακούιν, αφού ό ίδιος δέν πιστεύει ότι ή Νέα Τάξη διαθέτει κάποια εξουσία. Έν αντίθεσει προς τίς ψευδαισθήσεις τών θεωρητικών τής μεταβιομηχανικής κοινωνίας, έπιμένει ό Τσόμσκυ, ή εξουσία δέν περνά στα χέρια τών διανοουμένων (...). Προφανώς ή βασιλεία τής Νέας Τάξης ήταν άμεση (και όλέθρια) στην περίπτωση τής Σοβιετικής Ένωσης, αλλά άποδείχθηκε μιá χίμαιρα στην ύστερη καπιταλιστική κοινωνία. Μιās όμως και ή Νέα Τάξη ύπηρεξε έδώ τόσο άσυνεπής, γιατί ό Τσόμσκυ σπαταλά τόσο ένεργεια για νά τήν καταγγείλει; Γιατί δέν άδιαφορεί εκφράζοντας απλά τήν περιφρόνησή του;

Βέβαια, ή άναφορά τού Τσόμσκυ στην συχνά άναίσχυνη συμπεριφορά τής Νέας Τάξης είναι πειστική. Η κολακεία της, προκειμένου νά κερδίσει εύνοια, έπιχορηγήσεις, προαγωγές και κύρος, ή προθυμία της νά παρέχει (έπ' άμοιβή) υπηρεσίες και έπιχειρήματα στό κράτος και στην βιομηχανία, ή έτοιμότητά της νά γίνει «ό υπηρέτης τής εξουσίας», είναι μεταξύ άλλων όρισμένα από τά λιγότερο άξιαγάπητα γνωρίσματα τής Νέας Τάξης. Δέν μπορώ νά σκεφτώ κανένα έπιθετο από όσα χρησιμοποιεί ό Τσόμσκυ πού νά είναι όλωσδιόλου άδικο.

Ωστόσο, από μιάν άλλη όπτική γωνία, θά μπορούσε κανείς νά ισχυριστεί ότι αυτά τά γνωρίσματα είναι απλώς κοινά χαρακτηριστικά όλων τών άνερχόμενων ομάδων, πριν πάρουν τήν εξουσία. Άναρωτιέται λοι-

Πολλά έχουν γραφεί για τούς διανοούμενους: άρθρα, δοκίμια, πολύτομες μελέτες, φιλοσοφικές πραγματείες, αφιερώματα, έπικήδειοι και έπιμνημόσυνοι λόγοι. Όλοι έχουν νά κάτι νά πουν για τούς διανοούμενους: κοινωνικοί έπιστήμονες, λογοτέχνες, δημοσιογράφοι, λόγοι τής επαρχίας, πολιτικοί παράγοντες, καλλιτέχνες. Κάποιες φορές ό λόγος συντάσσεται έν είδει έγκωμίου, συχνότερα όμως παίρνει τή μορφή τής δημόσιας καταγγελίας. Ωστόσο, ό έπαινος και ό ψόγος δέν είναι μόνο ένδειξεις ενός άπόλυτου ναρκισσισμού. Ό μελοδραματικός, άφοριστικός, ήθικοπλαστικός τόνος συνοδεύει κάθε άπόπειρα προσέγγισης τού κοινωνικού, ή όποία χαρακτηρίζεται από τήν έλλειψη μιās στοιχειώδους κοινωνιολογικής φαντασίας, τήν άπουσία κριτικής σκέψης και τήν άπάλειψη τής διαφοράς, τής ιστορικότητας τών κοινωνικών φαινομένων.

Τό κείμενο πού ακολουθεί είναι ένα άπόσπασμα από τό δοκίμιο τού Α. Γκούλντνερ «Τό μέλλον τών διανοουμένων και ή άνοδος τής Νέας Τάξης» (Λονδίνο 1979). Η έπιλογή του δέν άφορά τόσο τά συμπεράσματα στα όποια καταλήγει όσο τόν προσδιορισμό τού πλαισίου εντός τού όποιου έπιχειρεί τήν «άνακλαστική» προσέγγιση τής κοινωνικής θεωρίας. Ό Γκούλντνερ, στρέφοντας τό ένδιαφέρον του στό ύποκείμενο τής γνώσης, άμφισβήτησε τήν αξιολογική ούδετερότητα τών έπιστημών και ήλθε σέ σύγκρουση μέ τό άκαδημαϊκό κατεστημένο τής Άμερικής. Ό Άμερικανός στοχαστής, σέ όλο του τό έργο, έπιχειρεί νά διασώσει τή μετα-θεωρητική διάσταση τής κοινωνικής θεωρίας και νά άναδείξει τόν ρόλο τών διανοουμένων στην παραγωγή τών έννοιών και τών κατηγοριών βάσει τών όποιων έπιχειρούν τήν άνάλυση και τήν κριτική τής κοινωνίας. Ό «άντίλογος» τού Γκούλντνερ στόν Ν. Τσόμσκυ —έναν σημαντικό στοχαστή και πολιτικά δραστήριο μέλος τής Νέας Τάξης— άναφέρεται στην άνάγκη μετατόπισης από τήν «άγιογραφία» στην κοινωνιολογία τών διανοουμένων.

πόν κανείς γιατί ο Τσόμσκυ θεωρεί ότι η Νέα Τάξη ώφειλε να όρισει ένα ιστορικά νέο επίπεδο ήθικότητας; Γιατί δέν θά έπρεπε η Νέα Τάξη να ύπηρετήσει και αυτή, σέ μιá αρχική φάση, τήν κατεστημένη έξουσία; Η άστική τάξη, γιά παράδειγμα, έτέθη άρχικώς στήν ύπηρεσία τής αύλης και τού θρόνου, ενώ η εργατική τάξη σήμερα είναι παντού στήν ύπηρεσία κάποιας έξουσίας.

Ο Τσόμσκυ προφανώς προσδοκá ένα ανώτερο επίπεδο ήθικότητας από τή Νέα Τάξη έν συγκρίσει μέ τίς άλλες - αλλά γιατί; Τό γεγονός αυτό ύποδηλώνει ότι, γιά αυτόν, τό ζήτημα μέ τή Νέα Τάξη δέν είναι ότι συνιστά μιá έλίτ αλλά ότι δέν είναι μιá ήθική έλίτ. Ουσιαστικά αυτό πού έπιχειρεί είναι νά τήν «κανονικοποιήσει», δηλαδή, νά τή μετατρέψει σέ μιá καλή έλίτ. Η κριτική του στά μέλη τής νέας αύτης έλίτ επέχει θέση νοθεσίας και άφορά (κατά τή γνωστή φράση τού Ζυλιέν Μπεντά) τήν «προδοσία τών κληρικών». Μέ άλλα λόγια, ό Τσόμσκυ αντιμετώπιζει τή Νέα Τάξη σάν ένα είδος *priests manquees* (...).

Η σκοπιά τού Τσόμσκυ είναι αύτή τού ήθικολόγου: άναφερόμενος, γιά παράδειγμα, στή μελέτη τού Τσάρλς Καντούσιν (Charles Kadushin) σχετικά μέ τήν αντίθεση τών διανοούμενων στόν πόλεμο τού Βιετνάμ, ό Τσόμσκυ έξηγει γιατί οι λόγοι τής αντίθεσης δέν ήσαν οι άρμόζοντες, οι σωστοί. Οι διανοούμενοι άντιτάχθηκαν στόν πόλεμο, γράφει ό Τσόμσκυ, έμπορούμενοι όμως από πραγματισμό, έξαιτίας τού φόβου ότι θά χαθεί ό πόλεμος και όχι έπειδή καθοδηγοΰνταν από ύψηλές ήθικές αρχές. Η ουσία τού ζητήματος γιά τόν Τσόμσκυ, έγκειται στό ότι «οι ΗΠΑ δέν είχαν κανένα νομικό και ήθικό δικαίωμα νά επέμβουν μέ τή βία στίς έσωτερικές ύποθέσεις τού Βιετνάμ». Συμφωνά άπολύτως. Από μιá ήθική σκοπιά, ώστόσο, δέν θά έπρεπε κανείς νά προσθέσει ότι και οι Βιετναμέζοι δέν είχαν κανένα δικαίωμα νά επέμβουν στήν Καμπότζη (ούτε και η Καμπότζη στό Βιετνάμ); Από μιá ιστορική σκοπιά, όμως, δέν θά έπρεπε κανείς νά άναρωτηθεί γιά τή διαφορετική στάση τής έλίτ τών διανοούμενων άπέναντι στόν πόλεμο σέ σχέση μέ τίς άλλες έλίτ τής Άμερικής; Φαίνεται ότι οι διανοούμενοι μάλλον άντιτάχθηκαν δυναμικά στόν πόλεμο και μάλιστα άντιτάχθηκαν έπικαλούμενοι ήθικούς λόγους, έν συγκρίσει προς τίς άλλες πολιτικές, στρατιωτικές και οικονομικές έλίτ. Αύτή όμως είναι μιá κοσμική, μιá ιστορική και συγκριτική ανάλυση τών διανοούμενων και όχι μιá προσέγγιση από τή σκοπιά τής αιωνιότητας.

Γιά τόν Τσόμσκυ ακόμα και οι πλέον δραστήριοι άντίπαλοι τού συστήματος, στήν πραγματικότητα, βοηθοΰν στήν άναπαραγωγή του (...). Η άντίληψη αύτή στηρίζεται στή θέση τού Μαρκούζε γιά τή μονοδιάστατη κοινωνία, σύμφωνα μέ τήν όποία ακόμα και η άντίθεση προς τό σύστημα δέν ώφελεί παρά τήν ένδυνάμωσή του (...). Έτσι, οι άντίπαλοι τού συστήματος δέν μπορούν νά φέρουν αλλαγές, οι δέ φίλοι δέν τίς έπι-

θυμοΰν. Όπότε, συμπεραίνεται λογικά ότι κανενός είδους αλλαγή δέν είναι δυνατή (...).

Και όσον άφορά τόν ίδιο τόν Τσόμσκυ; Η άντίθεση του προς τό σύστημα ή προς τή Νέα Τάξη είναι μόνο φαινομενική, είναι απλώς μιá σοφιστεία ή είναι έξορισμού καταδικασμένη; Έάν όχι, τότε πώς καταφέρει νά άποφύγει τή δουλοπρέπεια πού ύποτίθεται ότι είναι κοινή μοίρα γιά όλα τά μέλη τής Νέας Τάξης; Η ύπόθεση ότι αυτός καταφέρει νά ξεφύγει, έξυπνοει ότι ό ίδιος άποτελεί ένα μέλος μιáς ξεχωριστής έλίτ πού υπερέχει όχι μόνο τής Νέας Τάξης αλλά ύπερβαίνει τά κοινά μέτρα τής ανθρωπότητας. Η στάση τού Τσόμσκυ είναι λοιπόν έλιτίστικη και αυτοαναρούμενη. Δέν μπορεί νά κάνει λόγο γιά τόν έαυτό του, γιά τή δική του αυθεντική άντίσταση και άποτελεσματικότητα.

Πιστεύω, λοιπόν, δίχως καθόλου νά προτίθεται νά ύποτιμήσω τή συνεισφορά τού Τσόμσκυ, ότι δέν είναι τόσο διαφορετικός από τά ύπόλοιπα μέλη τής Νέας Τάξης. Προηγείται όμως όσον άφορά τίς ύψηλές, ιστορικές προσδοκίες πού τρέφει γιά αύτή. Ουσιαστικά, ή ικανότητά του νά έξαπολύει μύδρους κατά τού συστήματος συναρτάται μέ τήν ιδιαίτερη κουλτούρα πού χαρακτηρίζει τή Νέα Τάξη. Στήν ιδιάζουσα συλλογική κουλτούρα τού κριτικού λόγου (C.C.D, Culture of Critical Discourse) θεμελιώνεται ώστόσο όχι μόνο η άσκηση κριτικής κατά τού κατεστημένου αλλά και η άναστοχαστικότητα, ή αυτοκριτική στήν όποία ό ίδιος ό Τσόμσκυ, όπως είναι φανερό, ύποβάλλει έαυτόν.

Συμπέρασμα: Ο Τσόμσκυ ήθικολογεί ύπερβολικά. Σάν νά ύφαίνει ένα φανταστικό ύφασμα πού έχει μόνο μιá όψη, ό Τσόμσκυ φτιάχνει τήν εικόνα μιáς άπόλυτα όρθολογικής κοινωνίας χωρίς αντιφάσεις, ενώ ό ήθικολόγος ένθουσιασμός του είναι έκφραση ενός λανθάνοντος έλιτισμοΰ. Η κριτική πού άσκει στά μέλη τής Νέας Τάξης συνιστά εκδήλωση τού οικείου έλιτισμοΰ πού τή διακρίνει στό σύνολό της. Η άντίθεσή του άφορά επίσης τήν ικανότητα τής Νέας Τάξης νά άντιτίθεται στό σύστημα, τόσο δηλαδή ή ύποστήριξη όσο και η κριτική τού συστήματος άποτελοΰν τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα τής Νέας Τάξης. Η Νέα Τάξη είναι μιá τάξη μέ άντιθέσεις, αλλά ό ρασιοναλισμός τού Τσόμσκυ δέν τού έπιτρέπει νά τίς διακρίνει. Σέ τελική ανάλυση, ό Τσόμσκυ δέν είναι ό έχθρός τής Νέας Τάξης. Είναι η έμπροσθοφυλακή της».

ΒΑΣΙΛΗΣ ΤΣΙΤΣΑΝΗΣ - 1946

Τά μοτίβα πού κυριάρχησαν κατά τή μετάβαση στήν τρίτη φάση τοῦ ρεμπέτικου, έντοπισμένα στά τραγούδια πού κυκλοφόρησαν μέ τό ὄνομά του ὡς συνθέτη μέσα στή χρονιά αὐτή.

Μέρος Β΄

τοῦ Μανόλη Ἀθανασάκη

Ἡ ἐμπειρία τοῦ σκληροῦ χειμῶνα.

Ἄν οἱ λαοί τῆς Εὐρώπης πλήρωσαν στους δύο παγκόσμιους πολέμους βαρῦ φόρο αἵματος, μέσα στόν εἰκοστό αἰῶνα ἐφανίστηκαν καί πολλοί ὕμνητές τοῦ πολέμου μέ πῖο διακεκριμένους ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς φουτουριστές. Ἀπό τό λεπτό γούστο τοῦ Μαρινέτι καί τῶν συνοδοιπόρων του ξεπῆδησε μιά αἰσθητική τῆς πολεμικῆς σύγκρουσης. Τό θέαμα τοῦ παρατεταμένου πυροβολικοῦ, τῶν καπνῶν πάνω ἀπ' τά πυρπολημένα χωριά, κι οἱ ἀντιασφυξιογόνες μάσκες χρησιμοποιήθηκαν σάν πρωτογενές ὕλικό γύρω ἀπό τό ὁποῖο ἐξυφάνθηκε μιά ποιητική πού ἀντλοῦσε τή δυναμική της ἀπό τή φαντασμαγορία τῆς πολεμικῆς μηχανῆς ἐν δράσει. Κι εἶναι ὅπως ὅποτε φαντασμαγορικό τό θέαμα τῆς ἐπιστρατευμένης αἰχμητικῆς τεχνολογίας καί τοῦ πολυάριθμου, κινητοποιημένου, βιαίως, ἀνθρώπινου δυναμικοῦ γιά ἕναν κοινό σκοπό. Τό τελικό ἀποτέλεσμα, πρὸς τό ὁποῖο συγκλίνουν οἱ προσπάθειες ἐντός αὐτῆς τῆς δραστηριότητας, δηλαδή ἡ καταστροφή, εἶναι πάντα ἐφικτό κι ἐτοῦτο παρουσιάζεται ἐπίσης σάν ἀξιοθαύμαστο.

Ὁ πόλεμος ὅμως δέν παύει νά εἶναι πάντα φρικαλέος καί στό βαθμό πού ἡ χθόνια ποιητική τοῦ ὀλέθρου μᾶς φαίνεται ἀκατανόητη ἢ τουλάχιστον μᾶς ξενίζει, ἄλλο τόσο θά πρέπει νά μᾶς ἀποθαρρύνει ἡ ἄρνηση ἐρμηνείας τοῦ πολεμικοῦ φαινομένου καί ἡ ἐγκατάλειψή της στό παράλογο, διότι ἡ ἀποδοχή τοῦ ἰρασιοναλιστικοῦ στοιχείου ὡς ρυθμιστικοῦ, ἱστορικοῦ ἢ πολιτικοῦ παράγοντα βρίσκεται στή βάση τῆς ἐπιχειρούμενης ἀπό τό φασισμό αἰσθητικῆς προσέγγισης του.

Ὁ Βάλτερ Μπένγιαμιν εἶδε στόν πόλεμο τό σημεῖο

στό ὁποῖο κορυφώνεται κάθε ἀπόπειρα αἰσθητικοποίησης τῆς πολιτικῆς: «Ὁ πόλεμος καί μόνον ὁ πόλεμος παρέχει τή δυνατότητα νά δοθεῖ σέ μαζικά κινήματα ἕνας σκοπός, χωρίς ταυτόχρονα νά θιγοῦν οἱ κατεστημένες σχέσεις ἰδιοκτησίας».¹ Καί πράγματι οἱ σχέσεις ἰδιοκτησίας στήν κατεχόμενη Ἑλλάδα δέν ἄλλαξαν. Αὐτό πού μεταβλήθηκε οὐσιαστικά ἦταν ὁ κρατικός μηχανισμός. Καί ὁ κρατικός μηχανισμός τῆς Κατοχῆς, ἐν μέσω τῆς ἀναδιάρθρωσης τῆς παραγωγῆς πού ἦταν ὑποχρεωμένη ἡ ναζιστική Γερμανία νά πραγματοποιήσει σέ εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο, ἀποδείχτηκε τραγικά ἀνεπαρκῆς. Τό παραπάνω γεγονός, σέ συνδυασμό μέ τήν ἐγκατάλειψη τῆς ἀγροτικῆς καλλιέργειας λόγω τοῦ πολέμου καί τῆς καθήλωσης τῶν ἐργατικῶν χεριῶν γιά ἕνα κρίσιμο παραγωγικά ἐξάμηνο στό μέτωπο, δημιούργησε τήν ἱστορική ρωγμή μέσα ἀπό τήν ὁποία, σέ μιά παράξενη διαλεκτική, ἡ πείνα μετασχηματίστηκε σέ ὄργη καί τροφοδότησε τήν κοινωνική ἀνταρσία.

Ἀπό τίς πρῶτες ἡμέρες τῆς Κατοχῆς, ἤδη ἀπό τό Μάιο-Ἰούνιο τοῦ '41, παρουσιάστηκαν οἱ πρῶτες ἐλ-

1. Βλ. Walter Benjamin, *Τό ἔργο τέχνης στήν ἐποχή τῆς τεχνικῆς ἀναπαραγωγικότητάς του*, στό *Δοκίμια γιά τήν τέχνη*, ἐκδ. Κάλδος, Ἀθήνα, 1978, σελ. 37. Στήν ἴδια σελίδα ὑπάρχει καί ἕνα χαρακτηριστικό ἀπόσπασμα ἀπό τό μανιφέστο τοῦ Μαρινέτι γιά τόν ἀποικιακό πόλεμο τῆς φασιστικῆς Ἰταλίας στήν Αἰθιοπία. Τό ἴδιο ἀπόσπασμα μεταφέρει ἡ Susan Buck - Morss στό ἄρθρο της *Αἰσθητική - ἀναισθητική*, Βλ. περιοδικό *Πλανόδιον*, τεῦχος 23, Ἰούνιος 1996, σελ. 349. Τά πρῶτα μανιφέστα τοῦ φουτουρισμοῦ (1909, 1912, 1913), καθώς καί ἀρκετά στοιχεία γιά τό Μαρινέτι, βρίσκονται συγκεντρωμένα στό Φ. Τ. Μαρινέτι, *Μανιφέστα τοῦ φουτουρισμοῦ*, ἐκδ. Αἰγόκερως, Ἀθήνα 1987.

λείψεις τροφίμων στά μαγαζιά τῆς 'Αθήνας. Τό φθινόπωρο σημειώθηκαν οἱ πρῶτοι σποραδικοί δημόσιοι θάνατοι ἀπό πείνα. Ὁ ἀυξανόμενος ἀριθμός τῶν κρουσμάτων, πού κορυφώθηκε μέσα στό χειμῶνα, γέμισε τρόμο τίς ψυχές τῶν κατοίκων τῆς πόλης. "Ὅσοι ἐξήσαν τή φριχτή ἐμπειρία ἐκείνου τοῦ χειμῶνα δέν ξεπέρασαν ποτέ τό τραυματικό σόκ τῶν εἰκόνων πού κατέγραψαν.

Ποιοί ἦταν ὁμως ἐκεῖνοι πού ἡ μοῖρα τούς στέρησε ἀκόμα καί τήν «πολυτέλεια» ἐνός ιδιωτικοῦ θανάτου; Ἡ ὑπηρεσία πού ἀνέλαβε τήν ἀποκομιδή τῶν πτωμάτων ἀπό τούς δρόμους, «συνάντησε δυό κατηγορίες στόν δρόμο τῆς. Τους φτωχοῦς, τούς τόσο ἐξαθλιωμένους, ὥστε οἱ δικοί τους νά μὴν ἔχουν τά μέσα ἢ τή δύναμη νά τούς θάψουν κανονικά ἢ ἔστω νά τούς παραδώσουν σέ κάποιο νεκροταφεῖο, καί τούς ἀξήρητους. Οἱ τελευταῖοι εἴτε ἦταν ἀπόκληροι, περιθωριακοί, πρόσφυγες, ἀποκομμένοι νησιῶτες, πού κανέναν δικό τους δέν εἶχαν στήν πόλη, εἴτε ἦταν μέλη ἐξαθλιωμένων οἰκογενειῶν πού οἱ δικοί τούς προσπαθοῦσαν νά κρατήσουν τό θάνατο τούς κρυφά, ὥστε νά συνεχίσουν νά χρησιμοποιοῦν τό δελτίο τους».²

Ἡ 'Αθήνα τοῦ '41 δέν εἶχε τόν πληθυσμό καί τίς διαστάσεις μιᾶς πόλης πού θά μπορούσε νά σκεπάσει μέ τή βουή τῆς δραστηριότητάς τῆς τέτοιες σκηνές. Πολύ περισσότερο οἱ κάτοικοί τῆς δέν εἶχαν παρόμοια νοστροπία. Ἐκτός ἀπό τόν σχετικά περιορισμένο κεντρικό τομέα αὐτῆς τῆς πόλης, τό ὑπόλοιπο ἦταν ἕνας μέγας ντενεκεδομαχαλάς, μιᾶ ἀναρχη παραγκούπολη. Οἱ ἄνθρωποι πού ζοῦσαν στίς, κατά κανόνα προσφυγικές, συνοικίες διέμεναν συνήθως στίς κατοικίες μέ τίς μεσοτοιχίες καί τίς κοινές ἐσωτερικές αὐλές. Ὁ σχεδόν κοινοτικός τρόπος ζωῆς ἐκεῖ ἐπούλωσε στό παρελθόν τίς μύριες ὄσες πληγές σημάδεψαν τίς ζωές τῶν φτωχῶν ἀνθρώπων. Ἡ κοινωνική ἀλληλεγγύη, πού ἀναπτύχθηκε τά χρόνια μετά τή μικρασιατική συμφορά, στό τοπίο τῶν λασπωμένων προαστίων, ἦταν ιδιαίτερα ἀνεπτυγμένη καί ἀρκετές φορές στό παρελθόν εἶχε ἀποτρέψει κινδύνους μαζικῶν καταστροφῶν ὀψοδῆποτε λιγότερο ἀπειλητικούς ἀπό ἐτοῦτον.

Αὐτήν τή φορά δέν ἐπρόκειτο γιά μιᾶ συνηθισμένη, πρόσκαιρη, δυσπραγία. Τό φαινόμενο ἔπαιρνε διαστάσεις ἐπιδημίας καί ὁ κρατικός μηχανισμός, στήν ἀδυναμία του νά τό ἀντιμετωπίσει οὐσιωδῶς, ξεκίνησε ἀπό τά ἀπλά: Τό μάζεμα τῶν πτωμάτων ἀπό τούς δρόμους, πού ὡς τότε γινόταν μέ ἀπορριματοφόρα καρότσια, ἀναβαθμίστηκε ποιοτικά. Τό μακάβριο ἔργο ἀνέλαβε ὑπηρεσία πού στή διάθεση τῆς εἶχε πέντε αὐτοκίνητα καί λίγα γαλόνια βενζίνης³ πού κατάφεραν νά ἐξασφαλίσουν οἱ ἰταλικές ἀρχές γιά τόν συγκεκριμένο σκοπό.

Ὁ Ζητιάνος, ἕνα ἀπό τά δημοφιλή ζεϊμπέκικα τῆς δισκογραφίας τοῦ '46, εἶναι τραγούδι ἐρωτικό. Τό κλίσε ζητιάνος τῆς ἀγάπης συναντάται σέ ἀναγνώσματα (δημοσιευμένα συνήθως σέ συνέχειες) λαϊκῶν φυλλαδίων καί περιοδικῶν. Αὐτήν τήν κοινοτοπία ἐπέλεξε ὁ

Τσιτσάνης, γιά νά σταμπάρει τό τραγουδάκι του, πού ὁμως χαρακτηρίζεται ἀπό μιᾶ ἀρκετά μελαγχολική διάθεση, τέτοια πού νά συνδέεται μέ τό θάνατο. Χωρίς ἴσως νά τό συνειδητοποιεῖ ὁ ἀκροατής, ἡ αἴσθησι πού ἀποκομίζει ταλαντώνεται μεταξύ τοῦ ἐρωτικοῦ καί τοῦ μακάβριου. Τό τελευταῖο στοιχεῖο ἐπιβάλλεται κυρίως στήν τρίτη στροφή:

Κι ἕνα πρῶι στήν πόρτα σου
θά μ' εὔρει ὁ σκουπιδιάρης,
δέ θά σοῦ ζητιανεύω πιά,
στό κάρο θά μέ δάλεις.

Στούς στίχους αὐτούς εἶναι φανερό ὅτι ἀνακαλεῖται ἡ ἐμπειρία τῆς κατοχικῆς λιμοκτονίας καί παρεμβάλλεται ἐμφατικά στήν ἀφήγησι ἐνός ἔρωτα σέ ἀπόγνωσι. Αὐτή εἶναι ἡ πραγματική σφραγίδα τοῦ τραγουδιοῦ καί σ' αὐτήν ὀφείλει τή δημοτικότητά του. Ὅπως καί στή *Μάγισσα τῆς Βαγδάτης*, ὁ Τσιτσάνης μετέφερε καί ἐδῶ τά ψήγματα τῆς συλλογικῆς περιπέτειας καί τά ἐνέθεσε στήν ἐρωτική ἱστοριούλα. Ἐκμεταλλεύτηκε μ' αὐτόν τόν τρόπο—καί ἐδῶ σαφέστατα δέν πρόκειται γιά ἀλληγορία— ταυτόχρονα τή συγκίνηση, πού ξεπηδᾷ ἀπ' τήν πρώτη, καί τή διάρκεια στό χρόνο, πού τοῦ χάρισε ἡ δεύτερη.

Τό αἶνιγμα τοῦ ἀνατολίτικου ρυθμοῦ (- ὀριεντάλ).

Οἱ *Αραπίνες* γνώρισαν τόσο μεγάλη ἐπιτυχία τραγουδισμένες ἀπό τόν Φῶτη Πολυμέρη, ὥστε ξαναχορογράφηθηκαν λίγο ἀργότερα—ὅπως καί ἀρκετά τραγούδια αὐτῆς τῆς χρονιάς— μέ τή Γεωργακοπούλου καί τό Στελλάκη. Μέ τό τραγούδι αὐτό ξεκινᾷ μιᾶ μεγάλη σειρά τραγουδιῶν, ὁ ρυθμός τῶν ὁποίων χαρακτηρίζεται στίς ἐτικέτες τῶν δίσκων σάν *ἀνατολίτικος* ἢ *ὀριεντάλ*. Τόν Τσιτσάνη ἀκολούθησαν στή συγγραφή τέτοιων τραγουδιῶν πολλοί συνθέτες, ἀνάμεσα τους ὁ Χιώτης, ὁ Μητσάκης, ὁ Χατζηχρίστος⁴ καί ἄλλοι. Ὁ ρυθμός αὐτός, πού συγγενεῦει ἀλλά δέν ταυτίζεται μέ τό τσιφτετέλι, φαίνεται σάν νά ἐμφανίστηκε ἀπό τό πουθενά.

Κατά τήν πρώτη περίοδο τοῦ ρεμπέτικου, ἡ ὁποία κυριαρχεῖται ἀπό τούς Σμυρنيοῦς τραγουδοποιούς, τό τσιφτετέλι εἶναι ὁ συνηθέστερος ἴσως ρυθμός. Ἐξαφανίζεται ὁμως σχεδόν κατά τήν ἐπόμενη περίοδο, ὅταν ἐπικρατεῖ ὁ βαρῦς, περιθωριακός χαρακτήρας ὁ ὁποῖος φαίνεται νά ἐκφράζει κάποιου εἶδους ἀντίδραση στήν ἀνατολίτικη ἡδυπάθεια. Στή φάση αὐτή ἔρχεται στό

2. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ἀπό τήν ἦττα στήν ἐξέγερση*, σελ. 84.

3. Ὁπ..

4. Ὁ Καϊξής τοῦ Ἀπόστολου Χατζηχρίστου, σέ στίχους τοῦ Γιώργου Φωτίδα, εἶναι ἐπίσης σύνθεση τῆς Κατοχῆς—πιθανά τοῦ 1943— καί, ὡς ἐκ τούτου, θέτει κι αὐτό ὑποψηφιότητα γιά τόν τίτλο τοῦ πρώτου ἀνατολίτικου.

προσκήνιο ένας ασκητισμός, σφραγισμένος απ' τή φιγούρα του Μάρκου, πού εκτοπίζει κάθε περιπαθές έρωτικό στοιχείο μέ παρεπόμενο τόν έμφανή περιορισμό των γυναικείων ή τουλάχιστον των μή άνδροπρεπών χορών.

Έτσι στή δεκαετία του σαράντα και ένωρίτερα ελάχιστα τσιφτετέλια ήχογραφήθηκαν από κομπανίες μουζουκιών. Οί χορευτικές διαθέσεις, στήν πιό λάγνα τους μορφή, έξυπηρετούντο κυρίως από τούς καρσιλαμάδες ή λίγο άργότερα (μετά τό '46) από τά λάζικα πού εισήγαγε ο Μητοάκης (Παλαμάκια, *Τό δικό μου πάπλωμα*, *Καταβέλα* κ.ά.). Ο άνατολίτικος ρυθμός όμως δέν ήλθε νά συνδράμει σ' αυτόν τόν σκοπό. Τά τραγούδια πού τόν ένδύθηκαν διαθέτουν καλοδοουλεμένες μελωδίες, πλούσιες ένορχηστρώσεις⁵ και τό περιεχόμενο των στίχων τους είναι άνάλαφρο και παραμυθένιο, αλλά ο ρυθμός αυτός δέν προσφέρεται ιδιαίτερα γιά χορό.⁶

Η όνειρική άτμόσφαιρα στό χώρο του ρεμπέτικου δέν ήταν άσφαλώς κάποιος νεωτερισμός πού εισήχθη στή δεκαετία του '40. Τό 1935, ο Παναγιώτης Τούντας έξέδωσε τό *Εγώ θέλω πριγκιπέσσα* μέ τό Στελλάκη Περπινιάδη και τήν όρχήστρα του Γιούαν Τσαούς, ένα τραγούδι πού μās ταξιδεύει στό Μαρόκο πρós αναζήτηση παραμυθένιων άπολαύσεων. Λίγο πρίν από τόν πόλεμο ο Μάρκος ήχογράφησε τό *Μαρόκο* αλλά και μία παρωδία του *Αντόνιο Βάρκας Χερέδια* διασκευασμένο ως *Ο Αντώνης, ο βαρκάρης, ο σερέτης*, πού περιλαμβάνει φλογερούς έρωτες, ταυρομαχίες και θανάτους. Ο Σπύρος Περιστέρης άπάντησε χιουμοριστικά στό τελευταίο μέ τό *Η Κάρμεν στήν Αθήνα*.⁷ Αλλά και ο ίδιος ο Τσιτσάνης είχε γράψει προπολεμικά άρκετά τραγούδια έξωτικού περιεχομένου. Η φαντασία του περιπλανήθηκε στα λαμπερά σαλόνια μέ τίς ρουλέτες και τίς διασημότητες (*Ο Τσιτσάνης στό Μόντε Κάρλο*, 1937), στή Νότιο Αμερική (*Σέ φίνο άκρογάλι* ή *Η Παραγονάη*, 1939), στίς άφρικανικές ζούγκλες (*Ο Τσιτσάνης στή ζούγκλα*, 1939), στή λεγόμενη *Αραπιά* ή *Μπαρμπαραιά*, δηλαδή τίς βορειοαφρικανικές ακτές (*Η μάγισσα της Αραπιάς*, 1939 ή *Θά πάω εκεί στήν Αραπιά*) και στή μαγευτική Χαβάη. (*Έλα μικρό νά φύγουμε*, 1939). Κανένα όμως από αυτά τά τραγούδια δέν είναι όριεντάλ —είναι όλα τους χασάπικα.

Από ρυθμολογικής άποψης τό προπολεμικό ρεμπέτικο, άφου άπεξαρτήθηκε απ' τίς μικρασιατικές έπιρροές του, διέθετε κυρίως δύο ρυθμούς: Τό ζειμπέμικο μέ τίς παραλλαγές του («παλιό» και «καινούργιο», άπτάλικο, καμηλιέμικο κ.α.) και τό χασάπικο μέ τίς δικές του έπίσης (κουλουριώτικο, χασαποσερόμικο κ.α.). Τό ζειμπέμικο μέ τίς ιδιοτροπίες του φαντάζει πιό έλληνοπρεπές σέ σχέση μέ τό χασάπικο πού είναι πιό ούδέτερο και συναντάται σάν ρυθμική βάση τραγουδιών μέ πολύ διαφορετική καταγωγή. Έτσι προπολεμικά οί τραγουδοποιοί προτιμούσαν τό χασάπικο γιά

τήν ένένδυση τής θεματολογίας εκείνης πού γλιστρούσε πρós στό χώρο του φανταστικού.

Η λύση πού προσέφερε ο άνατολίτικος ρυθμός άνακούφισε ρυθμολογικά τό ρεμπέτικο και τό έμπλούτισε προσφέροντας έπιπλέον μία διέξοδο πρós τό έλαφρό και τό έντεχνο τραγούδι. Σέ άντιστάθμισμα,⁸ ώστε νά μήν φανεί ότι υπερβαίνει τά έσοκαμμένα, στηρίχθηκε σέ μία θεματολογία ή όποία εκ πρώτης άποψης φαίνεται αινιγματική. Τό έρώτημα ποιού είδους άνάγκη καλύφθηκε από τή θεματολογία αυτή παρουσιάζεται κάθε φορά πού άγγίζουμε τό μουσικό αυτό ιδίωμα και, ακόμα περισσότερο, κάθε φορά πού διαπιστώνουμε τή μεγάλη δημοτικότητα του στίς δεκαετίες του σαράντα και του πενήντα. Πώς γίνεται ένα είδος τραγουδιού μέ σαφή χαρακτηριστικά νά γεννηθεί ξαφνικά τό 1946 μέ τίς *Αραπίνες* και τήν *Αθηναίισσα* — έγώ τουλάχιστον δέ γνωρίζω κάποιο παλιότερο— και νά έξαφανιστεί ούσιαστικά στα μέσα τής δεκαετίας του '50 μέ τήν εμφάνιση των λεγόμενων ινδοπρεπών; Στο παράδοξο έτούτο θά πρέπει νά ύπάρχει κάποια έρμηνεία.

5. Είναι άξιοπρόσεκτο ότι και στίς δύο εκτελέσεις του *Αραπίνες* ύπάρχει έντονη ένορχηστρωτική έπιτήδευση. Η όρχήστρα είναι πλήρης και προμηνύει τή μορφή πού θά επικρατήσει στα έπόμενα δέκα-είκοσι χρόνια. Περιλαμβάγονται, εκτός των μουζουκιών και τής κιθάρας, άκορ-ντεόν και βιολί.

6. Ο Τσιτσάνης ισχυρίστηκε πώς οί *Αραπίνες* προέρχονται καθ' ευθείαν από τήν περιοχή του όνειρου: «Στήν Κατοχή, μέσα στα άλλα, έγραψα και τίς *Αραπίνες* [...]. Και τίς *Αραπίνες* νά ξερετε τίς συνέθεσα καθ' ύπνο. Κοιμόμουν, όταν συνέλαβα τή μουσική μία βραδιά πού έβλεπα κάποιο όνειρο. Διότι έγώ πάντα όταν κοιμάμαι όνειρεύομαι και συλλαμβάνω νότες άπίστευτες, μελωδίες φανταστικές». Βλ. Κώστας Χατζηδουλής, *Βασίλης Τσιτσάνης: ή ζωή μου, τό έργο μου*, σελ. 96.

7. Η στροφή του ένδιαφέροντος πρós τήν Ίδηρική, λίγο πρίν από τόν πόλεμο, σχετίζεται πιθανά μέ τήν επικαιρότητα του Ίσπανικού Έμφυλιου. Από τό ένδιαφέρον προέκυψε κάποια μόδα πού τροφοδοτήθηκε μέ μυθιστορήματα, κινηματογραφικές ταινίες και δίσκους. *Τά σπανιόλικα μόνια* ήταν ήδη ένα κλισέ, όταν τά περιέλαβε ο Τσιτσάνης στήν *Αθηναίισσα*.

8. Μία τέτοια «άντισταθμιστική» λογική φαίνεται νά ύπαγορεύτηκε από τό γερά έδραιωμένο και ευρέως διαδεδομένο ιδεολόγημα πού προσδιορίζει τήν έλληνική ταυτότητα σάν τό ούδέτερο έδαφος ή τό συνοριακό φυλάκιο μεταξύ του δυτικού πολιτισμού και τής κουλτούρας τής άνατολής. Η επίδραση τής ιδεοληψίας αυτής είναι φανερή σ' όλη τή συζήτηση πού διεξάγεται στους κύκλους τής άριστερης διάνοησης παράλληλα μέ τήν καθιέρωση του ρεμπέτικου ως νόμιμου πολιτισμικού στοιχείου στίς δεκαετίες του '40 του '50 και του '60. Τόν έντοπισμό τής σταθεράς αυτής στον παραπάνω διάλογο όφείλουμε στήν Έλένη Ανδριάκαινα και στό κείμενο της *Η διαμάχη γιά τό ρεμπέτικο: ή έλληνοποίηση ως ίσορροπία Λόγου - Πάθους*, από τό συλλογικό τόμο *Ρεμπέτες και ρεμπέτικο τραγούδι*.

Η Άνατολή υπήρξε ανέκαθεν ο ένας από τους δύο γεωγραφικούς πόλους γύρω απ' τους οποίους περιελίχθηκαν τα ιδεολογήματα που απαιτούσε ή κατασκεύη και η περιχαράκωση του ελληνικού Έθνους. Ο άλλος πόλος ήταν πάντοτε η Εύρωπη. Πρίν από την καταστροφή του 1922 και τό πάγωμα του μεγαλϊδεατικού ονείρου για τήν Ελλάδα των «τριών ήπειρων και των πέντε θαλασσών», ή εθνικιστική προπαγάνδα, ως κυρίαρχη ιδεολογία, συντηρούσε στους Έλληνες τήν προοδοκία τής εδαφικής διεύρυνσης προς τά ασιατικά και (γιατί όχι;) τά βορειοαφρικανικά παράλια ή τīs περιοχές του Εϋξεινου Πόντου. Οι Έλληνες που ζούσαν στή Μικρά Άσία και τήν υπόλοιπη Μέση Άνατολή (Λίβανο, Παλαιστίνη άλλα κυρίως τήν Αϊγυπτο) ήταν ιδιαίτερα προνομιούχοι σέ σχέση μέ τόν ντόπιο πληθυσμό. Άσχολούμενοι κυρίως μέ τό εμπόριο απολάμβαναν τόσο άνετη ζωή και τέτοια χλιδή που σέ σύγκριση μέ τīs συνθήκες διαβίωσης στήν «παλιά Ελλάδα» απέπνεε μιά παραδείσια αίσθηση, εμπλουτισμένη μέ πινελιές μεθυστικής λαγνείας στά χρώματα τής Άνατολής.

Η ήττα τής μικρασιατικής εκστρατείας και ο συνακόλουθος ξεριζωμός του ελληνικού στοιχείου από τήν ασιατική ενδοχώρα και τά παράλια ακούστηκε σάν ήχηρό χαστούκι τό όποιο συνέφερε και συνειδητοποίησε τούς ναρκωμένους από τόν εθνικιστικό λόγο ανθρώπους. Οι ανατολίτικες όνειρώξεις φάνταζαν πλέον σάν εκείνα τά όνειρα που τά βλέπει κανείς μόνο στήν παραζάλη του πυρετού. Η νέα πραγματικότητα ήταν άρχως όδυνηρή και πολύ περισσότερο γι' αυτούς που άρχισαν νά ξεθολώσουν απ' τό ιμπεριαλιστικό μεθύσι. Ενάμιση εκατομμύριο άνθρωποι προσπαθούσαν, από τή μιά στιγμή στήν άλλη, νά προσαρμοστούν στίς άθλιες συνθήκες που τούς προσέφερε μιά πατρίδα στά όρια τής άπελπισίας. Η επαφή των παλιοελλαδιτών μέ τούς έξαθλιωμένους πρώην κατοίκους τής Άνατολίας δέν πραγματοποιήθηκε υπό συνθήκες που θά μπορούσαν νά επανατροφοδοτήσουν τή μυθοπλασία τής Άνατολής.

Μέ τήν είσοδο των Γερμανών και τήν κατάρρευση του μετώπου ή ελληνική κυβέρνηση και ο βασιλιάς - μέ τραγελαφικό τρόπο⁹ - εγκατέλειψαν ασύνταχτα τήν Άθήνα και μέσω τής Κρήτης πέρασαν στή Μέση Άνατολή. Λίγα και μικρά τμήματα του στρατού¹⁰ και μεμονωμένοι φαντάροι που κατάφεραν νά βρεθούν εκεί αποτέλεσαν τόν πυρήνα ενός στρατιωτικού σώματος. Στίς τάξεις του περιελήφθησαν πολλοί (έπίστρατοι και έθελοντές) Έλληνες τής Αιγύπτου καθώς και άρκετοι που από τήν κυρίως Ελλάδα και τά νησιά, περνώντας στίς τουρκικές άκτές, συνέχιζαν νά φτάνουν στίς περιοχές που έλεγχαν οι σύμμαχοι.

Ο στρατός αυτός, εκπαιδευμένος και έξοπλισμένος από τό Γενικό Στρατηγείο τής Μέσης Άνατολής, συγκρότησε τελικά δύο αξιόμαχες ταξιαρχίες, που διακρίθηκαν στή μάχη του Έλ Άλαμίν, και μιά ναυτική δύναμη που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στίς συμμαχικές επιχειρήσεις στήν ανατολική Μεσόγειο.¹¹ Τό μεγα-

λύτερο τμήμα τής ελληνικής κυβέρνησης εγκαταστάθηκε στο Κάιρο, όπου και απομονώθηκε στον μικρόκοσμο που έξασφάλιζαν τά προνόμια της, σέ τέλεια αποξένωση δηλαδή από τά τεκταινόμενα στήν Ελλάδα. Ο βασιλιάς μέ ένα μικρότερο κυβερνητικό κλιμάκιο παρέμεινε ως τήν άνοιξη του '43 στο Λονδίνο επιδιόμενος στά καθήκοντά του, δηλαδή στήν κοσμική ζωή, περιμένοντας τό μήνυμα του Τσώρτσιλ, για νά επιστρέψει στή «χώρα του» επικεφαλής του «στρατού του».

Θά λεγε κανείς πως ή ζωή στο Κάιρο γι' αυτούς τούς πολιτικούς και τούς ανωτέρους αξιωματικούς, άλλα και έναν σωρό άλλους Εύρωπαίους, Άραβες ή Άφρικανούς διπλωμάτες, διατηρούσε, έν μέσω του πολέμου, άρκετή από τήν ανατολίτικη γοητεία.¹² Οι άκυβέρνητες πολιτείες -όπως τīs όνόμασε ο Στρατής

9. «...Μετά από δύο ήμέρες, στίς 23 του Άπρίλη, ο βασιλιάς και ο Τσουδερός έφυγαν για τήν Κρήτη. Οι πρίγκιπες, οι πριγκίπισσες και οι αϋλικόι έφυγαν πρώτοι, στίς 17 μέ 18 του Άπρίλη. Όταν έφτασαν στήν Αϊγυπτο τά πρώτα πολεμικά καράβια, μαθαίναμε απ' τούς ναύτες ένδιαφέρουσες πληροφορίες: "Οτι τά πληρώματα δύο αντιτορπιλικών [...] άρνήθηκαν νά παραλάβουν τή βασιλική οικογένεια και τήν κυβέρνηση. Μέ δυσκολία κατορθώθηκε νά βροϋν πλήρωμα για ένα αντιτορπιλικό, για νά μπορέσουν νά φύγουν. Μά και στή Σούδα εκδηλώθηκε σάση στο αντιτορπιλικό «Βασίλισσα Όλγα» από τά πληρώματα που έδλεπαν μέ αγανάκτηση ότι πρίγκιπες και ύπουργοί μετέφεραν τīs πλούσιες αποσκευές τους και ένδιαφέρονταν μόνο να σώσουν τόν έαυτό τους και τά πλούτη τους. Η οικογένεια του πρωθυπουργού μετέφερε και τό σκυλάκι της!»

Τό αποχαιρετιστήριο διάγγελμα του βασιλιά και του Τσουδερού προς τόν ελληνικό λαό (στίς 23 του Άπρίλη), έλεγε ότι φεύγουν, για νά συνεχίσουν τόν άγώνα στο πλευρό των συμμάχων και για νά έξασφαλίσουν μέ τή συμμαχική νίκη μιά «μεγάλη Ελλάδα!». Βλ. Γιώργης Αθανασιάδης, Η πρώτη πράξη τής ελληνικής τραγωδίας - Μέση Άνατολή 1941 -1944, εκδ. Πλανήτης, Άθήνα 1975, σελ. 41 κ.έ.

10. Όπως ή ταξιαρχία του Έβρου που πέρασε στήν Τουρκία και ύστερα από πολλές περιπέτειες έφτασε στή Μ. Άνατολή και αποτέλεσε τόν πυρήνα τής 1ης ταξιαρχίας. Επίσης άεροπόροι μέ 10 παλιά εκπαιδευτικά άεροπλάνα μέ δική τους πρωτοβουλία πέταξαν ως εκεί και στή συνέχεια συγκρότησαν ένα αξιόλογο μαχητικό σμήνος.

11. Οι πολιτικές ζυμώσεις, για νά απεκδυθεί ή ιεραρχία του στρατεύματος τό φασιστικό χαρακτήρα που κληρονόμησε από τό δικτατορικό καθεστώς, καθώς και για νά συντονιστεί ή δράση του στρατού μέ τά τεκταινόμενα έν Ελλάδα, όδήγησαν σέ σοβαρές συγκρούσεις μέ τό κυβερνητικό - βασιλικό στρατόπεδο. Τήν κρίση διαχειρίστηκαν για άλλη μιά φορά οι Βρετανοί που, άρχικά μέ τήν καταστολή και στή συνέχεια μέ τή διάλυση και ανασύσταση των ταξιαρχιών, κατάφεραν νά θέσουν στο περιθώριο τούς δημοκράτες στρατιώτες και αξιωματικούς.

Τσίρκας- τής Μέσης Ανατολής μετατράπηκαν τόν καιρό αυτό σέ κοσμοπολίτικα κέντρα, στά όποια δροῦσαν επιπλέον όλων τών κρατῶν οί μυστικές ὑπηρεσίες μέ τούς πράκτορες καί τούς κατασκόπους τους.

Ἡ κοσμοπολίτικη καί μυστηριακή ἀτμόσφαιρα τής Ανατολής ἦταν λογικό νά διεγείρει τή φαντασία τών λογοτεχνῶν, κινηματογραφιστῶν καί τραγουδοποιῶν, οὕτως ὥστε, ἀμέσως μετά τόν πόλεμο, νά παρατηρηθεῖ παγκοσμίως μιά τάση ὀριενταλισμοῦ¹³ στή μαζική, ἐπιχειρηματοποιημένη κουλτούρα. Ἡ κινηματογραφική ταινία *Καζαμπλάνκα* ἀποτελεῖ τή χολλυγουντιανή ἐκδοχή καί ἀπόδοση αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀτμόσφαιρας. Ἡ ἐμφάνιση καί εὐδοκίμηση τοῦ ὀριεντάλ στό ἑλληνικό τραγούδι ἀσφαλῶς σχετίζεται μ' αὐτήν τήν τάση,¹⁴ ὄχι βέβαια σάν ἐπιρροή κάποιου διεθνούς ρεύματος ἀλλά περισσότερο σάν τήν ἑλληνική συνιστώσα του. Χωρίς νά ὑπάρχουν σταθεροί διάλογοι ἐπικοινωνίας, ὥστε νά εἶναι γνωστές λεπτομερῶς οἱ ἐξελίξεις στή Μέση Ανατολή, στήν περίοδο '41-'44, τά βλέμματα τῶν Ἑλλήνων εἶχαν, μέ διαφορετικές ἴσως προσδοκίες, στραφεῖ πρὸς τά κεί.

Ἡ διαφήμιση τῶν τραγουδιῶν καί τά τραγούδια - διαφημίσεις.

Τό τραγούδι Ἀθηναίσα εἶναι στήν πρώτη του αὐτή ἐκτέλεση ἀπό τόν θρυλικό Στελλάκη Περπιτιάδη καί τόν ἴδιο τόν συνθέτη, καθαρῶς ἀνατολιτικό, καί ὡς πρὸς τό ρυθμό, καί ὡς πρὸς τό ὄψος. Ἡ δεύτερη στροφή εἶναι πράγματι παραμυθένια:

*Δυό κρυστάλλινα παλάτια, χρυσοστόλιστα
θά σοῦ χτίσω γιά τά μάτια τά σπανιόλικα.*

Ἡ ἐξαιρετική ἐκτέλεση αὐτή, πού λίγο πρὶν ἀπό τό τέλος τῆς ὀ Τσιτσάνης ξεδιπλώνει μιά ὑπέροχη μελωδία στό μπουζούκι, ἀποδεικνύοντας τόν πλοῦτο τῶν μουσικῶν θεμάτων πού ἐπινοοῦσε τήν ἐποχή ἐκείνη, εἶναι σήμερα σχετικά ἄγνωστη. Ἐπισκιάστηκε ἀπό τή μεταγενέστερη (ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60) μέ τόν Γρηγόρη Μπιθικώτη. Σ' αὐτήν τήν τελευταία λείπουν καί τά δυό χαρακτηριστικά τοῦ ὀριεντάλ. Ὁ ρυθμός μετατράπηκε σέ τσιφτετέλι καί ἡ ἐπίμαχη, δεύτερη στροφή ἐξαφανίστηκε. Ἔτσι τό μελωδικότατο, καλοδουλεμένο καί ἀνάλαφρο τραγουδάκι μετατράπηκε σέ νευρικό καί γλεντζεδικό τσιφτετέλι, προκειμένου νά ἐξυπηρετήσῃ τά πρόσφατα ἦθη τῶν νεοελλήνων.

Ἡ Ἀθηναίσα εἶναι ἀκόμα ἓνα ἀπό τά τραγούδια πού ἔγιναν πολύ δημοφιλή, πρὶν ἀκόμα ἠχογραφηθοῦν. Θά ἦταν λάθος ὅμως νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ εὐρεία διάδοσή τους ἐπιτεύχθηκε ἀποκλειστικά μέ τήν προφορική τους μετάδοση. Σέ ἐφημερίδα τῆς Σαλονίκης, ἐν μέσῳ τῆς Κατοχῆς, ὑπάρχει μιά πληρωμένη καταχώρηση πού διαφημίζει τό «Οὐζερί Τσιτσάνη»:

ΟΥΖΕΡΙ ΤΣΙΤΣΑΝΗ ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΛΑ 22

Σήμερον Σάββατο:

Ὁ «Τσιτσάνης» ἐπιστρέψας ἀπό τουρνέ ἀνά τās ἐπαρχίας θά παρουσιάσει νεώτερα τραγούδια μέ τό μεγαλύτερο σουξέ, «ΑΘΗΝΑΙΗΣΑ», τό ὠραιότερο τραγούδι τῆς ἐποχῆς. Ὅλοι οἱ φίλοι τοῦ Τσιτσάνη ἀπόψε στίς νέες ἐκτελέσεις.

Σημειώσεις:

«ΤΣΙΤΣΑΝΗΣ» θά πεῖ ὁ μόνος καί ὁ πρῶτος ἐργάτης τῆς «Κολούβια» καί ὁ καλλίτερος συνθέτης καί ἐρμηνευτής τοῦ Λαϊκοῦ τραγουδιοῦ...

Τά ἐργοστάσια δίσκων εἶχαν βεβαίως κλείσει ἀλλά οἱ ἐφημερίδες ἐκδίδονταν σχεδόν κανονικά καί προσέφεραν, ὅπως φαίνεται, στόν Τρικαλινό συνθέτη μιά διόλου εὐκαταφρόνητη δυνατότητα δημοσιοποίησης τοῦ ἴλικου καί τῆς δουλειᾶς του.¹⁵ Ἀπό τό παραπάνω δημοσίευμα παρατηροῦμε ἀφ' ἑνός ὅτι ἡ Ἀθηναίσα βρισκόταν στήν αἰχμή τοῦ δόρατός του σ' αὐτήν τή διαφημιστική καμπάνια καί ἀφ' ἑτέρου ὅτι μόνιμη ἔγνοια του εἶναι νά ξεχωρίσει ἀπό τούς ἀνταγωνιστές

12. Ὁ Βρετανός ταξίαρχος E.C.W. Myers ἦταν ὁ ἀρχηγός τῆς πρώτης συμμαχικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς σέ ἑλληνικό ἔδαφος καί γιά περίπου ἓνα χρόνο ὁ ἀξιωματικός - σύνδεσμος τοῦ στρατηγείου τῆς Μ. Ανατολῆς μέ τίς ἀντιστασιακές ὀργανώσεις. Νά πῶς περιγράφει στό βιβλίο του *Ἡ ἑλληνική περιπλοκή* μιά ἀπ' τίς μέρες τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1942, λίγο πρὶν ἀναλάβῃ τήν ἀποστολή στήν Ἑλλάδα: «Ἐκείνη τή μέρα δέν εἶχα πολλή δουλειά καί κάποιος φίλος μοῦ πρότεινε νά πάμε μιά βόλτα στήν Ἀλεξάνδρεια μέ τ' ἀεροπλάνο του. Καθώς εἶχα νά κάνω μιά μικρή δουλειά ἐκεῖ, ἀποφάσισα νά πάω. Τελείωσα τή δουλειά μου γρήγορα, πήρα ἓνα πλοῦσιο γεῦμα στό ξενοδοχεῖο Σέσιλ καί μετά, καθὼς εἶχα διαθέσιμο χρόνο, ἀποφάσισα νά κάνω ἓναν μακρὺ περίπατο στήν παραλία...». Βλ. E. C.W. Myers, *Ἡ ἑλληνική περιπλοκή*, ἐκδ. Ἐξάντας, Ἀθήνα 1975, σελ. 14.

13. Ὁ ὀριενταλισμός ἐρχεται καί ἐπανερχεται σάν μόδα στή δυτική κουλτούρα. Ἀποτελέσει σημαντική συνιστώσα τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ μαπαρόκ καί συγκεκριμένα τοῦ γερμανικοῦ δράματος τοῦ 17ου αἰῶνα. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα, νομίζω, ἡ παρατήρηση πῶς κύριο ἐκφραστικό μέσο τοῦ μαπαρόκ ὑπῆρξε, ὅπως καί σ' αὐτήν τή φάση τοῦ ρεμπέτικου, ἡ ἀλληγορία.

14. Ἦδη στό πρῶτο (πιθανῶς) ὀριεντάλ, στίς Ἀραβίνες, καταγράφεται αὐτό τό κοσμοπολίτικο κλίμα στοῦς στίχους:

*... ..με οὐίσκι, μέ γλυκές κιθάρες,
γλέντι καί πιστό...*

Εἶναι βεβαίως ἀμφίβολο τό κατά πόσο ἡ ἀναφορά στό ἀγγλοσαξωνικῆς προέλευσης οἰνοπνευματώδες γίνεται σέ

του. Τά μοτίβα πού έντοπίζουμε στά τραγούδια του '46 -δηλαδή τό αντίκειμενο τής ανά χείρας έργασίας- είναι άκριδώς τά χαρακτηριστικά στερεότυπα μέ τά όποια προσπάθησε νά καθιερωθεϊ στην άγορά και νά κάνει τό έργο του νά ξεχωρίζει μέ τήν πρώτη άκρόαση από αυτό τών ύπολοίπων δημιουργών.

Ο Τσιτσάνης είχε -σέ αντίθεση μέ τούς περισσότερους ρεμπέτες τής δεύτερης περιόδου- πλήρη συνείδηση του γεγονότος πώς τά τραγούδια πού κατασκεύαζε ήταν έμπορεύματα πρós πάλησιν και πώς, γιά νά διατεθούν στην άγορά και νά διεκδικήσουν μερίδιο, θά πρεπε νά διαθέτουν κάτι ξεχωριστό. Ταυτόχρονα ήταν άρκετά προσαρμοσμένος στό κοινωνικό περιβάλλον, ώστε νά αντιλαμβάνεται τούς νόμους τής άγοράς και τίς μεταβολές τους και νά προετοιμάζει τίς κινήσεις του. Σέ φανερή αντίθεση μέ τήν αντιμετώπιση του Μάρκου πρós τήν τέχνη του,¹⁶ πού θυμίζει περισσότερο έναν έπιτηδευματία πού παλεύει γιά τό ψωμάκι του, ό Τσιτσάνης έβλεπε ξεκάθαρα πώς ή τεχνική, τό ταλέντο και ή έμπνευσή του βρισκονταν στην ύπηρεσία μιās βιομηχανίας.

Η ανάπτυξη τής βιομηχανίας τών δίσκων, πού ακολούθησε τή διάδοση του γραμμοφώνου και του ραδιοφώνου πήρε μεγάλες διαστάσεις στην Ελλάδα μόνο πρós τό τέλος τής δεκαετίας του '30. Η έξελικτική πορεία διακόπηκε άναγκαστικά από τόν πόλεμο, ένω οι δυνατότητες πού προσφέρονταν από τίς εφαρμογές τής νέας τεχνολογίας δέν αξιολογήθηκαν επαρκώς, όπως ήταν φυσικό, από τούς δημιουργούς προπολεμικά. Ο Τσιτσάνης, λοιπόν, βρέθηκε στό σημείο τομής του παλιού μέ τό καινούριο. Από τή μιά είχε κιόλας συσσωρεύσει μεγάλη έμπειρία από τήν έπαφή του μέ τή μουσική βιομηχανία¹⁷ και άπ' τήν άλλη ήταν μπροστάρης μιās γενιάς νέων ανθρώπων πού μπορούσαν νά διακρίνουν τίς καινοτομίες πού επέφερε αυτή ή ανάπτυξη. Έτσι, μέ τό νέο ξεκίνημα τής δισκογραφικής βιομηχανίας τό 1946, ένα όρμητικό ποτάμι ανάνεωσε ριζικά τό ελληνικό τραγούδι. Ο Μανώλης Χιώτης, ό Γιώργος Μητσάκης, ό 'Απόστολος Καλδάρης, ό Μπάμπης Μπακάλης, και ό Κώστας Καλάνης είναι μερικοί μόνο από τούς συνθέτες πού ξεπετάχτηκαν μέ τή νέα έκκίνηση.

Κατά τήν πρώτη περίοδο του ρεμπέτικου οι συνθέτες, οι τραγουδιστές και οι μουσικοί του είδους ήταν πραγματικοί επαγγελματίες.¹⁸ Ο Παναγιώτης Τούντας, ό Σπύρος Περιστερης, ό Μήτσος Σέμσης, ό Κώστας Σκαρβέλης, ό Αντώνης Νταλγκάς, ό Κώστας Νούρος και τόσο άλλοι, στή συντριπτική τους πλειοψηφία μικρασιάτες, αντιμετώπιζαν τό τραγούδι ως εύγενές επάγγελμα και, μέ βάση τά δεδομένα τής δεκαετίας του είκοσι, προσπαθοῦσαν νά τό κάνουν έπικερδέστερο. Η άμιλλα και ό ανταγωνισμός μεταξύ τους ήταν κάτι τό αυτονόητο, τό ίδιο και ή διαφήμιση του έργου τους.

Η τελευταία γινόταν μέσω του Τύπου και άργότερα του ραδιοφώνου, αλλά κυρίως μέσω του ίδιου του

δίσκου μέ τή βοήθεια διαφόρων εύρημάτων.¹⁹ Σέ πολλές ήχογραφήσεις τής περιόδου θά ακούσουμε ανταλλαγές χαιρετισμών στίς όποιες ονοματίζονταν οι εκτελεστές. Η πρακτική αυτή είχε σκοπό νά συνδέσει άμεσα και δια τής άκοης τό τραγούδι μέ τό δημιουργό ή τόν εκτελεστή του.²⁰ Σέ άλλες πάλι περιπτώσεις ακούμε τόν τραγουδιστή ή τήν τραγουδίστρια νά έπαινοῦν τόν έαυτό τους: π.χ. ό Κώστας Ρούκουνας (ή Σαμιωτάκης) ανάμεσα στίς στροφές τών τραγουδιών φώναζε μέ έπιτηδευμένο κέφι: *Γειά σου Σαμιωτάκη μου, ποτές νά μήν πεθάνεις!* Κάτι τέτοιο ήταν έπιβεβλημένο από τό γεγονός ότι μεγάλος αριθμός άκροατών δέν ήξερε γράμματα, ώστε νά διαβάσει τά όνόματα στην έτικέτα του δίσκου.

Στή δεύτερη περίοδο ή πρακτική αυτή συνεχίστηκε

συνάρτηση μέ τή συμμαχική παρουσία στή Βόρεια 'Αφρική, μιá και ή φαντασία του Τσιτσάνη ήταν άπελευθερωμένη από τέτοιες δεσμεύσεις. Γιά παράδειγμα, στην (ήπειρωτική) Παραγωγή προτίμησε νά συνδυάσει τά (θαλάσσια) μπάνια μέ τή σαμπάνια:

... ..θα πίνουμε σαμπάνια
πρίν πάμε γιά τά μπάνια
μέ μπουζουκάκι έξυπνο τρελό...

15. Μπορούμε νά υποθέσουμε ότι στην ύπηρεσία του ό Τσιτσάνης θά έθεσε και άλλα μέσα πού σχετίζονται μέ τήν τυπογραφία: διαφημιστικές άφισες, φέιγ-βολάν κ.τ.λ.

16. Όταν οι άνθρωποι τής Κολούμπια πρωτοπληρίασαν τόν Μάρκο, γιά νά του άποσπάσουν τίς πρώτες ήχογραφήσεις, εκείνος δέν είχε ιδέα γιά τά οικονομικά μεγέθη τής βιομηχανίας του τραγουδιού. Έτσι τά ήχογράφησε, χωρίς νά πάρει δραχμή. Βλ. *Μάρκος Βαμβακάρης, Αυτόβιογραφία*, σελ. 158-159. Αντιθέτως, ό Τσιτσάνης γνώριζε από τήν πρώτη στιγμή τά όφέλη πού δικαιούταν νά διεκδικήσει.

17. "Όπως άποδεικνύουν οι «κατάλογοι - Μανιάτη», προπολεμικά, δηλαδή από τό 1936 ως τό '40, είχε ήχογραφήσει περισσότερα από ένατό δικά του τραγούδια και συμμετείχε σάν μουσικός στην ήχογράφιση πολλών άλλων.

18. Αυτό άποδεικνύεται και άπ' τό γεγονός ότι μετά τή μικρασιατική καταστροφή οι πρώτοι μουσικοί πού έφτασαν ανέλαβαν άμέσως δράση: Οργανώθηκαν σέ συλλόγους και σωματεία, κάτι πού γιά τούς ντόπιους δέν ήταν καθόλου συνηθισμένο. Μέ τήν πάροδο του χρόνου ό συνδικαλισμός τών μουσικών καθιερώθηκε κυρίως μέσα από τίς προσπάθειες τών μικρασιατών. Μάλιστα, γύρω στό 1936, οι Τούντας, Σ. Περιπιάδης και Ι. Μοντανάρης κινήθηκαν γιά τήν ίδρυση μιās εταιρείας γιά τήν προστασία τής πνευματικής ιδιοκτησίας, στόν αντίποδα τής Α.Ε.Π.Ι. Βλ. Κώστας Χατζηδουλης, *Βασίλης Τσιτσάνης, ή ζωή μου, τό έργο μου*, σελ. 228.

19. Ένα τέτοιο τέχνασμα χρησιμοποιείται από τόν Παναγιώτη Τούντα στό δίσκο του, Odeon G.A.1543, μέ τίτλο *Συλλογή Τούντα*, του 1931, όπου τραγουδιστές τής εταιρείας Odeon τραγουδοῦν άποσπάσματα από έπιτυχίες του συνθέτη - αυτό πού σήμερα χαρακτηρίζεται ποτ-πουρί. Η ήχογράφιση αρχίζει μέ ένα διάλογο μεταξύ τής υποτιθέμενης κυρίας Οντεόν και του συνθέτη:

καί καθιερώθηκε. Στίς ήχογραφήσεις του Μάρκου έγινε κανόνας. Ο Μάρκος όμως εισήγαγε και ένα νέο τέχνασμα. Ήφτιαξε τραγούδια που αναφέρονται στον εαυτό του. Στο *Ο Μάρκος πολυτεχνίτης* απαριθμεί τις δουλειές που έκανε από παιδάκι, με τα διάφορα εντάραπela που συνέβαιναν στην κάθε μιά. Στο *Μάρκος ο Συριανός* περιέγραψε την ένθουσιώδη ύποδοχή που του επιφύλασαν οι θαμώνες της ταβέρνας κατά την είσοδο ή, σωστότερα, την άθοδό του εκεί. Στο τραγούδι *Σύρος μιλά για την έπιστροφή του στο νησί*, ως διάσημος τραγουδοποιός πλέον, και τή συγκίνηση που ένιωσε.²¹ Τά τερτίπια αυτού του καλοκάγαθου ανθρώπου ίκανοποιούσαν πρώτιστα τήν άνυστερόβουλη αυταρέσκεία του, αλλά χωρίς ίσως ο ίδιος να τό αντιλαμβάνεται και να τό επιδιώκει, κατασκευάζαν και τή δημόσια εικόνα του. Ήταν πιά έντελώς ξεχωριστός με τό στακάτο παίξιμο, τή βαρειά, θραχνή φωνή, τό άκακο παρουσιαστικό, τή θεματολογία του περιθωρίου – όλ' αυτά κάτω από τήν ταμπέλα «ο Μάρκος».

Η φιγούρα του, που έγινε σταδιακά δεκτή από τό άκροατήριο του γραμμοφώνου στίς άρχές τής δεκαετίας του '30, κατέθεσε ένα νέο πρότυπο καλλιτέχνη, άνάδειξε όμως ταυτόχρονα και τό χαρακτήρα του μάγκα σέ μιά ζωντανή τής έκδοχή. Έτοι πιστοποιούσε, ένώπιον τών άκροατών, πώς ή αντικοινωνική συμπεριφορά και οι παράνομες δραστηριότητες δέν ήταν τά άποκλειστικά τεκμήρια τής μαγκιάς. Σ' αυτά έρχόταν να προστεθεί τό χιούμορ,²² τό μπεσαλίκι, ή άνιδιοτέλεια και μιά άναπάντεχη άγνότητα. Όλα αυτά τά στοιχειά που συνυπήρχαν στα τραγούδια και στο έρμηνευτικό ύφος του Μάρκου, καθώς προωθούνταν από τις νέες και παλιότερες τεχνικές έπικοινωνίας και διασκέδασης –τό ραδιόφωνο, τόν φωνόγραφο, αλλά και τήν έπιθεώρηση, και τό θέατρο σκιών, στα όποια έμφανίστηκαν καρικατούρες τής μαγκιάς– έκαναν τόν μάγκα πιο οικείο, όχι όμως άπόλυτα άποδεκτό, όσο άκόμα κυριαρχούσαν τά χαρακτηριστικά του περιθωρίου. Αυτό τό κενό άνέλαβε να τό χειριστεί ο Τσιτσάνης.

Η προσωπικότητα του Μάρκου πρέπει να έκανε μεγάλη έντύπωση στον νεαρό Τσιτσάνη άκόμα από τόν καιρό που ζούσε στα Τρίκαλα.²³ Μελέτησε τήν τεχνική του στο μπουζούκι, άντέγραψε κάποιον στυλ τραγουδιών του –άνάμεσά τους και τό *Στόν Άγιο Κωνσταντίνο*²⁴– και όταν, κατέβηκε στην Άθήνα, προσδέθηκε στο βασικό του συνεργάτη, τόν Στράτο. Μέσα από τήν πολύ πετυχημένη συνεργασία του ντουέτου Στράτος-Τσιτσάνης, ο δεύτερος ένιωθε τόσο άνετα στο χώρο του ρεμπέτικου, ώστε να χρησιμοποιεί αυτοδικαίως τις διαφημιστικές μεθόδους του Συριανού.²⁵ Σέ πρώτη φάση τοποθέτησε τ' όνομά του σέ τίτλους τραγουδιών: *Ο Τσιτσάνης στη ζούγκλα*, *Ο Τσιτσάνης στο Μόντε Κάρλο*, *Ο γάμος του Τσιτσάνη*.²⁶ Άλλά στα τραγούδια του '46 τό όνομά του εισέρχεται στους στίχους:

...ν' ακούσεις τόν Τσιτσάνη

νά σου παίξει φινό μπαγλαμά
(Χατζημπαξές)

...μ' όλόγλυκες διπλοπενιές
του Μάρκου του Τσιτσάνη
(Βράσε τή ρούμπα τά σουίγ)

Στό μέλλον οι άναφορές του όνόματός του στα τραγούδια γίνονται συχνότερες,²⁷ μετατρέποντας τό ίδιο τό διαφημιστικό εύρημα σέ χαρακτηριστικό του στερεότυπο.

Τό τραγούδι *Χατζημπαξές* (τό πασίγνωστο *Μπαξέ Τσιφλίκι*) έχει τήν ιδιαίτερότητα να άποτελεί αυτούσιο ένα διαφημιστικό σπότ. Γράφτηκε άκριβώς για να διαφημίσει τά στέκια και τόν τρόπο διασκέδασης που πρότεινε ο κύκλος του Τσιτσάνη. Ο Κώστας Χατζη-

- Δέν μου λέτε παρακαλώ, έσεις είθε ο κύριος Τούτσας;

- Μάλιστα μαντάμ κι εσύ ποιά είσαι;

- Έγώ είμαι ή μισ Όντεόν. Ήρθα από τό Βερολίνο, για να άκούσω τά νέα τραγουδάκια που θά μου δώσετε.

- Για σās μς έχω πάντα τά καλύτερα. Άκούστε...

Η ύπαρξη του δίσκου μās έγινε γνωστή από τόν Παναγιώτη Κουνάδη που έχει τήν επιμέλεια έκδοσης τής σειράς δίσκων άκτίνας (C.D.) *Άρχείο έλληνικής δισκογραφίας* -Συνθέτες του ρεμπέτικου. Τό ύλικό τών δίσκων άνήκει στην (πολύτιμη για όλους μας) προσωπική συλλογή του Π. Κουνάδη.

20. Ο όνοματισμός μέσω χαιρετισμών τών έκτελεστών στο γλέντι ή στο πανηγύρι είχε φυσικά τόν ίδιο σκοπό: να γίνουν γνωστά τά όνόματα τών καλλιτεχνών, ώστε να άνανεώσουν τή συμμετοχή τους και να κλειστούν καινούργιες έμφανίσεις. Η άτιμόφαιρα που μās μεταφέρουν οι ήχογραφήσεις τής περιόδου είναι αρκετά θεατρική. Οι μουσικοί ύποκρίνονται πώς βρίσκονται στο πανηγύρι.

21. Για να μαστε άκριβείς δέ μένει στή συγκίνηση, παρά προπαγανδίζει και τις έμφανίσεις του στο νησί (ίσως εκ τών ύστέρων):

...ν' ακούσουν όλοι οι Συριανοί
τραγούδια με μεράκια,
να θυμηθούμε τά παλιά,
να σβήσουν τά φαρμάκια.

Τουλάχιστον τρία άκόμη τραγούδια του έχουν στον τίτλο τό όνομα του: *Ο Μάρκος μαθητής*, *Ο Μάρκος κάνει σαρμάκο* και *Ο Μάρκος ο ντερέβισης*. Βλ. Τάσος Σχορέλης, *Ρεμπέτικη άνθολογία*, τόμος Α', σελ. 202.

22. Όχι πώς ο Μάρκος αυτοπροσώπως ήταν ιδιαίτερα χιουμορίστας. Ήταν όμως αρκετοί προικισμένοι καλαμπουρτζήδες στο συνάφι, του όποίου ήγειτο, και πρώτα - πρώτα ο Γιώργος Μπάτης και ο Στράτος (Παγιουμτζής).

23. Ο Τρικαλινός Γιώργος Ταμβακάς, συνομήλικος του Τσιτσάνη και ένας από τούς καθαρίστες του τόν καιρό που πάσχιζε να φτιάξει τό πρώτο του συγκρότημα, άνέφερε στον Σάτο Άλεξίου ότι, όταν τό 1936 ήρθαν στα Τρίκαλα, για να παίξουν, ο Μάρκος, ο Στράτος και ο Μπάτης, ο Τσιτσάνης βρισκόταν στο άκροατήριο και μάλιστα ήταν ή πρώτη φορά που άκουγε ρεμπέτικα «από έπαγγελματι

δουλής μᾶς πληροφορεῖ: «Ἡ Μαριγούλα καὶ ὁ Νικάκης εἶναι φανταστικά πρόσωπα. Τό Καραμπουρνάκι, τό Μπεξινάρι, ἡ Βάρνα καὶ ἡ Ἀκρόπολη, εἶναι λαϊκοὶ συνοικισμοὶ τῆς Θεσσαλονίκης, τό δέ Μπαξέ-Τσιφλίκι ὠραιότατο θέρετρο. Τό Καλαμάκι ἦταν ταβέρνα. Ὁ Δαλαμάγκας ἦταν ιδιοκτήτης τῆς ταβέρνας «Τά κούτσουρα» καὶ κεῖ δούλευε ὁ Τσιτσάνης, ὅταν ἔγραψε τό τραγούδι».²⁸

Ἡ ἀντιστροφή πού πραγματοποιεῖται ἐδῶ εἶναι ὁρατή. Ὁ στίχος, πού μαζί μέ ὅλο τό τραγούδι ἀναζητοῦσε προηγούμενα τήν ὄθηση τῆς διαφήμισης, γιά νά φτάσει στό εὐρύ κοινό, διαμορφώνεται ἔτσι ὥστε νά κομίζει ὁ ἴδιος τό διαφημιστικό μήνυμα. Ὁ στίχος, λοιπόν, καταλήγει νά προβάλλει τό τραγούδι τοῦ ὁποίου μέρος ἀποτελεῖ καί συνακόλουθα μαζί μ' αὐτό διαφημίζει καί τόν ἑαυτό του. Ἐτσι ἐμπλέκεται σέ μιὰ κυκλικότητα ἐντός τῆς ὁποίας αὐτοπροβάλλεται, παρουσιάζοντας τήν ἴδια στιγμή τόν πλασιέ καί τό ἐμπόρευμα.²⁹ Γιά τό στάδιο πού βρίσκεται σήμερα ἡ βιομηχανία τοῦ θεάματος μπορεῖ ἡ παραπάνω κυκλικότητα νά μὴν ἐκπλήσσει, γιά τή δεκαετία τοῦ σαράντα ὅμως εἶναι ὁπωσδήποτε ἐντυπωσιακή.

Ὁ Τσιτσάνης δέν ἦταν ἀπλά καί μόνο προσανατολισμένος πρὸς τήν ἀγορά, περιμένοντας παθητικά ἀπ' αὐτήν νά ἀπορροφήσει τά τραγούδια του. Ὁ δημόσιος χώρος, στό σύνολό του, ἦταν ζωτικός παράγοντας γιά τή δημιουργικότητά του, γι' αὐτό, στό μέτρο τῶν δυνατοτήτων του, προσπαθοῦσε πάντα νά τόν διαμορφώσει. Τά μέγιστα ἀποτελέσματα σ' αὐτήν τήν κατεύθυνση τά πέτυχε στήν κατοική Θεσσαλονίκη, ὅταν ἡ συγκυρία τοῦ επέτρεψε νά ἐπιστρατεύσει ὅλα του τά στρατηγήματα. Στά πλαίσια μιᾶς συνολικότερης τέτοιας προσπάθειας μποροῦμε νά ἀντιληφθοῦμε καί τά διαφημιστικά του τεχνάσματα, διότι ἡ κορύφωση αὐτῆ τῆς στρατηγικῆς πού προωθεῖ τό ἔργο του μέσα ἀπ' τό ἴδιο τό ἔργο δέν γίνεται κάποια τυχαία χρονική στιγμή, ἀλλά ὅταν τό κατεστημένο ἐμπορικό δίκτυο βρίσκεται σέ ἀποσύνθεση. Τότε ἀκριβῶς, στό κενό πού παρουσιάζεται, ὁ Τσιτσάνης ἀναλαμβάνει νά ὑποκαταστήσει τόν ἀνεργό μηχανισμό μέ τή δική του ἐναλλακτική πρόταση, πού εἶναι, γιά τά δεδομένα τῆς συγκυρίας, ἐπαρκής. Διαθέτει καταξιωμένους μουσικούς, μέ ἀποψη γιά τό τραγούδι πού ὑπηρετοῦν (τή γνωστή μας «σχολή τῆς Θεσσαλονίκης»), ὀλόκληρη σειρά καταστημάτων πού στεγάζουν καί προστατεύουν τόν ἐναγκαλισμό τῶν δημιουργῶν μέ τό κοινό, ἀνοχή καί κάλυψη ἀπό πλευρᾶς τῶν ἀστυνομικῶν ἀρχῶν (μέσω τοῦ Μουσχουντή) καί δίκτυο προπαγάνδης τῶν ἐμφανίσεων πού προγραμματίζονται. Τό σύμπαν εἶναι τώρα κατασκευασμένο στά μέτρα του καί λειτουργεῖ γιά λογαριασμό του. Τή στιγμή πού οἱ ἀνταγωνιστές του ἔχουν λουφάξει ζαλισμένοι ἀπ' τίς ἀπότομες ἀλλαγές καί περιμένουν τήν ὁμαλότητα, γιά νά ἐπιστρέψουν,³⁰ ἐκεῖνος αἰφνιδιαστικά περνᾷ στήν ἐπίθεση καί μέ μιὰ κίνηση πού θυμίζει πραξικόπημα καταλαμβάνει τήν ἐξουσία.

Τέτοιου εἶδους κινήσεις ἦταν ἄγνωστες προηγουμένως. Εἰδικά γιά τό χώρο τοῦ ρεμπέτικου ἢ ἐπιθετικῆς τακτικῆς του ἦταν ἀπολύτως ἀδιανόητη. Οὐδεὶς στόν χώρο αὐτό εἶχε ποτέ ἐπιχειρήσει νά κατασκευάσει τό περιβάλλον του, ἐκτός φυσικά ἀπό τούς Σμυρνοῦς, πού τό ἔπραξαν συλλογικά ἀλλά εἶχαν πιά χάσει ἀπό καιρό τήν πρωτοκαθεδρία. Τό «παράδειγμα» τοῦ λαϊκοῦ καλλιτέχνη στά χρόνια τοῦ Μάρκου ἔσπευξε, ὅπως εἶδαμε, μέ ἀδιαφορία, πού πολλές φορές ἔκρυβε μιὰ ἀφέλεια, ἀπέναντι στήν διακίνηση τοῦ ἔργου του στό ἐμπόριο. Ἡ στάση τους δέν ὑπαγορευόταν, κατ' ἀρχήν τουλάχιστον, ἀπό κάποιον ἠθικό κώδικα, μά περισσότερο ἀπέρρεε ἀπό τό φόβο τῆς ἐμπλοκῆς στίς ἀνταλλακτικές σχέσεις μιᾶς κοινωνίας στήν ὁποία δέν εἶχαν καμιά ἐκτίμηση καί ἐμπιστοσύνη. Ὁ Τσιτσάνης ἀντίθετα ἔφυγε ἀπ' τά Τρίκαλα σέ ἀναζήτηση μιᾶς τέτοιας ἐμπλοκῆς.

Ὅπως κάθε καινοτόμος, ἔτσι καί ὁ Τσιτσάνης συνάντησε στήν πορεία του πάμπολλους ἐνθερμους ὑποστηρικτές, ἀλλά καί ἐπικρίθηκε σφοδρά ἀπό ἀρκετούς γιά

κή κομπανία, πού ἦταν γνωστή ἀπό τούς δίσκους πού εἶχε κάνει». Βλ. Σῶτος Ἀλεξίου, *Βασίλης Τσιτσάνης, ἡ παιδική ἡλικία ἐνός ξεχωριστοῦ δημιουργοῦ*, σελ. 94-95.

24. Τό Στόν Ἅγιο Κωνσταντῖνο τοῦ Τσιτσάνη εἶναι σέ μεγάλο βαθμό ἀντιγραφή τοῦ *Μ' ἔκανες καί χάρισα* τοῦ Μάρκου.

25. Ἄς σημειώσουμε ὅτι τό *Ὁ Μάρκος πολυτεχνίτης* κυκλοφόρησε στόν ἴδιο δίσκο μέ ἕνα ἀπ' τά πρῶτα τραγούδια τοῦ Τσιτσάνη, τό *Νά γιατί περνῶ* (1937), ὅπου τραγουδᾷ ὁ Μάρκος καί ἡ Σοφία Καρίδωλη. Ἄρα ὁ νεαρός Τρικαλινός παρακολούθησε ἀπό πολύ κοντά τά τεχνάσματα καί τίς τεχνικές τοῦ Μάρκου.

26. Στούς τίτλους αὐτοῦ διακρίνουμε τήν ἐπίδραση τῆς παράδοσης τοῦ καραγκιόζη. Ἀκολουθοῦν γνωστά του κλισέ, ὅπως «Ὁ Καραγκιόζης φούρναρης», «Ὁ γάμος τοῦ Καραγκιόζη» κ.τ.λ..

27. Ὅπως στά μεταγενέστερα τραγούδια του, *Ἡ Μαρίτσα* - 1947, *Κι ἂν πάθεις καί καμιά ζημιὰ (Τσιτσάνη μου)* - 1950, *Ἀπόψε κάνεις μπάμ* - 1952 κ.ἄ.

28. Βλ. Κώστας Χατζηδουλῆς, *Βασίλης Τσιτσάνης, ἡ ζωή μου, τό ἔργο μου*, σελ. 132.

29. Ἡ ἀρχέτυπη ιδιότητα, πού μ' αὐτήν ἐγκαινιάζεται ἡ ταύτιση τοῦ πωλητῆ μέ τό προϊόν εἶναι, ὅπως ὑπέδειξε ὁ Μπένγιαμιν, αὐτή τῆς πόρνης. Στήν ἴδια κυκλικότητα ἐμπλέκεται, ἀναπόφευκτα, καί ὁ δημιουργός. Ἐτσι ἡ ἐκπόρευση, στήν ὁποία ὑποβάλλεται ὁ καλλιτέχνης ἀπό τήν ἀγορά, εἶναι, οἰονεῖ, κυριολεκτική.

30. Μὴν δημιουργηθεῖ ἐδῶ ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ Κατοχή ἦταν γιά ὅλους τούς ἄλλους νεκρή περίοδος. Ἀντιθέτως, στή Θεσσαλονίκη μετά τό '42 καταγράφεται ἕνας πολλαπλασιασμός τῶν ταβερνῶν πού διαθέτουν ὀρχήστρες μέ ἐπακόλουθο καί μιὰ κινητικότητα στό χώρο τῶν δημιουργῶν (βλ. Κώστας Τομανᾶς, *Οἱ ταβέρνες τῆς παλιᾶς Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. Ἐξάντας, 1991, σελ. 50-53). Δέν παύει ὡστόσο ἡ τακτικῆς πού ἀκολουθεῖται ἀπ' ὅλους νά εἶναι ἀμυντική.

τήν ασυνήθιστη εξοικείωση του με τους κανόνες της αγοράς.³¹ Όμως η προσαρμοστικότητα στους εμπορικούς κανόνες είναι μιά μόνο από τις πλευρές του πολυδιάστατου τσιτσανικού έγχειρήματος.

Τά χασικλίδικα του '46.

Είναι τεράστιος ο αριθμός των προπολεμικά ήχογραφημένων τραγουδιών που αναφέρονται στο χασίσι. Η πολύ μεγάλη αναλογία τους στο σύνολο των ήχογραφήσεων που πραγματοποιήθηκαν στις δεκαετίες του '20 και του '30 δέν μπορεί παρά νά οφείλεται στο γεγονός της εύρειας διάδοσης και της επακόλουθης κοινωνικής αποδοχής όσον αφορά τή χρήση των ναρκωτικών ουσιών, διότι δέν καταγράφεται μόνο ή χρήση του άργιλέ και του τσιγαρλικιού, αλλά και της ήρωίνης, της κοκαΐνης του όπιου κ.τ.λ. Όδηγούμαστε λοιπόν άπ' αυτές τις αναφορές και τή δημοτικότητα των τραγουδιών που τις περιέχουν, στή διαμόρφωση μιās εικόνας για τήν έλληνική κοινωνία του μεσοπολέμου στήν όποία ή χρήση των ναρκωτικών άποτελεί ένα είδος μόδας.³² Τά ναρκωτικά φαίνεται νά λειτουργούν σαν κράχτες για τους άκροατές δίσκων γραμμοφώνου. Τραγούδια μέ τίτλους όπως *Ήρωίνη και μαυράκι, Σάν φουμάρω τό τριγαρλίκι, Ό κοκαϊνοπότης, Φέρετε πρέζα νά πρεζάρω, κ.ο.κ.* έλκύουν τό άγοραστικό κοινό και γνωρίζουν μεγάλη έπιτυχία, κατά τήν πρώτη περίοδο του ρεμπέτικου.

Στή συνέχεια, κι ενώ οι αναφορές στο χασίσι φαίνονται νά παραγκωνίζονται σταδιακά τις αντίστοιχες στά σκληρά ναρκωτικά, ή μόδα αυτή συμβαδίζει μέ τήν προβολή της περιθωριακής κουλτούρας που εκφράζεται κυρίως από τήν παρέα του Μάρκου. Κι εδώ φυσικά δέν λείπουν οι αναφορές στήν ήρωίνη, όμως ο κώδικας της μαγκιάς που κατατίθεται άπ' τή «ρεμπέτικη τετράδα του Πειραιώς» γρήγορα τή θέτει στο περιθώριο του περιθωρίου. Ο θάνατος του Άνέστου Δελιά, μέλους της θρυλικής τετράδας, από τήν πρέζα, συμβάλλει στή διαμόρφωση μιās μανιχαΐστικης στάσης της ρεμπέτικης παρέας άπέναντι στα ναρκωτικά. Στόν αντίποδα της όριστικής και άπόλυτης άπόρριψης της ήρωίνης, τό χασίσι άγιοποιείται και ή χρήση του κατοχυρώνεται, έφεξής, ως άναπόσπαστο συστατικό της ρεμπέτικης παράδοσης.

Πρός τό τέλος της δεκαετίας του '30, ή άπαγόρευση της καλλιέργειας και χρήσης της κάνναβης, σέ συνδυασμό μέ τήν λογοκρισία των στίχων στα προς ήχογράφηση τραγούδια που επέβαλλε ή δικτατορία της 4ης Αυγούστου, έθεσαν συνολικά τό ρεμπέτικο για λίγες εβδομάδες³³ εκτός νόμου. Στή συνέχεια, και μέχρι τον πόλεμο, ή δισκογραφική τουλάχιστον διάσταση του ρεμπέτικου τέθηκε υπό κάποιον, σχετικό, περιορισμό. Άπαγορεύτηκε ή ήχογράφηση και ή μετάδοση χασικλίδικων, αλλά και έν γενεί άσεμνων τραγουδιών³⁴ -για νά μήν μιλήσουμε γι' αυτά που είχαν πολιτικό περιεχόμενο ή αιχμές για τήν επικαιρότητα.

Η κατάσταση αυτή, που κήρυξε τήν κεντρική θεματολογία του Μάρκου παράνομη, λειτούργησε προς όφελος του Τσιτσάνη,³⁵ ο όποιος είχε βέβαια ήχογραφήσει χασικλίδικα³⁶ τραγούδια, αλλά δέν είχε συνδέσει τήν εικόνα του μ' αυτά. Τό καλλιτεχνικό του προφίλ, στα χρόνια πριν από τον πόλεμο, καθοριζόταν από μελωδικότερες ρεμπέτικες καντάδες σαν τήν *Άρχόντισσα*, επιδείξεις δεξιοτεχνίας σαν τό *Άτελείωτο* και τραγούδια μέ αναφορές στήν ιδιαίτερη πατρίδα του, σαν τήν *Καλαμπακιώτισσα*, ή τό *Στά Τρίκαλα στα δυό*

31. Ο Τσιτσάνης επίσης επικρίθηκε και για τις προστιβές μέ συναδέλφους του. Αυτές όμως δέν οφείλονταν στον χαρακτήρα του αλλά περισσότερο στον επαγγελματισμό του, που τον ώθουσε νά περιχαράκώσει τά συμφέροντά του. Ίσως αρκετές φορές τό έπραξε μέ υπερβάλλοντα ζήλο, δίνοντας τήν εικόνα στυγνού συμφεροντολόγου. Άλλες τόσες πάντως, παραμέρισε τό συμφέρον του έπιδεικνύοντας μιιά σπάνια συναδελφική αλληλεγγύη. Χάρισε δεκάδες τραγούδια σέ συνεργάτες του, τά περισσότερα άπ' αυτά στήν Ίωάννα Γεωργακοπούλου (*Ό τρελός τσιγγάνος, Φυσάει ο μπάτης κ.ά.*), στον Στράτο Παγιουμτζή (*Προξενεύουν τό Σταμάτη, Μιά κι ή ζωή θά σήσει κ.ά.*) και στον Πρόδρομο Τσαουσάκη (*Τό πικραμένο άγόρι, Τά νανάγια κ.ά.*).

Στά χρόνια που βασίλευαν οι μικρασιάτες οι αντίηλιες, και οι άμφισβητήσιες πατρότητας τραγουδιών ήταν τόσο διαδεδομένες όσο και σέ όποιοδήποτε επαγγελματικό χώρο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Γιώργος Ροβερτάκης που ισχυριζόταν ότι ο Τούντας και ο Σκαρβέλης του έκλεψαν τραγούδια που έγιναν πολύ μεγάλες έπιτυχίες, όπως τό *Τί σου λέει ή μάνα σου για μένα, τό Χαρικλάκι και άλλα*. Βλ. Τάσος Σχορέλης - Μίμης Οικονομίδης, *Γιώργος Ροβερτάκης, ένας ρεμπέτης*, Άθήνα 1973, σελ. 20-22, και Τάσος Σχορέλης, *Ρεμπέτικη άνθολογία*, τόμος Γ', εκδ. Πλέθρον, Άθήνα 1978, σελ. 190. Στή μεταβατική περίοδο του Μάρκου τά φαινόμενα αυτά έξαφανίστηκαν για νά ξεαναπορροιαστούν μεταπολεμικά.

32. Είναι φανερό τό κενό που παρουσιάζει, σ' αυτό τό σημείο, ή ιστορική και κοινωνιολογική έρευνα. Η έλληνική κοινωνία του μεσοπολέμου παραμένει ουσιαστικά ένας μεγάλος άγνωστος. Σ' αυτό τό ευμετάβλητο ρευστό, που δημιούργησε τις προϋποθέσεις δημιουργίας του τεράστιου κινήματος της δεκαετίας του '40, παρουσιάστηκαν αρκετές παρόμοιες παραδοξότητες, που άναμένουν τήν άνάλυση και τό έρμηνευτικό πλαίσιο που θά τις διασαφηνίσει.

33. Ο Γιάννης Παπαϊωάννου λέει ότι ή «άπαγόρευση των μπουζουκιών» κράτησε «κάνα μήνα». Βλ. Γ. Παπαϊωάννου, *Ντόμπρα και σταράτα*, σελ. 75.

34. Όπως τό *Η Βαρβάρα* του Παναγιώτη Τούντα που καταδικάστηκε, πριν τήν έπιβολή της λογοκρισίας, από άθηναϊκό δικαστήριο, από τό 1936, ως «άσεμνο και προκλητικό άσμα». Βλ. Κώστα Χατζηδουλή (έπιμ.), *Ρεμπέτικη ιστορία Νο 1*, εκδ. Νεφέλη, σελ. 28-29. Επίσης στο *Ντόμπρα και σταράτα* του Γιάννη Παπαϊωάννου, σελ. 85-87.

35. Στή συνέντευξη στον Στ. Γκώντλετ δέν κρύβει τήν ικανοποίησή του για τήν έπιβολή της λογοκρισίας.

στενά (Ὁ Σακαφλιάς), πού δικαιολογοῦσαν (ἐπιπροσθέτως πρὸς τὴν «βαρεία» τοῦ προφορὰ) τὸ παρτσούκλι «Ὁ Βλάχος».

Ὅσοιο τὸ 1946, κὶ ἐνῶ τὰ χασικλίδικα ἐμοιάζαν νὰ ἀνήκουν ὀριστικά στοῦ παρελθόν γιὰ τὴν δισκογραφία, παρουσιάστηκε μιὰ μικρὴ ρωγμὴ, πού ὁ Τσιτσάνης ἐσπευσε νὰ τὴν ἐκμεταλλευτεῖ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο. Γιὰ κάποιους λόγους, στὰ μέσα τοῦ καλοκαιριοῦ καὶ γιὰ ἐνάμιση περίπου μῆνα,³⁷ ἡ λογοκρισία χαλάρωσε. Ἴσως καὶ νὰ μὴ λειτούργησε καθόλου μὲ τὴν ἐπανεναρξὴ τῆς δισκογραφικῆς βιομηχανίας, ἀπὸ κάποια διοικητικὴ δυσλειτουργία. Στὸ κενὸ αὐτό, πού ὁ Μητσάκης ἐξέδωσε τὸ πασίγνωστο ζεϊμπέκικο Ὁ λουλάς, ὁ Τσιτσάνης ἠχογράφησε διασιτικά τρία χασικλίδικα πού ἄφησαν ἐποχὴ. Ἡ ξακουστὴ Δροσοῦλα (πού ἠχογραφήθηκε ἀκόμα μιὰ φορὰ μέσα στοῦ καλοκαιριοῦ μὲ τίτλο *Τὸ πρῶι μὲ τὴν δροσοῦλα*) καὶ τὸ *Τῆς μαστούρας ὁ σκοπός* (γνωστότερο σὰν *Τὰ πέριξ*), εἶναι δυὸ ἀπὸ τίς καλύτερες καὶ διασημότερες συνθέσεις του. Τὸ *Μάγκας βγήκε* γιὰ συργίανι (πού ἐπίσης ἠχογραφήθηκε ξανά ὡς *Ὁ συριάνης*) ἦταν τὸ πρῶτο τραγούδι τοῦ, ἄγνωστου φυσικά, ἀκόμα, Ἀπόστολου Καλδάρα, τὸ ὁποῖο βρῆκε τὸ δρόμο γιὰ τὴν δισκογραφία. Ὁ Τσιτσάνης τὸ ἠχογράφησε σὲ δυὸ ἐκτελέσεις ἀπ' τίς ὁποῖες ὁ συνθέτης τοῦ ἀπουσίαζε. Τὸ *Κάτσε ν' ἀκούσεις μιὰ πενιά* (ἢ *Ὁ Χρήστος*) ἦταν κὶ αὐτό, στὴν αὐθεντικὴ του μορφή, χασικλίδικο. Ἐντούτοις, πιθανότατα δὲν πρόλαβε τὸ λογοκριτικὸ κενὸ καί, γιὰ νὰ ἠχογραφηθεῖ, οἱ στίχοι τοῦ ὑπέστησαν μικρὴ ἀλλαγὴ.³⁸ Γιὰ διάφορα ἄλλα χασικλίδικα, πού προορίζονταν γιὰ ἐκδοσὴ, ἡ εὐκαιρία χάθηκε, καθὼς στὰ μέσα τοῦ Αὐγούστου ἡ λογοκρισία – ἢ ἡ ἐκλιπούσα αὐστηρότητά της – ἐπανῆλθε, καὶ ἔτσι, ἀναγκαστικά, περιμέναν ἀρκετὲς δεκαετίες στοῦ συρτάρι τοῦ Τσιτσάνη ἀδημοσίευτα. Κάποια ἀπ' αὐτὰ κατάφεραν κὶ «εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας» τριάντα χρόνια ἀργότερα, στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70.

Γιατί ὅμως τόση ἔγνοια, τόση διασύνη, γιὰ τὴν ἐκδοσὴ χασικλίδικων,³⁹ τὴ στιγμὴ πού, ὅπως ἀναφέραμε, καὶ ὁ Τσιτσάνης ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι συνάδελφοι του εἶχαν συσσωρεύσει ἄφθονο ὑλικὸ γιὰ ἠχογράφηση; Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἀναθέρμανσή τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸ συγκεκριμένο εἶδος, τὴ συγκεκριμένη στιγμὴ;

Πρέπει, κατ' ἀρχὴν, νὰ ξεκαθαρίσουμε ὅτι οἱ δημιουργοὶ δὲν ἐνεργοῦσαν ἐντελῶς αὐτόνομα. Στὶς ἀποφάσεις γιὰ τὸ ποιά τραγούδια θὰ κυκλοφορήσουν τὸν τελικὸ λόγο τὸν εἶχαν φυσικά οἱ ὑπεύθυνοι τῶν ἐταιρειῶν δίσκων.⁴⁰ Ἡ σύντομη ἐπιστροφὴ στὴ θεματολογία τοῦ χασισιοῦ ἦταν κομμάτι τῆς δικῆς τους πολιτικῆς, μιὰ καὶ μόνο αὐτοὶ ἦταν σὲ θέση νὰ γνωρίζουν τὴν ὑπαρξὴ ἢ ὄχι τοῦ ἀπαγορευτικοῦ-λογοκριτικοῦ μηχανισμοῦ καὶ τὰ στενά χρονικά περιθώρια στὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ γίνουν οἱ σχετικὲς κινήσεις. Θὰ ἦταν ὅμως λάθος νὰ θεωρήσουμε ὅτι οἱ συνθέτες ἦταν ἄβουλα πόνια στὰ χέρια τῶν ἐταιρειῶν. Ἄλλοι εἶχαν τέτοιο ὑλικὸ, καὶ ὅταν οἱ ὑπεύθυνοι τῶν ἐταιρειῶν τὸ ζήτη-

σαν τοὺς τὸ διέθεσαν, κὶ ἄλλοι (ὅπως π.χ. ὁ Μανώλης Χιώτης) προτίμησαν νὰ μὴν συνδέσουν τὴν καριέρα τους μὲ τὸ περιθωριακὸ παρελθόν τοῦ ρεμπέτικου.

Βρισκόμαστε στοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ '46. Στὶς 31 Μάρτη εἶχαν διεξαχθεῖ ἐπιτέλους οἱ πρῶτες, μετὰ τὸ 1936, ἐκλογές καὶ τὸ Κ.Κ.Ε. εἶχε ἐπιλέξει τὴν ἀποχὴ. Τὴν παραμονὴ τῶν ἐκλογῶν καταγράφηκε ἡ πρώτη ἐνοπλὴ σύγκρουση, πού σηματοδότησε τὴν ἐναρξὴ τοῦ αἱματηροῦ ἐμφυλίου, στοῦ Λιτόχωρο. Οἱ ἐκλογές ὅμως πραγματοποιήθηκαν καὶ ἀνέδειξαν νικητὴ τὸν συνασπισμὸ τῆς Δεξιᾶς, πού συγκρότησε τὸ Λαϊκὸ Κόμμα. Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία – τοῦ 54,50% καὶ τῶν 205 ἐπὶ τῶν 354 ἐδρῶν – ὁδήγησε στοῦ σχηματισμὸ κυβέρνησης

«(Ἐρ.): Μὲ τὴν λογοκρισία, πού λειτούργησε κατὰ καιροὺς στὴν Ἑλλάδα, πῶς τὰ πῆγατε;

(Ἀπ.): Ἐπὶ Μεταξᾶ ἡ λογοκρισία ἐκοψε ὅλα τὰ χασικλίδικα. Κατὰ τὰ ἄλλα πορῶ νὰ πῶ ὅτι ἤσκησεν εὐεργετικὴν ἐπίδραση, διότι μουσικὲς ἀμανοειδεῖς καὶ νότες κλαυθμηροῦσες ἀπορρίπτοντο. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς τακτικῆς ἦταν τὸ λαϊκὸ μας τραγούδι νὰ εἶναι ἐλληνοπρεπὲς καὶ καλόγουστο...». Βλ. Ἡλίας Πετρόπουλος, *Ρεμπέτικα τραγούδια*, σελ. 274. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴ συνέντευξη, πού ἐκδόθηκε στοῦ περιοδικοῦ Ἀντίποδες τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπολιτιστικοῦ Συνδέσμου Μελβούρνης, τὸ 1975, ὁ Τσιτσάνης παρουσιάζει ἕνα ἀσυνήθιστο ἀντιδραστικὸ πρόσωπο. Ἀντιμετωπίζει ἐξ ἀρχῆς τὸ συνομιλητὴ τοῦ πολὺ ἐπιφυλακτικά: Καθυστερεῖ τὴ συνέντευξη προβάλλοντας διάφορες δικαιολογίες καὶ ἀπαιτεῖ νὰ ἀπαντήσῃ στὶς ἐρωτήσεις του γραπτά!

36. Τὸ πρῶτο τραγούδι πού ἠχογραφεῖ, τὸ *Σ' ἕνα τεκέ σκαρώσανε*, τοῦ 1936, εἶναι χασικλίδικο:

*Σ' ἕναν τεκέ μπουκάρανε
τρεῖς μάγκες φιλαράκοι
τὸ ναργιλέ σκαρώσανε
μὲ προσιανὸ μαυράκι.*

Ἵστερα ἀπ' αὐτὸ τὸ τραγούδι, πού φαίνεται ν' ἀκολουθεῖ τίς ἐπιταγές τῆς μόδας πού ἐντοπίσαμε προηγουμένα, ὁ Τσιτσάνης δὲν ἠχογραφεῖ κανένα τραγούδι (μέχρι τὸν πόλεμο πάντα) μὲ ἀναφορὴς στοῦ χασισιοῦ – ἐκτός ἴσως ἀπὸ τὸ *Τὰ νησιά τοῦ Παραδείσου*, πού κάνει κάποιο ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸ «μαγικὸ βοτάνι».

Ὁ Τσιτσάνης, πολλές φορές στὰ ἐπόμενα χρόνια, ἀρνήθηκε μὲ διπλωματία ὁποιαδήποτε σχέση του μὲ τοὺς τεκέδες καὶ τὸ χασισιο, ἀποσιωπώντας αὐτὴν τὴν πρώτη του ἠχογράφηση. Χαρακτηριστικὴ αὐτῆς τῆς στάσης του εἶναι ἡ ἀπάντησή πού ἔδωσε στὸν Στάθη Γκῶντλετ, ὅταν ἐρωτήθηκε ἀπὸ τὸν Ἑλληνοαυστραλὸ ἐρευνητὴ γιὰ τὴ μαθητεία του στοὺς τεκέδες. Μὲ ἀπολαυστικὸ τρόπο ὑπεκφεύγει, γυρνώντας τὴν κουβέντα στὴν «φλυκ(τ)αινῶδη ἐπιπεφυκίτιδα», πού τὸν βασάνιζε καὶ δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ παίξει στοὺς τεκέδες, καὶ τὸν σωτήρα του «...». Νικολάου Δημήτριου(ς) καὶ νῦν ὑφηγητῆ(ς) Πανεπιστημίου, ὁδὸς Ἀκαδημίας ἀρ. 32 (ἢ διεύθυνσίς του). Βλ. Ἡλίας Πετρόπουλος, *Ρεμπέτικα τραγούδια*, σελ. 274.

37. Β. Τσιτσάνης: «...Ἡ ἀπουσία τῆς λογοκρισίας κράτησε 40 μὲ 45 μέρες κὶ ὄχι παραπάνω», βλ. Κ. Χατζηδουλῆς, *Βασίλης Τσιτσάνης, ἡ ζωὴ μου, τὸ ἔργο μου*, σελ. 23.

στις 18 'Απρίλη με πρωθυπουργό τόν Κωνσταντίνου Τσαλδάρη. Η κυβέρνηση αυτή, στις 18 'Ιουνίου, έφερε στή Βουλή για ψήφιση ένα νομοθέτημα τό όποιο όριζε τή σύσταση έκτάκτων στρατοδικείων πού εξέδιδαν τελεσίδικες αποφάσεις, ακόμα και έκτελέσεων, χωρίς τή δυνατότητα προσφυγής σέ άλλο ένδικο μέσον. Οί έκτελέσεις γίνονταν ύποχρεωτικά έντός τριών 24ώρων, έκτός άν δινόταν χάρη. Έτσι στις 21 'Ιουνίου συγκροτούνται τά πρώτα έντεκα στρατοδικεία και στίς επόμενες μέρες ξεκινούν οί έκτελέσεις κομμουνιστών. Όπως ήταν επόμενο, οί ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ τών άνταρτών και του στρατού κλιμακώνονται μέσα στό καλοκαίρι και τό φθινόπωρο δημιουργείται στό Χάσια ή πρώτη νηίδα εδάφους πού ελέγχεται σταθερά απ' τούς άντάρτες. Στίς 22 'Ιουνίου καταφτάνει ό στρατάρχης Μοντγκόμερυ, προκειμένου νά ενημερωθεί, ως άρχηγός του Αυτόκρατορικού Έπιτελείου, από τούς ούσιαστικά ύφισταμένους του Έλληνες στρατηγούς, για τήν πορεία τών επχειρήσεων.

Τό νά ήχογραφεί κανείς χασικλίδικα μέσα σ' αυτήν τή θεελλώδη ατμόσφαιρα ήταν —όσο παράδοξο και νά μοιάζει στό πρώτο άκουσμα— σάν νά διεκδικεί κάποιον πιστοποιητικό νομιμοφροσύνης. Δέν υπήρχε, στήν πραγματικά πού γύρω του φούντωνε, ασφαλέστερο κατάλυμα από αυτό πού μπορούσε νά προσφέρει στό νεαρό και φιλόδοξο συνθέτη ή παλιά και θολή σχέση του μέ τό χώρο τών κουτσαβάκηδων και τής παρανομίας. Γιατί αυτή ή χτεσινή παρανομία του πολιτισμού τών τεκέδων ήταν τώρα ή μόνη περιοχή πού ή δραματική πολιτική σύγκρουση είχε αφήσει αλώβητη. Ό Τσιτσάνης είχε τούς λόγους του νά αναζητήσει καταφύγιο εκεί, γιατί είχε κάπως έκτεθει κατά τήν Κατοχή ως συμπαθών τήν ΕΑΜική παράταξη και στό πολωμένο κλίμα του '46 μιά σχετική κατηγορία θά μπορούσε νά του στοιχίσει άκριβά.⁴¹ Ήταν ή εποχή πού ξεκαθάριζαν οί νομιμόφρονες απ' αυτούς πού χρειάζονταν άναμόρφωση. Ήταν προτιμότερο λοιπόν, νά αφήσει νά συνδεθεί ή δημόσια εικόνα του μέ μιά νοσταλγία για τήν άπαγορευμένη απόλαυση παρά νά περάσει άμέσως στήν έκδοση τραγουδιών μέ κοινωνικές αναφορές.

Όχι πώς ό τρόπος ζωής του ήταν άπολύτως ξένος μέ τίς ύποθέσεις του άργιλέ. Στήν κατοχική Θεσσαλονίκη, μάλιστα, θά πρέπει νά σχετίστηκε άρκετά μέ τούς τεκέδες, μιās και παρατηρούμε μιά έντονη στροφή στή σχετική θεματολογία, πού δέν μπορεί νά δικαιολογηθεί εύκολα μέ κάποιο —ύποτιθέμενο— τακτικό έλιγμό. Όμως τό νά προβάλλει τό '46 τόσο έντονα τήν πλευρά του έργου του, πού άφορά τίς «κακές του συνήθειες», δέν είναι κάτι έντελώς άναμενόμενο.⁴² Άρα πιθανότατα ήταν κι αυτή μιά κίνηση από 'κείνες πού του ύπαγόρευε τό άλάνθαστο ένστικτο τής νιότης του.

Αισθανόταν ακόμα, ότι νιώθειώντας τά κλισέ του πειραιώτικου ύποκόσμου (τεκές, άργιλέ, μαστούρα κ.ο.κ.) και τοποθετώντας τα στους στίχους τών τραγουδιών του, κατάφερνε συνάμα νά παρουσιαστεί ως

ό κύριος συνεχιστής τής παράδοσης του κλασικού ρεμπέτικου, πού παίρνει τή σκυτάλη απ' τό Μάρκο. Η παράδοση αυτή είχε, όπως άποδειχτηκε στή συνέχεια και όπως σωστά διέκρινε ό Τσιτσάνης απ' τήν άμεση έπαφή του μέ τούς θαμώνες τών κατοχικών ταβερνών, ισχυρότατες ρίζες στό λαϊκά στρώματα κι όχι μόνο στους κύκλους του περιθωρίου. Γι' αυτό, νιώθοντας ίσως ένστικτωδώς, ότι πρέπει νά τονίσει μέ κάποιο τρόπο τήν καταγωγή τής νέας δουλειάς του από τό προπολεμικό ρεμπέτικο και νά ένισχύσει τήν εικόνα του ως γνήσιου κληρονόμου του Μάρκου, εκδίδει όσα χασικλίδικα προλαβαίνει στό «κενό» του '46 και στίς ήχογραφήσεις τους έπιστρατεύει γνωστές ρεμπέτικες φωνές, για νά τά έκτελέσουν.

Η παρουσία και δημοτικότητα τών τραγουδιών πού

38. Και στίς δύο έκτελέσεις «...ή φράση (τής πρώτης στροφής) κι άν θές νά πιεις και άργιλέ, έγινε: κι άν θές ζειμπέκικο γλυκό. Η φράση (τής δεύτερης στροφής) σέ δλέπω είσαι χαρμάνης, έγινε: και τή σειρά σου χάνεις. Και ή φράση (τής τρίτης στροφής) ό άργιλές είν' έτοιμος, έγινε: τό ζειμπεκάκι είν' έτοιμο», ό.π. σελ. 212.

39. Ό Τσιτσάνης πρέπει νά άπασχόλησε τό σούντιο του Περισσού για ήχογράφηση τραγουδιών του γύρω στίς δέκα-δώδεκα φορές, σ' αυτόν τόν έναμιση μήνα. Οί πέντε απ' αυτές άφορούσαν τή φωνοληψία χασικλίδικων. Άν θυμηθούμε ότι προπολεμικά ήχογράφησε γύρω στίς εκατόν δέκα φορές και σ' αυτές περιλαμβάνεται μόνο ένα χασικλίδικο, συμπεραίνουμε ότι τό ποσοστό είναι όπωσδήποτε ιδιαίτερα ύψηλό.

40. Για παράδειγμα, ό Μίνως Μάτσας, διευθυντής τής Odeon και τής θυγατρικής τής Parlophone έπέμεινε στήν προβολή τών χασικλίδικων. Παρ' ότι δέν συνηθίζόταν ή κυκλοφορία δύο ζειμπέκικων στον ίδιο δίσκο, ή Δροσουλά και τό Μάγκας δγήκε για συργιάνι έκτυπήθηκαν μαζί και ή κοινή θεματολογία εξασφάλισε τήν έμπορικότητα του έγχειρήματος. Ό.π. σελ. 23.

41. Άν και οί συνθήκες είχαν λίγο αλλάξει από τήν εποχή τών Δεκεμβριανών, τό κλίμα τρομοκρατίας ήταν ίδιο και χειρότερο. Μιά άπλή καταγγελία μπορούσε νά βάλλει τόν όποιοδήποτε σέ μεγάλους μελεάδες. Η μαρτυρία του Μίμη Φωτόπουλου για τίς συνθήκες κάτω απ' τίς όποιες στάληκε στήν Έλ Ντάμπα είναι άποκαλυπτική του κλίματος αυτού: «...Κάθε τόσο άκουγα γύρω μου: "Πιάστε τον, πιάστε τον", κι ένα έξαλλο πλήθος όρμούσε πάνω σ' έναν άνθρωπο.

- Τί 'ναι, βρέ παιδιά;

- Κουκουές.

- Πιάστε τόν!

Έφτανε κάποιος νά πετάξει τή λεζή «Κουκουές» και ριχνόντουσαν οί «άγανακτισμένοι πολίτες» νά σέ λυντσάρουνε. Ωραιές, άξέχαστες εποχές!», Βλ. Μίμη Φωτόπουλου, Έλ Ντάμπα, σελ. 13.

42. Ό Τσιτσάνης ήταν πάντα πολύ προσεκτικός μέ τήν εικόνα πού εξέπεμπε προς τά έξω και όλες οί μαρτυρίες συμφωνούν πώς ήταν «έξαίρετος οικογενειάρχης», σέ φανερή αντίθεση μέ τούς ύπόλοιπους ρεμπέτες.

ἀναπολοῦν τήν εἰδική συνθήκη τοῦ τεκέ μοιάζει νά ἐμφανίζει μιά σχετική περιοδικότητα, ἀπό ἐκείνη τή μακρινή χαραυγή τοῦ ρεμπέτικου στό μεσοπόλεμο, ὡς σήμερα. Καί ἡ περιοδική ἐπαναφορά τῆς μορφῆς, ὅταν ἀφορᾶ ἐμπορικά προϊόντα —καί τό ρεμπέτικο εἶναι τέτοιο— ἀποκρυσταλλώνεται ἀκριβῶς στό μηχανισμό πού ὀνομάζουμε «μόδα». Ἄλλά ἡ μόδα δέν κατασκευάζεται στους καταναλωτές πλαστές ἀνάγκες —αὐτό τό κάνει, ἐνίοτε, ἡ διαφήμιση. Ἡ μόδα ἀπαντᾷ στίς πραγματικές ἀνάγκες τους μέ παλιές, δοκιμασμένες στόν ἐμπορικό στίβο, λύσεις, πού ἀποσποῦν τήν προτίμηση μέ τίς τεχνικές τῆς νοσταλγίας.⁴³ Ἡ μόδα τῶν χασικλίδικων ἀπαντᾷ στήν προαιώνια καί διαπολιτισμική ἀνάγκη τῆς μέθης, πού στό νεωτερικό περιβάλλον ἔχει ἐπιτακτικό χαρακτήρα, ἀλλά καί στήν ἰδιαιτερότητα πού παρουσιάζει ἡ χρήση τοῦ χασίς σέ σχέση μέ τό λόγο. «Εἶναι νόμος: ἐπίδραση τοῦ χασίς ὑπάρχει, μόνο ὅταν μιλάς γιά τό χασίς».⁴⁴ Ἄρα τό χασικλίδικο τραγοῦδι μετέχει ἐνεργά στήν παραγωγή τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ χασίς.

Ἡ ἔκταση τῆς διάδοσης τῶν ναρκωτικῶν στό σύγχρονο, μοντερνικό περιβάλλον γνώρισε πολλές ἐρμηνεῖς ἀπό διαφορετικές ὀπτικές γωνίες, μέ κυρίαρχη σ' αὐτές τήν κοινωνιολογική. Ὅμως ὁ Βάλτερ Μπένγκιαμ ἐπέμεινε σέ μιά ἐρμηνεία πού κυριαρχοῦνταν ἀπό τό μοντέλο τῆς νευροφυσιολογίας. Ἐπικέντρωσε τό ἐνδιαφέρον του στή φροῦδική προσέγγιση τῆς λειτουργίας τῆς συνείδησης καί τήν συνδύασε μέ μιά δική του θεωρία γιά τή μνήμη, πού κορυφώνεται στό ψυχολογικό σόκ. Ὁ Φρόντ εἶδε τή συνείδηση σάν ἕνα ἀνάχωμα πού προστατεύει ἀπό τά ἐξωτερικά ἐρεθίσματα: «Γιά τόν ζῶντα ὄργανισμό ἡ προστασία ἀπ' τά ἐρεθίσματα εἶναι ἕνα καθήκον σχεδόν σημαντικότερο ἀπό τήν πρόσληψή τους· εἶναι ἐφοδιασμένη (ἐνν. ἡ συνείδηση) μέ δικό της ἐνεργειακό ἀπόθεμα καί πρέπει προπάντων νά ἐπιχειρεῖ νά προφυλάξει τίς εἰδικές μορφές μετασχηματισμοῦ τῆς ἐνέργειας πού λαμβάνουν χώρα στό ἐσωτερικό της ἀπό τήν ἰσοπεδωτική καί ἄρα καταστροφική εἰσοδή τῶν ὑπέρμετρων ποσῶν ἐνέργειας πού δουλεύουν στό ἐξωτερικό».⁴⁵ Οἱ δυσμενέστερες ἐπιδράσεις πού μποροῦν νά προκληθοῦν, ἂν δέν ὑπάρξει αὐτή ἡ (φυσική) προφύλαξη εἶναι τά τραυματικά σόκ.

Στίς σύγχρονες συνθήκες ζωῆς, ὁ σωτήριος μηχανισμός τῆς συνείδησης καθίσταται ἀνενεργός ἢ ἀνεπαρκής. Ὁ ρυθμός τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ἡ νευρωτική μετακίνηση στίς ἀστικές διαδρομές, οἱ καθημερινοί ἀνταγωνισμοί, ἐντέλει κάθε ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ἀπαιτοῦν χειρισμούς πού βασίζονται σέ ἀντανεκλαστικές κινήσεις. Ἡ μεσολάβηση τῆς συνείδησης ἀπαιτεῖ πάντα χρόνο καί αὐτό, σ' αὐτές τίς νέες συνθήκες, εἶναι ἀνέφικτο. Ἐτσι αὐτή ἀδρανοποιεῖται καί κάθε ἐξωτερική ἐνταση βρῖσκει εὐκολότερα τό δρόμο πρὸς τό ἐσωτερικό, ὅπου καί καταλήγει νά καταγραφῆ σάν βίωμα— σόκ (Chokerlebnis). Ἡ σύγχρονη, καθημερινή, λοιπόν, ἐμπειρία ἀπαρτίζεται ἀπό μικρά ἢ μεγάλα τέτοια σόκ. Ὅπως χαρακτηριστικά γράφει ἡ

Susan Buck - Morss: «Ἡ ἀνταπόκριση στά ἐρεθίσματα δίχως σκέψη ἔχει γίνει ἀπαραίτητη γιά τήν ἐπιβίωση»⁴⁶ καί αὐτό ἔχει σάν ἀποτέλεσμα «τό τεχνολογικά ἀλλοιωμένο περιβάλλον (νά) ἐκθέτει τό ἀνθρώπινο αἰσθητήριο σέ φυσικά σόκ τά ὁποῖα ἀντιστοιχοῦν σέ ψυχικά σόκ».⁴⁷

Στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀνακαλύφθηκαν νέες τεχνικές ἀναισθησίας, πού ἔκαναν τίς ἀβέβαιες ὡς τότε χειρουργικές μεθόδους ἐξαιρετικά ἀποτελεσματικότερες. Οἱ ἀναισθητικές τεχνικές γνώρισαν μεγάλη διάδοση, ἀρχικά στους ἀστους (κυρίως στους ἰατρικούς κύκλους), ἀλλά στή συνέχεια καί στά λαϊκά στρώματα πού ἦρθαν σ' ἐπαφή μαζί τους κυρίως μέσω τῶν στρατιωτικῶν χειρουργείων. Τά καινούρια⁴⁸ ναρκωτικά (αἰθέρας, κοκαΐνη, ἠρωίνη, ὀπιοῦχα), πού γρήγορα ξεπέρασαν τό ἀρχικό στάδιο τῆς ἰατρικῆς τους χρήσης, προσέφεραν τεχνητές μεθόδους γιά τόν ἀπαραίτητο γιά τήν ψυχική ὑγεία τοῦ ἀνθρώπου ἀποκλεισμό τῆς πραγματικότητας.

Στήν Ἑλλάδα οἱ νέες αὐτές μέθοδοι ἀναισθησίας ἄρρησαν λίγες δεκαετίες σέ σχέση μέ τήν Εὐρώπη. Χρειάστηκαν οἱ βαλκανικοί πόλεμοι, ἀλλά κυρίως ἡ μικροασιατική ἐκστρατεία, γιά νά καθιερωθοῦν στά χειρουργεῖα καί ἀπό 'κεῖ νά περάσουν στήν κοινωνία. Ὅταν τό πέρασμα ὀλοκληρώθηκε, εἴχαμε γιά λίγα χρόνια ἕναν ἀνταγωνισμό μεταξύ τῶν καινούργιων καί τῶν παλιῶν οὐσιῶν, δηλαδή τῶν οἰνοπνευματωδῶν καί τοῦ χασίς, ὁ ὁποῖος ἔληξε μέ τήν κοινωνική καθιέρωση τῶν τελευταίων. Αὐτή ἡ νίκη δέν ὀφείλεται σέ κάποιον ὑποτιθέμενο, ἡπιότερο χαρακτήρα —τοῦ ἀλκοόλ, λ.χ., σέ σύγκριση μέ τήν ἠρωίνη— ἀλλά σαφέστατα στόν τρόπο ἐνταξης τοῦ κάθε ναρκωτικοῦ στίς δραστηριότητες τῆς κοινωνίας.

43. «...Ἡ μόδα μυρίζεται τό ἐπίκαιρο ὁσοδήποτε βαθιά κι ἂν σαλεύει στίς συστάδες τοῦ ἄλλοτε. Εἶναι ἕνα ἄλμα τίγρης πρὸς τό παρελθόν. Αὐτό τό ἄλμα, ὡστόσο, πραγματοποιεῖται σέ μίαν ἀρένα πού τελεῖ ὑπό τίς διαταγές τῆς ἀρχουσας τάξης», ἀπό τή ΙΔ' θέση τοῦ κειμένου *Γιά τήν ἔννοια τῆς ἱστορίας*, τοῦ Βάλτερ Μπένγκιαμ, σέ μετάφραση Γ. Φαράκλα καί Α. Μπαλτά, δημοσιευμένο στό περιοδικό *ὁ Πολίτης*, τεῦχος 43, τῆς 21.11.1997.

44. Βλ. Βάλτερ Μπένγκιαμ, *Γιά τό χασίς*, ἐκδ. Πλέθρον, Ἀθήνα 1992, σελ. 103.

45. Τό ἀπόσπασμα εἶναι ἀπό τό *Πέρα ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἡδονῆς* τοῦ Σίγκμουντ Φρόντ. Ὁ Μπένγκιαμ τό παραθέτει στό *Ὅρισμένα μοτίβα στόν Μπωντλαίρ*. Βλ. Walter Benjamin, *Σαρλ Μπωντλαίρ: Ἐνας λυρικός στήν ἀκμή τοῦ καπιταλισμοῦ*, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1994, σελ. 130.

46. Ἀπό τό κείμενο τῆς Susan Buck - Morss, *Αἰσθητική - Ἀναισθητική*. Βλ. τό τεῦχος 23 τοῦ περιοδικοῦ *Πλανόδιον*, σελ. 359.

47. Ὁ.π., σελ. 358.

48. Πού προστέθηκαν στά ἤδη γνωστά στήν Εὐρώπη: τόν καφέ, τόν καπνό, τό χασίς, τό ἀλκοόλ, τό τσάι, κ.ἄ.

Ἡ σημαντικότερη μοντέρνα δραστηριότητα, πού χαρακτηρίζει τὸ σύγχρονο ρυθμὸ, εἶναι ἡ ἐργασία στὴ γραμμὴ παραγωγῆς τῆς βιομηχανίας. Ἄν υποθέσουμε ὅτι τὰ σφαγεῖα στὴν Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου εἶχαν τὴ μορφή ἐργοστασίου, ὡς πρὸς τὴ λειτουργία καὶ τὴν παραγωγή τους, τότε ἔχουμε στὰ χέρια μας μιὰ μοναδικὴ μαρτυρία: Στὴν αὐτοβιογραφία τοῦ Μάρκου ὑπάρχει ἓνα καταπληκτικὸ χωρίο, στὸ ὁποῖο περιγράφει τὶς ἀνταντακλαστικὲς κινήσεις πού ἔπρεπε νὰ μᾶθει, γιὰ νὰ σκοτώνει καὶ νὰ γδέρνει τὰ ζῶα στὰ σφαγεῖα τοῦ Πειραιᾶ, ὅπου δούλευε, καθὼς καὶ τὸ τραυματικὸ σόκ πού τὸν ἀνάγκασε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ δουλειὰ αὐτή. Ἡ δουλειὰ μέσω κινήσεων, ἀποκλειστικὰ ἀδιαμεσολάβητων ἀπ' τὴ συνείδηση, τοῦ δημιουργοῦσε τέτοια ψυχολογικὴ πίεση πού μποροῦσε ν' ἀντισταθμιστεῖ μόνο ἀπὸ ἓνα ἀπότομο τράβηγμα, πίσω, στὴν ἐσωτερικὴ του γαλήνη. Ὅσο λοιπὸν περισσότερο ἡ ἀγνή καρδιά καὶ οἱ ἀκατέργαστες αἰσθήσεις του τραυματίζονταν, ὄχι ἀπὸ τὸ περιβάλλον ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ τὸ ρυθμὸ τοῦ σφαγείου, τόσο αὐτὸς ἐπιθυμοῦσε τὴν ἀπομόνωση πού τοῦ χάριζε ἡ ἐπίδραση τοῦ χασίσι. Ἔτσι τὸ ἀναμενόμενο ξέσπασμα συμπληρώνει τὴν περιγραφή: «Μετά ἀπ' αὐτὸ τὸ μακελιό, καταλαβαίνει με τί λαχτάρα ἔπαιρνα τὸ δρόμο γιὰ τὸν τεκέ».⁴⁹

Ἐπίλογος.

Ἄς ξαναγυρίσουμε στὸν Φρόντ: «Ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία δὲν εἶναι πολιτιστικὸ ἀγαθὸ. [...] Αὐτὸ πού ἀνακινεῖται μέσα σέ μιὰ ἀνθρώπινη κοινότητα σάν τάση γιὰ ἐλευθερία, μπορεῖ νὰ εἶναι ἐξέγερση ἐνάντια σέ μιὰ ὑπάρχουσα ἀδικία καὶ νὰ εὐνοεῖ ἔτσι τὴν παρατέρα ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ, νὰ συμβιδιάζεται μὲ τὸν πολιτισμὸ. Μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχική, τὴν πρὶν ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ ἀδάμαστη προσωπικότητα, καὶ νὰ γίνεται ἔτσι βάση τῆς ἐχθρότητας ἀπέναντι στὸν πολιτισμὸ».⁵⁰ Οἱ δύο αὐτὲς τάσεις ἐκφράστηκαν στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τοῦ μεσοπολέμου μὲ τὴν πολιτικὴ στράτευση καὶ τὴν κουλτούρα τοῦ ρεμπέτικου, ἀντίστοιχα. Τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα, γαλουχημένο μὲ τὶς ιδέες τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ κομμουνισμοῦ, πάλευε ὀργανωμένα ἐνάντια στὴν κοινωνικὴ ἀδικία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ ρεμπέτικο ἦταν τὸ μουσικὸ ἰδίωμα πού ἐξέφρασε τὴν ἀντίσταση τοῦ προλεταριάτου στὴν πολιτισμικὴ τοῦ ἐξημέρωση,⁵¹ καὶ τὸ χασίσι μαζί μὲ τὸ ἄλκοολ, οἱ συνηθέστερες ἐπιλογές του γιὰ νὰ ἀπομονωθεῖ ἀπὸ τὴ θύελλα τοῦ νέου τρόπου ζωῆς.

Σ' αὐτὸ τὸ προπολεμικὸ σκηνικὸ ἢ γνήσια λαϊκὴ, καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ τὸ ὄραμα μιᾶς δικαιοτέρας κοινωνίας δὲν εὐτύχισαν νὰ ἀλληλοαναγνωριστοῦν. Ἐμοιαζαν σάν δύο ἑφθβοὶ πού δὲν ἦταν σέ θέση νὰ διακρίνουν πόσο ἀνάγκη εἶχαν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον. Κινοῦνταν σέ ἐντελῶς ἀσύμπτωτες κατευθύνσεις. Ἐπίσημα ἡ σύμπτωση συνέβη τὸ 1959 - '60 μὲ τὴν παρουσίαση ἀπὸ τὸ Μίκη Θεοδωράκη τοῦ Ἐπιτάφιου σάν ἐμπροσθοφυλακῆς ἐνός συνολικότερου προγράμματος,

πού ἔθετε τὴ λαϊκὴ μουσικὴ καὶ τὴν «ὑψηλὴ» ποίηση σ' ἓνα κοινὸ πλαίσιο ἐκφρασης, στὴν ὑπηρεσία τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Χρειάστηκε ὅμως νὰ μεσολαβήσει μιὰ πραγματικὴ κοσμογονία ἀλλὰ καὶ μιὰ βίβλικὴ καταστροφή, γιὰ νὰ φτάσουμε σ' αὐτὴν τὴν ἐπίσημη ἀναγγελία. Μέσα στὶς δύο γεωλογικὲς περιόδους οἱ νέοι ἄνθρωποι ἔμαθαν ὅτι εἶχαν τὶς δυνάμεις καὶ τὸ δικαίωμα νὰ παίρνουν ἀποφάσεις (καὶ τὶς εὐθύνες πού τοῦς ἀναλογοῦν), νὰ δημιουργοῦν καὶ νὰ ἀντιστέκονται.

Τὸ ἔργο τοῦ Τσιτσάνη στέκει μέσα ἐκεῖ σάν τὸ νοητὸ κέντρο τῶν διεργασιῶν πού ἀποσκοποῦσαν στὴν πολιτιστικὴ χειραφέτηση τῆς λαϊκῆς δημιουργίας. Κάθε πού ἐπανερχόταν, στὰ χρόνια αὐτά, τὸ ζήτημα «τί ἐννοοῦμε, τέλος πάντων, ὅταν λέμε λαϊκὸ τραγούδι ἢ λαϊκὸς πολιτισμὸς;» ἦταν βέβαιον ὅτι ἡ ἀπάντηση θὰ εἶχε ἓνα σταθερὸ σημεῖο, μιὰ ἀδιαμφισβήτητη, ἀκλόνητη ἀφετηρία, γιὰ νὰ ξετυλίξει γύρω της τὸν ἴστό τῆς ὅποιας ἐπιχειρηματολογίας. Κι αὐτὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο μᾶς τὸ ἐξασφάλισε, κόντρα στὴν τρικυμία τῶν καιρῶν, τὸ ταλέντο, τὸ πείσμα καὶ ἡ ἀνοιχτὴ κοινωνικὴ ἀντίληψη ἐνός εὐαίσθητου καὶ φιλόδοξου νεαροῦ ἀπ' τὰ Τρίκαλα.

49. Βλ. Μάρκος Βαμβακάρης, *Αὐτοβιογραφία*, σελ. 101, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ 96 ὡς 105.

50. Βλ. Σίγκμουντ Φρόντ, *Ὁ πολιτισμὸς πηγὴ δυστυχίας*, ἐκδ. Ἐπίκουρος, Ἀθήνα 1974, σελ. 32-33.

51. Σύμφωνα μὲ τὴ διατύπωση τῆς Susan Buck - Morss: «Οἱ αἰσθήσεις διατηροῦν ἓνα τραχὺ καὶ μὴ δυνάμενο νὰ ἐκπολιτιστεῖ στοιχεῖο, ἓναν πυρήνα ἀντίστασης στὴν πολιτισμικὴ ἐξημέρωση». Βλ. Susan Buck - Morss, *Αἰσθητικὴ - Ἀναισθητικὴ*, στὸ περιοδικὸ *Πλανόδιον*, τεῦχος 23, σελ. 351. Παραδόξως(;) τὸ «τραχὺ», ἀρχέγονο στρῶμα τῶν αἰσθησῶν εἶναι, ὅπως φαίνεται, ἱκανό, ἐνῶ παρουσιάζεται ριζικὰ ἀντίθετο στὸν πολιτισμὸ, νὰ παράγει τὰ δικά του ἐναλλακτικὰ, πολιτισμικὰ στοιχεῖα.

Η ΜΕΓΑΛΗ ΦΟΥΡΤΟΥΝΑ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΟΓΙΑΝΝΟΥΣ

της Ρένας Ζαμάρου

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Ο τρόπος με τον οποίο τελειώνει *Η Φόνισσα*,¹ έχει, ως γνωστόν, απασχολήσει τους μελετητές του Παπαδιαμάντη και οι ερμηνείες που έχουν δοθεί είναι πολλές και ποικίλες. Υπάρχουν κατ' αρχήν εκείνοι που ερμηνεύουν το τέλος του έργου από θεολογική σκοπιά. Έτσι ο Γ. Θέμελης υποστηρίζει ότι ο συγγραφέας δεν καταδικάζει την ηρώίδα ούτε την παραδίνει στην ανθρώπινη δικαιοσύνη. Η περίπτωση της, γράφει, δεν εμπίπτει «στά ανθρώπινα. Το έγκλημά της έχει τόσο βαθείες προεκτάσεις στη γη και στον ουρανό, στη ζωή και στο θάνατο, που τοποθετείται σε άλλο επίπεδο. Ο Θεός και η ψυχή της. Τελιώνει το βίο της ανάμεσα στην ανθρώπινη και θεία Δικαιοσύνη. Αφήνεται να ύπονοηθεῖ, ότι η θεία Δικαιοσύνη θά συγχωρήσει ένα τέτοιο εξωθητικό, να πει κανείς, ως προς τα κίνητρόα του, έγκλημα. Ο θάνατος της Φραγκογιαννούς, έτσι που έγινε, σαν μετέωρος, σαν έξω από τον κόσμο τούτο, είναι τό σωστό και θαυμάσιο έπιστέγασμα τού έργου». Σύμφωνα με τον Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, τά νερά που σκεπάζουν τή Φραγκογιαννού «είναι ή καταδίκη, όχι τής ίδιας— αυτή “εύρίσκεται εις τό άπειρον έλεος τού Θεού”, όπως άλλου λέει για όλους τούς νεκρούς ο Παπαδιαμάντης—, αλλά τού έργου της που είναι έργο τού Αντίχριστου». «Αμφίσημο» θεωρεί τό τέλος τής *Φόνισσας* ή Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη. Η Φαρίνου πιστεύει ότι, εάν διαβάσει κανείς τό τέλος ως τή μόνη άληθοφανή κατάληξη τής πολυτάραχης ζωής τής Φραγκογιαννούς, ικανοποιεί τή γενικότερη απαίτηση για τιμωρία... Τό πέραςμα τής Φραγκογιαννούς από τό λαϊμό που ένάνει τήν ξηρά και τό έρημητήριο, όπου και τελικά πνίγεται, μπορεί να σημαίνει ένα είδος θανάτου παρόμοιο μ' αυτό που έπέβαλλε στά θύματά της». Όμως, ή ίδια υποστηρίζει ότι υπάρχει ή δυνατότητα να διαβαστεί τό τέλος και ως «διαδικασία κάθαρσης-βαπτίσματος που εξαφανίζει τό άτομο (έλλειψη πρόσκαιρης σωτηρίας), για να προετοιμάσει τό πρόσωπο για μιά αναγέννηση». Τήν αντίστοιχία ανάμεσα στον θάνατο και στά έγκλήματα τής Φραγκογιαννούς έπισημαίνει και ο Κ. Κολυβάς. Τό τέλος τής ηρώιδας γράφει «είναι συνέπεια τού άδιεξόδου, όπου ή ίδια οδηγεί τόν έαυτό της. Πράγματι ή θεία Δικαιοσύνη έμφανίζεται στο τέλος θριαμβευτική για να άποκαλύψει τήν παρουσία τής μέρμνας, που συνέχει τήν κοσμική τάξη πραγμάτων». Αντίθετα

ο Δ. Μαυρόπουλος υποστηρίζει ότι ή Φραγκογιαννού οδηγείται στη σωτηρία χάρις στη μετάνοια. «Η τελευταία σκηνή τής “Φόνισσας” εστιάζεται στην πορεία της προς τή σωτηρία, που ύποδεικνύεται διά τής καταθυθίσεώς της σε ένα είδος κολυμβήθρας». Πιθανή θεωρεί τή σωτηρία τής Φραγκογιαννούς και ο Φ. Δημητρακόπουλος, ο οποίος πιστεύει ότι ή φόνισσα «άποδέχθηκε στο τέλος της τήν μετάνοια».²

Άλλοι μελετητές συνδυάζουν τίς θεολογικές με κοινωνιολογικές απόψεις. Ο Γ. Βαλέτας π.χ. υποστηρίζει ότι ο Παπαδιαμάντης ως χριστιανός καταδικάζει τό έγκλημα, αλλά ως άνθρωπος δεν παραβλέπει και τούς κοινωνικούς παράγοντες που καθορίζουν τή δράση τής ηρώιδας. «Παρουσιάζοντας δηλαδή και χτυπώντας τό έγκλημα, θέλει να καταργήσει τήν αίτια που τό γέννησε, γι' αυτό τή σώζει στην ανάκριση, τήν κρύβει, τήν αφήνει να πνιγεί άπιαστη κι άτιμώρητη άπ' τήν ανθρώπινη δικαιοσύνη μέσα στη δραματική της προσπάθεια να βρη έλεος και δικαίωση στην άγκαλιά τής θείας δικαιοσύνης. Και τό πιστεύει πώς θά τή βρη, γιατί τό έγκλημά της τό βλέπει σά θεόπνευστη ένεργεια,

1. Ίαν. - Ίούν. 1903. Όλες οι παραπομπές στα έργα τού Παπαδιαμάντη προέρχονται από τήν κριτική έκδοση τού Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Άπαντα 1-5* («Δόμος», Άθήνα 1981-1988).

2. Βλ. Γ. Θέμελης, *Ο Παπαδιαμάντης και ο Κόσμος του* (Θεσσαλονίκη 1961) 34, Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Πάνω σ' έναν παρά-ξενο τίτλο», *Δαιμόνιο Μεσημβρινό. Έντεκα κείμενα για τόν Παπαδιαμάντη* («Έκδόσεις Γρηγόρη», Άθήνα 1978) 143-4, Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *Άφηγηματικές δομές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910* («Κέδρος», Άθήνα 1987) 66-7, Κ. Κολυβάς, «Η όρθόδοξη προοπτική στο έργο τού Παπαδιαμάντη (Η άνθρωπολογία και τό πρόβλημα τού κακού)», *Λογική τής Άφήγησης και Ηθική τού Λόγου* («Νεφέλη», Άθήνα 1991) 77-8, Δ. Μαυρόπουλος, «Άμαρτία και μετάνοια στο έργο τού Παπαδιαμάντη», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για τόν Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη* («Δόμος», Άθήνα 1996) 586, Φ. Δημητρακόπουλος, «Άνθος τής Έδέμ». *Παπαδιαμαντικά κείμενα και μελέτες* («Φιλιππότης», Άθήνα 1999) 35. Άντιστοιχία ανάμεσα στον θάνατο, στα φονικά αλλά και στην ψυχική διαταραχή που οδηγεί τή Φραγκογιαννού στο έγκληματικό της έργο (πνίξ φρικτή άσφυξία αλλά και ύστερική πνιγμονή κατά τόν Διοσκουρίδη) έπισημαίνει και ο Γ. Άνδρεάδης, «Η Φόνισσα. Μιά δομική άνάλυση», *Διαβάσω* 165 (1987) 110.

σά θεάρεστο έργο». Ο Mario Vitti θεωρεί ότι τό τελικό έπεισόδιο εκφράζει τήν άμμηχανία του Παπαδιαμάντη για τό άν ή φόνισσα πρέπει νά τιμωρηθεί ή άν αντίθετα τά βάσανα τής ζωής της άποτελούν ικανή έξιλέωση. Η Γ. Σαράντη γράφει ότι «ό θάνατος δέν έρχεται ούτε σάν τιμωρία, ούτε σάν έξιλέωση. Δέν είπε τό λόγο της ούτε ή ανθρώπινη ούτε ή θεία δικαιοσύνη, λές και ούτε ή μία ούτε ή άλλη νά θέλουν νά άγγίξουν αυτή τήν έπαναστατημένη ψυχή».³

Άμφισιμία διακρίνει στό τέλος τής Φραγκογιαννούς και ό Ν. Καλταμπάνος: «ή σωτηρία και ό χαμός της, τό όραμα μιάς νέας ζωής και ή μεταίωσή του, ή έλπίδα του έξιλασμού και ή τιμωρία, σμίγουν σέ μιά άδιαχώριστη ένότητα ύπακούοντας στήν άμφίστομη δικαιοσύνη πού διέπει τόν κόσμο του μυθιστορήματος».⁴

Μία τρίτη ομάδα έρμηνευτών δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στή δικαιοσύνη τής ίδιας τής φύσεως, στή φυσική νομοτέλεια. Ο Βαλέτας παρατηρεί, εκτός των άλλων, ότι τά «κύματα γίνονται εκδικητικές Έρινύες». Ο Β. Άθανασόπουλος ύποστηρίζει ότι ή τιμωρία τής Φραγκογιαννούς συνίσταται στήν «άφομοίωσή της μέσα στή φύση - πού... τήν πνίγει μέ τή μορφή του νερού». Η Ε. Constantinides πιστεύει ότι ή άπόφαση τής Φραγκογιαννούς νά καταφύγει στόν Άγιο Σώστη και νά έξομολογηθεί δέν βασίζεται σέ άληθινή πρόθεση μετάνοιας αλλά άποτελεί έναν έσχατο τρόπο διαφυγής από τή δίωξη των χωροφυλάκων. Έπομένως δέν μπορεί νά γίνει λόγος για σωτηρία. Τελικά ή κρίση του Θεού παραμένει άγνωστη και μόνο ή άγριεμένη θάλασσα άπονέμει δικαιοσύνη σύμφωνα μέ τόν παμπάλαιο νόμο τής άντεκδίκησης: όφθαλμόν άντί όφθαλμού ή πνιγμό άντί πνιγμού. Ο Ξ. Κοκόλης παρατηρεί ότι, όπως φαίνεται και από τή σκηνή του πνιγμού, ή ίδια ή φύση «θέλει τήν τιμωρία τής Χαδούλας». Τό τέλος της σημαίνει «έπιστροφή στήν πριν από τή γέννηση άνυπαρξία». Δέν έχουμε θάνατο αλλά έξαφάνιση. «Γι αυτό και ή δικαιοσύνη... δέν είναι ούτε θεία, ούτε άνθρωπίνη δέν είναι καν δικαιοσύνη είναι νομοτέλεια τής φύσης». Για «νόμο τής φύσης» πού καταλαμβάνει τόν ένδιάμεσο χώρο «μεταξύ» θείου και ανθρώπινου νόμου κάνει λόγο και ή Τζ. Πολίτη. Η Φραγκογιαννού στό τέλος «ένσωματώνεται στή Φύση, έπιστρέφει, δηλαδή, στό κατεξοχήν άρχέγονο στοιχείο της, τή θάλασσα, άπ' όπου -κατά τή δαρβινική θεωρία- ξεκίνησε και ή γένεση των ειδών. Ο μύθος καταλήγει όπως άρχισε, μέ ένα φόνο-πνιγμό, τόν όποιο έπιτελεί ή φόνισσα Φύση, και ό όποιος λειτουργεί ως τό μέγα ύδάτινο κάτοπτρο μέσα στό όποιο άντανακλώνται και οι επί μέρους φόνι τοϋ άφηγηματικού της ύποκατάστατου, τής Φραγκογιαννούς». Έπειδή όμως ή φύση είναι πέραν τής ήθικης, κατ' έπέκταση και ή Φραγκογιαννού, ή όποια συμβάλλει «στήν άρχή τής φυσικής έπιλογής και στόν άφανισμό των άσθενεστέρων», δέν μπορεί νά χαρακτηριστεί ένοχη. Τό στοιχείο αυτό έξηγεί και γιατί ό θάνατός της «έπέρχεται στό σημείο εκείνο, τό μεταξύ, πού κείται εκ τός ήθικης». Τέ-

λος ό Λ. Παπαλεοντίου άναφερόμενος στό παλιρροϊκά ρεύματα τής θάλασσας, πού έμποδίζουν τή Φραγκογιαννού νά καταφύγει στό «έλεος του Θεού», χρησιμοποιεί τόν χαρακτηρισμό «όργισμένη φύση». Ταυτόχρονα, όμως, έπισημαίνει πως «δέν μπορεί νά είπωθεί μέ βεβαιότητα ότι ό πνιγμός τής Φραγκογιαννούς όφείλεται σέ θείκη τιμωρία ή σέ άτύχημα και όχι σέ ένδεχόμενη άυτόκτονια, πού θά λειτουργούσε ως άυτοτιμωρία».⁵

Όπως παρατηρούμε, εκείνο πού κυρίως ύπογραμμίζεται από τους περισσότερους μελετητές είναι ή αντίστοιχία άνάμεσα στήν έγκληματική δράση και στόν τρόπο θανάτου τής Φραγκογιαννούς. Άντίθετα, κανένας δέν έχει έπισημάνει ότι ή παγίδευση και ό πνιγμός τής Φραγκογιαννούς είναι ή κορυφή μιας σειράς γεγονότων πού τήν φέρνουν συνεχώς σέ κατάσταση κινδύνου και άδιεξόδου. Αυτό τό άδιεξόδο και ή

3. Βλ. Γ. Βαλέτας, Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη Άπαντα 6 («Βίβλος» 1955) 608-9, Μ. Vitti, Ιστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας («Όδυσσέας», 1978) 266, Γ. Σαράντη, «Είχε ψηλώσει ό νοϋς της», Φώτα Όλόφωτα. Ένα άφιέρωμα στόν Παπαδιαμάντη και τόν κόσμο του (έπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ε.Λ.Ι.Α», Άθήνα 1981) 349. Κοινωνιολογική είναι και ή άνάλυση του Ζ. Οικονόμου, «Η «Φόνισσα», και τό άλλο φύλο και ή εποχή μας», Ό Παπαδιαμάντης και τό Νησί του. Μικρογραφία τής άνθρωπότητας («Κέδρος», Άθήνα 1979) 24-33. Για μία κριτική παρουσίαση των άπόψεων πού έχουν διατυπωθεί τόσο για τή μορφή τής Φραγκογιαννούς γενικότερα όσο και για τό τέλος του έργου ειδικότερα, βλ. Λ. Παπαλεοντίου, «Η παπαδιαμαντική μορφή τής Φόνισσας και ό άφηγητής», Έλληνικά 47 (1997) 339-40, 344-6.

4. Τή διδακτορική διατριβή του Ν. Καλταμπάνου, Υφολογική Προσέγγιση στή Φόνισσα του Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη (Άθήνα 1983) δέν είχα τή δυνατότητα νά διαβάσω και έτσι παραθέτω τήν άποψη του από τό άρθρο του Παπαλεοντίου, ό.π. 344.

5. Βλ. Βαλέτας, ό.π. 611, Β. Άθανασόπουλος, «Ο Παπαδιαμάντης και τό Κακό», Διαβάζω 165 (1987) 75 σημ. 14, Constantinides, «Love and death: the sea in the work of Alexandros Papadiamantis», Modern Greek Studies Yearbook 4 (1988) 106-7, Ξ. Α. Κοκόλης, Για τή «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη («University Studio Press», Θεσσαλονίκη 1993) 56, 58, Τζ. Πολίτη, «Δαρβινικό κείμενο και ή Φόνισσα του Παπαδιαμάντη. (Πρόταση άνάγνωσης)», Συνομιλώντας μέ τά Κείμενα («Άγγρα», Άθήνα 1996) 161-6, Λ. Παπαλεοντίου, ό.π. 344-5. Κατά τόν Α. Κίτσο-Μυλωνά, «Παράγραφοι», Φώτα Όλόφωτα, ό.π., 140-1, «τό μεταξύ θείας και άνθρωπίνης δικαιοσύνης άποτελεί τήν τοπική του Παπαδιαμάντη. Σέ μία όμως ήδη διασαλευμένη τάξη πραγμάτων όπου ή άναφορά στήν ένότητα γίνεται κοσμικά και έπιφανειακά, ή Φραγκογιαννού εύρίσκεται μεταξύ, ό,τι ήταν σέ όλη τή ζωή της, έπειδή παράλληλα ή έγκαθιδρυμένη κοσμικότητα υπέβαλε τή μετάβαση από τό φυσικό δίκαιο, τήν εκκλησιαστική άρμοδιότητα και τήν κοινότητα σέ μία πολιτική θεομοποίηση».

μοιραία πορεία του βίου της φαίνονται καθαρά, όπως πιστεύουμε, μέσα από τις εικόνες του ύγρου στοιχείου τόσο σε φυσικό όσο και σε μεταφορικό επίπεδο. Κατά την άποψή μας, ο πνιγμός της Φραγκογιαννούς *είναι το ήμισυ του δρόμου, μεταξύ της θείας και της ανθρώπινης δικαιοσύνης*, δεν έχει να κάνει τόσο με την τελική καταδίκη ή τη δικαίωση της φόνισσας, με τη μετὰ φυσική ή τη δαρβινική αντίληψη για τη ζωή και τη φύση, όσο με τις αντιστοιχίες ανάμεσα στις εξωτερικές και εσωτερικές περιπέτειες ολόκληρου του βίου της ήρωϊδας. Προτού τα κύματα της θάλασσας καλύψουν τη Φραγκογιαννού στο αδιέξοδο του Αγίου Σώστη, η ήρωϊδα έχει παγιδευθεί εσωτερικά. Πνίγεται στα «κύματα» των οικογενειακών αναμνήσεων και των τύψεων. Έτσι, η τελική σκηνή είναι η κορύφωση του πολυτάραχου βίου της Φραγκογιαννούς και η εξεικόνιση μιᾶς ισόβιας καταδίκης. Η Φραγκογιαννού πεθαίνει όπως ακριβώς έζησε, παγιδευμένη δηλαδή μέσα στα κύματα της θάλασσας και του βίου της. Συνεπώς, ό,τι κατά τη γνώμη μας ενδιαφέρει τον συγγραφέα δεν είναι τόσο η τιμωρία της Φραγκογιαννούς όσο ο άενσος κύκλος των παθών της,⁶ γεγονός που δεν φαίνεται άσχετο με τον αποκλεισμό από το έργο τόσο της ανθρωπίνης όσο και της θείας δίκης. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι το έργο δεν διέπεται από ένα γενικότερο αίθημα δικαίου.

Αν ο συγγραφέας απαλλάσσει τη Φραγκογιαννού από την ανθρώπινη δικαιοσύνη⁷ ή αν αφήνει αδιάγνωστη τη θεϊκή κρίση, δείχνει παράλληλα την ήρωϊδα παγιδευμένη στην «ειρκτή» και στην «Κόλαση» της ψυχής της. Όσο και αν «ψηλώνει ο νοῦς» της (3. 447, 448), όσο και αν «παίρνει τα βουνά»,⁸ στην ουσία παραμένει εγκλωβισμένη στο «υπόγειο» και στην «ειρκτή» που υπάρχει μέσα της. Σέ κάθε άνοδο της Φραγκογιαννούς αντιστοιχεί και μία καταδύση στα ένδοξα της συνειδήσεώς της. Αυτή είναι η δικαιοσύνη του συγγραφέα και η τιμωρία της ήρωϊδας. Ο θάνατός της ωστόσο, ως γεγονός αυτό καθαυτό, παραμένει αμφίσημος μέσα σε ένα έργο όπου τα πράγματα δεν αποκλείεται να είναι διαφορετικά ή και αντίθετα από ό,τι φαίνονται.⁹ Ειδικότερα, κατά την άποψη της Φραγκογιαννούς, η λύπη, σε όρισμένες περιπτώσεις, μπορεί να είναι «χαρά», ο θάνατος «ζωή και ανάσταση» (446)¹⁰ ή και ο *κάλλιστος των ὕπνων* (515), η λύτρωση τόσο από τα έφιαλτικά όνειρα όσο και από τις βασανιστικές αναμνήσεις της άγρυπνίας. Όπως έχει ήδη παρατηρήσει και ο Π. Νιρβάνας το νερό πνίγει τη Φραγκογιαννού «ως τιμωρός και ως λυτρωτής».¹¹

Το μυθιστόρημα αρχίζει με την άγρυπνία της Φραγκογιαννούς δίπλα στο λίκνο της άρρωστης εγγονής της (417 έξ.). Τις νύχτες που η ήρωϊδα παραμένει ξάγρυπνη, είναι αναλογίζεται τα πάθη του βίου της: *είναι εικόνας, είναι σκηνές και είναι όραματα, της εἶχεν επανέλθει εἰς τὸν νοῦν ὅλος ὁ βίος της, ὁ ἀνωφελὴς καὶ μάταιος καὶ βαρῦς* (418, πβ. 421, 422, 423, 424, 427, 428, 429, 434, 443, 444). Η Φραγκογιαννού αρχικά σκέ-

πτεται ότι ανάλωσε τη ζωή της υπηρετώντας τους άλλους. Όταν ήταν παιδίσκη «*υπηρετούσε*» τους γονείς της. Όταν παντρεύθηκε, έγινε *σκλάβο του συζύγου της* και αργότερα *δούλο των τέκνων της* και *δουλεύτρια των εγγόνων της*.¹² Στή μνήμη της έρχεται κατόπιν μιᾶ νεανική περιπέτεια της μάνας της. Οι κλέφτες, τα παλληκάρια των όπλαρχηγών της Μακεδονίας, είχαν κυνηγήσει τη νεαρή Δελαχάρω, επειδή τους είχε κάνει μάγια. Εκείνη, όμως, τελικά τους ξέφυγε, μολονότι πρὸς στιγμήν φάνηκε να παγιδεύεται σε μέρος αδιέξοδο. Μετά η Φραγκογιαννού θυμάται τὸν γάμο της και τὴν προίκα που της έδωσαν οι γονείς της. Ένα έτοιμόρροπο σπίτι στο έρημο Κάστρο όπου κατοικοῦσαν μόνο στοιχειά, ένα χέρσο μποστάνι σε μιᾶ απόκρημνη ακτή έξω από το Κάστρο και ένα αγριοχώραφο που διεκδικούσε επίσης κάποιος γείτονας και

6. Πβ. τό *Μυρολόγι της φώκιας* (1908) που αρχίζει με την περιγραφή των «λαφύρων» του θανάτου, τα όποια *έκυλιοντο ἀενάως πρὸς τὴν θάλασσαν τὴν πανδέγμονα* (4. 298) και καταλήγει, ὕστερα από τὸν πνιγμό της Ακριβούλας στο Κοχύλι, με τὴ διαπίστωση ὅτι δὲν «έχουν τελειωμό» *τά πάθια κ' οἱ καημοὶ τοῦ κόσμου* (300).

7. Βλ. και τὴν ἔλλειψη ιδιαίτερης ἐκτίμησης για τὴν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη: εἰρωνική στάση ἐναντι τοῦ εἰρηνοδίκη (ὁ ἐμπνευσμένος λειτουργὸς της Θέμιδος) και τῶν δύο πειθήνιων χωροφυλάκων (οἱ εἰρημένοι φωστῆρες, 500, πβ. 472), ἀρνητική περιγραφή τοῦ ἰσογείου της δημοχίας που χρησιμοποιεῖ ως *καζάρμα* (500). Πβ. ἐπίσης τὴν ἄποψη της Φραγκογιαννούς για τὴ συμπεριφορά τῶν χωροφυλάκων (437, 501-2).

8. Πβ. 2. 492: *Ψηλώνει ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου νὰ τὸ συλλογίζεται. Τοῦ ἔρχεται νὰ πάρη τὰ ὄρη - τὰ βουνά*.

9. Πβ. τοὺς συλλογισμοὺς της Φραγκογιαννούς (446): *Α! ἰδοῦ... Κανέν πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι φαίνεται, ἀλλὰ πᾶν ἄλλο - μᾶλλον τὸ ἐναντίον... Ἄρα ὄλαι αἱ μάστιγες ἐκεῖναι, αἱ κατὰ τὸ φαινόμενον τὸσον ἄσχημοι, ὅσαι θερίζουν τὰ ἄωρα βρέφη, ἢ εὐλογία κ' ἢ ὄστρακιά κ' ἢ διαφθερίτις, καὶ ἄλλαι νόσοι, δὲν εἶναι μᾶλλον εὐτυχήματα...; Για τὴ σύγκριση τοῦ χωρίου 3. 446 με τὸ 5.187, βλ. Κοκόλης, ὁ.π. 19-20, ἐνῶ για τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ που ἐκλαμβάνεται ὡς πραγματικότητα και στήν πραγματικότητα καθεαυτὴ βλ. και τὶς παρατηρήσεις της Φαρίνου-Μαλαματάρη, ὁ.π. 62 έξ.*

10. Πβ. στο 2. 521 τὴν εὐαγγελική ρῆση «*Ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, κἂν ἀποθάνῃ ζήσεται... καγὼ ἀναστήσω αὐτὸν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ*».

11. Βλ. Π. Νιρβάνας, «*Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης*», *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Εἴκοσι Κείμενα για τὴ Ζωὴ και τὸ Ἔργο του* (πρόλογος - ἐπιλογή Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων», Ἀθήνα 1979) 47. Πβ. 3 495: *πῶς θ' ἀντεῖχεν ἡ γραῖα Χαδοῦλα νὰ φέρῃ, εἰς ὄλον τὸν καιρὸν, ὄλον τὸν φρικτὸν τοῦτον ὄρμαθόν (τῶν θυμάτων) κρεμασμένον ἀπὸ τὸν τράχηλόν της*,

12. Πβ. τὴ θέση της Χαρμολίνας (*σκλάβο εἰς τὸν γαμβρόν της*, 3. 407, πβ. 409 έξ.) στή *Θητεία της πενθερᾶς* (1902) καθώς και τὴ «θητεία» της γριᾶς Λούκαινας στο

πού πιθανῶς ἀνῆκε σέ μιά διαλυμένη μονή. Τό ἀνδρόγυνο συγκατοίκησε ἀρκετά χρόνια μέ τήν ἀδελφή του γαμπροῦ μέχρις ὅτου ἡ Φραγκογιαννοῦ κατορθώσε μέ τήν ἐπιδεξιότητα, τήν οἰκονομία, τήν ἐργατικότητα ἀλλά καί τήν πονηριά νά ἀποκτήσει ἕνα πενιχρό σπιτάκι καί νά «ξελευθερωθῆ» ἀπό τήν τυραννίαν τῆς ἀνδραδέλφης.¹³ Ὅλες αὐτές οἱ θλιβερές ἀναμνήσεις ἐρχονται ὡς «ἀλλεπάλληλα κύματα» στό μυαλό τῆς Φραγκογιαννοῦς: *Ἡ ἀγρυπνία ἦτο ἐν τῇ φύσει καί τῇ ἰδιοσυγκρασίᾳ τῆς Φραγκογιαννοῦς, ἥτις ἐσκέπτετο χίλια πράγματα, καί εἶχε τόν ὕπνον δύσκολον. Οἱ λογισμοί καί αἱ ἀναμνήσεις τῆς, ἀμαυραὶ εἰκόνες τοῦ παρελθόντος, ἤρχοντο ἀλλεπάλληλοι ὡς κύματα μέσα εἰς τόν νοῦν τῆς, πρό τῶν ὀφθαλμῶν τῆς ψυχῆς τῆς (429).*

Ὅμως τά προβλήματα καί τά «φαρμάκια» τῆς Φραγκογιαννοῦς (429) δέν ἐπαψαν νά αὐξάνονται ἀκόμη καί ὕστερα ἀπό τό κτίσιμο τοῦ σπιτιοῦ. Οἱ δύο μεγαλύτεροι γιοί της μπαράκησαν καί ξετινέθηκαν στήν Ἀμερική (432-3, 444). Καθώς μάλιστα ὁ ἀνδρας της δέν ὑπῆρξε ποτέ δραστήριος καί ἱκανός, ἡ Φραγκογιαννοῦ ἦταν μίνα καί πατέρας γιά τά κορίτσια της. Ἔτσι ὑπέφερε τά πάνδεινα προκειμένου νά βρεῖ γαμπρό καί νά προικίσει τῇ μεγαλύτερη ἀπό τίς τρεῖς κόρες της, τῇ Δελχαρώ. Τελικά, ἡ ἡρώιδα, κρίνοντας ἀπό τῇ δικῇ της ζωῇ, διερωτᾶται ἂν «ἀξίζει τόν κόπο νά ἀνατρέφονται» τά ἀπειράριθμα κορίτσια τῆς φτωχολογιάς. Μήπως οἱ πρόωροι θάνατοι τῶν βρεφῶν ἀπό ἀσθένειες δέν εἶναι *δυστυχήματα*, ἀλλά *μᾶλλον εὐτυχήματα*,... *θωπεύματα καί πλήγματα τῶν πτερῶν τῶν μικρῶν Ἀγγέλων* πού χαίρονται ὅταν ὑποδέχονται τίς ψυχές τῶν νηπίων στόν Παράδεισο;¹⁴ Δέν θά ἔπρεπε ἐπομένως νά βοηθοῦν οἱ καλοί χριστιανοί τό ἔργο τῶν Ἀγγέλων, εἰδικότερα στήν περίπτωση τῶν κοριτσιῶν πού εἶναι «ἐφτάψυχα», καθὼς δύσκολα ἀρρωσταίνουν καί σπάνια πεθαίνουν (446-7); Τό συμπέρασμα στό ὁποῖο καταλήγει ἡ Φραγκογιαννοῦ εἶναι πῶς τά φτωχά κορίτσια πληθαίνουν *ἐπίτηδες γιά νά κολάζουν τοὺς γονεῖς των, ἀπ' αὐτόν τόν κόσμον ἤδη (447)*. Ἄλλωστε δέν ἦταν ἡ πρώτη φορά πού ἡ ἡρώιδα εἶχε κάνει παρόμοιες σκέψεις. Καί ἄλλοτε εἶχε ἀκουστεῖ νά λέει ὅτι τήν ὥρα πού γεννιῶνται τά κορίτσια τοῦ ῥοχεται *τ' ἀνθρώπου...νά τά καρυδοπνίγη!* (428). Στό σημεῖο αὐτό τῶν συλλογισμῶν τῆς ἡ Φραγκογιαννοῦ ὅσον καί ἂν εἶχεν *ἐξαφθῆ ἀπό τά κύματα τῶν ἀναμνήσεων, ἠσθάνθη αἴφνης ζάλην, ἀπό τόν σάλον οἴονεῖ καί τήν ναυτίαν τῆς ζωῆς τῆς, καί ἄρχισεν νά ναρκώνεται, κ' ἐνύσταζεν ἀκρατήτως (447, πβ. 434)*. Ὅμως ὁ βήχας καί τά κλάματα τῆς ἐγγονῆς της δέν τήν ἀφῆσαν νά κοιμηθεῖ. «Παραλογισμένη» ἔχωσε τά δάκρυλά της στό στόμα τοῦ βρέφους γιά νά «τό σκάση» (447-8).¹⁵ Παρ' ὅλα αὐτά, καί πάλι δέν κατάφερε νά «κλεισεῖ μάτι» (454). Ἀργότερα τά ἐφιαλτικά ὄνειρα θά κάνουν τόν ὕπνο της τόσο βασανιστικό, ὥστε θά εὔχεται νά μὴν κοιμηθεῖ ἄλλη φορά στόν βίο της. Ἀντί νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τόν «σάλο» τῆς ζωῆς της, ἡ «τρι-

κυμία» θά ἐξακολουθεῖ νά τήν ταλαιπωρεῖ ἀκόμη καί στόν ὕπνο της (494, πβ. 495, 514-5).

Τήν εἰκόνα τῆς βασανισμένης ζωῆς τῆς Φραγκογιαννοῦς συμπληρώνουν οἱ ἀναμνήσεις τῆς Ἀμέρσας τῆς δευτερότοκης κόρης της. Ἡ Ἀμέρσα θυμᾶται τίς περιπέτειες τοῦ ἀδελφοῦ της, τοῦ Μούρου, πού βρισκόταν στό δεσμοτήριο τῆς Χαλκίδας (436 ἐξ., 444, 448 ἐξ.). Ὁ κνηγήμενος Μούρος εἶχε γλυτώσει ἀρχικά ἀπό τοὺς χωροφύλακες (ὡς ὁ *κολυμβητής, ὁ ἀναδυόμενος ἐκ τοῦ κύματος*, 438) καί εἶχε μπαράκει κρυφά, ὅμως τελικά εἶχε κλειθεῖ στίς φυλακές τῆς Χαλκίδας μέ τήν κατηγορία ὅτι εἶχε σκοτώσει τόν λοστρόμο τοῦ πλοίου (449 ἐξ.). Ἡ μητέρα του ἀπέτυχε νά τόν ἀπελευθερώσει (450-3) καί ὕστερα ἀπό τήν καταδίκη τοῦ φονιά σέ εἰκοσαετῆ κάθειρξη ὅλα τά σχέδια τῆς Φραγκογιαννοῦς *ἐνανάγησαν (452)*. Δώδεκα χρόνια εἶχαν περάσει ἀπό τότε καί ἐν τῷ μεταξύ *εἶχε πάρει μέγала πέλαγα (453)* καί ὁ μικρότερος γιός τῆς ἡρώιδας, ὁ Γιωργάκης.¹⁶

Αὐτά ὡς πρὸς τό παρελθόν τῆς Φραγκογιαννοῦς. Ὅμως καί στό παρόν τά πράγματα δέν εἶναι καλύτε-

Μυρολόγι τῆς φώκας (4. 298). Βλ. σχετικὰ Λ. Κούσουλας - Χ. Μηλιῶνης - Γ. Παγανός - Ν. Τριανταφυλλόπουλος, «Τό μοιρολόγι τῆς φώκας», *Νεοελληνικά Διδακτικά Δοκίμια γιά τό Λύκειο* («Παπαζήσης», Ἀθήνα 1981) 321, 331-2, Λ. Κούσουλας, «Ἐνα ἔκτακτο δίπτυχο», «Ἀνθρώπους καί Κτήνη...» («Νεφέλη», Ἀθήνα 1993) 17-23, Κ. Στεργιόπουλος, «Τό μυρολόγι τῆς φώκας», *Περιδιαβάζοντας* («Κέδρος», Ἀθήνα 1996) 148. Πβ. ἐπίσης τήν προσπάθεια τῆς Φραγκογιαννοῦς νά «ἀπελευθερώσει» τοὺς φτωχοὺς γονεῖς τῶν κοριτσιῶν (462, 470) ἀπό τά βάσανα τῆς προίκας.

13. Ἡ ἐλευθερία τῆς Φραγκογιαννοῦς ἀποδεικνύεται πρόσκαιρη, ἀφοῦ τελικά κινδυνεύει ἐξ αἰτίας τῶν πράξεών της νά πάει φυλακή (475, πβ. 489).

14. Πβ. τῇ χαρά τῆς Φραγκογιαννοῦς ὅταν ἐπιστρέφει ἀπό τήν κηδεῖα κάποιου βρέφους (446) ἀλλά καί τόν τρόπο πού ἡ Χαδοῦλα θωπεύει τοὺς λαίμους τῶν κοριτσιῶν (505, 506) καθὼς καί τά χάδια πού ἀπαιτοῦν οἱ νεκρὲς κορασιῶδες στό πέμπτο καί ἕκτο ὄνειρό της (494, 514). Γιά τήν εἰρωνεία τοῦ ὀνόματος Χαδοῦλα βλ. καί Φαρίνου-Μαλαματάρη, ὁ.π., 63.

15. Πβ. 447: - *Ἐ θά σκάσης; εἶπε* (ἡ Φραγκογιαννοῦ). *Σκαμός!* εἶχε φωνάξει ἕνα βράδυ στό βρέφος πού ἔβηκε καί ὁ πατέρας μέσα στόν ὕπνο του. Τότε ἡ Φραγκογιαννοῦ εἶχε προσθέσει εἰρωνικά: - *Καί πλαντασμός!* (427).

16. Στὴ σελ. 426 διαβάζουμε ὅτι ἡ Φραγκογιαννοῦ εἶχε τέσσερις γιούς. Αὐτοὶ κατὰ τὴ σειρά τῆς γεννήσεώς τους ἦταν οἱ ἐξῆς: ὁ Στάθης (ἢ Σταθαρός, 432, 433), ὁ Γιαλῆς, ὁ Μιχάλης καί ὁ Μητροάκης (ἢ Δημητροάκης, 432). Σύμφωνα ὅμως μέ τήν Ἀμέρσα (436) ὁ Μῆτρος, ὁ κοινῶς καλούμενος καί Μῶρος ἢ Μούρος ἢ Μούτρος (πβ. Μούτρος, 438) ἦταν ὁ τρίτος γιός τῆς Φραγκογιαννοῦς. Μία ἄλλη ἀσυνέπεια παρατηροῦμε καί στὴ σελ. 450 (πβ. 449) ὅπου ἀναφέρεται ὅτι φυλακισμένος στὴ Χαλκίδα ἦταν ὁ Μιχάλης. Γιά τήν πιθανότητα ἀσυνείδου παραλληλισμοῦ ἀνάμε-

ρα. "Όπως «ναυαγοῦν» τὰ σχέδια της γιὰ τόν Μοῦρο, ἔτσι ἀντίστοιχα δέν καταφέρνει νά γλυτώσει καί ἀπό τή νέα «μεγάλη φουρτούνα» (504), τὰ πρόσφατα βάσανα ἢ πάθια της (503, πβ. 477, 490, 493). Ἡ ἐπιθυμία της νά φύγει (493, 504), νά διαβεί τό πέλαγος καί νά ἀρχίσει νέον βίον στήν ἀντικρινή στεριά παραμένει τελικά ἀπραγματοποίητη (513-4).

Ἀπό τή στιγμή πού ἡ Φραγκογιαννοῦ ἀναλαμβάνει «τό ἔργο τῶν Ἀγγέλων» καί στέλνει τή μικρή ἐγγονή της στόν «Παράδεισο» (446-7), ἡ ἴδια εἰσέρχεται «ἀπ' αὐτόν τόν κόσμο ἤδη» στήν Κόλαση. Μάταια τρέπεται σέ φυγή γιὰ νά γλυτώσει ἀπό τόν κίνδυνο: *Ἐξῆλθε καί, κάτω εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς της, ἐμνύριζεν ἀκόμη ἡ θρηνώδης φωνή τοῦ βρέφους, τοῦ μικροῦ κορασίου τοῦ ἀδικοθανατίσαντος... Δέν ἦτο ἡ πρώτη φορά καθ' ἣν ἤκουε μέσα εἰς τήν ψυχὴν της, ὅπου ὑπῆρχε σκοτεινή, σπηλαιώδης ἠχώ, τό πένθιμον ἐκεῖνο κλαῦμα τοῦ βρέφους.*¹⁷ *Κ' ἐνόμιζεν ὅτι ἔφευγε τόν κίνδυνον καί τήν συμφορὰν, καί τήν συμφορὰν καί τήν πληγὴν τήν ἔφερε μαζί της. Κ' ἐφαντάζετο ὅτι ἔφευγε τό ὑπόγειον καί τήν εἰρκτήν, καί ἡ εἰρκτή καί ἡ Κόλασις ἦτο μέσα της* (484).¹⁸ Προφανῶς γιὰ τήν Φραγκογιαννοῦ ἡ δίωξη καί ἡ κάθειρξη δέν εἶναι μόνο ἐξωτερική (ὅπως στήν περίπτωση τοῦ γιοῦ της) ἀλλά καί ἐσωτερική. Δέν τήν κυνηγοῦν μόνο οἱ χωροφύλακες (475, 493, 499, 517, 519 κ.ά.), τήν «κυνηγᾶ» καί ἡ ἁμαρτία (474). Τή μιὰ στιγμή πιστεύει ὅτι ἐπιτελεῖ θεάρεστο ἔργο (460, 462, 470, 471, πβ. 475, 483, 497) καί τήν ἄλλη αὐτοαποκαλεῖται ἁμαρτωλή (475, πβ. 459, 494), βασανίζεται ἀπό τύψεις (457, 498), ἀλλά αἰσθάνεται καί ἀγρίαν χαράν στή σκέψη τῆς ἁμαρτίας (498).¹⁹ Ἡ ἁμαρτία ἔχει γλύκα ἀλλά τελικά καί πίκρα (479, πβ. τό «φαρμάκι» τοῦ στόματος τῆς ἡρωίδας καί τούς «πικρούς» συλλογισμούς της 471, 478, 486).²⁰

Ἡ φυγή πρὸς τή σωτηρία ἐμποδίζεται ἀπό τούς ἀνθρώπους ἀλλά καί τή φύση, ἐνῶ μιὰ σειρά ἀπό ὄνειρα ἐπιβεβαιώνουν τό ἀγχος καί τόν ἐγκλωδισμό τῆς ἡρωίδας. Μετά τόν πνιγμό τῆς Ξενοῦλας στό πηγάδι, ἡ Φραγκογιαννοῦ ἀποφασίζει νά καταφύγει στά βουνά γιὰ νά γλυτώσει ἀπό τούς χωροφύλακες (474, 477). Ἀρχικά παίρνει τόν «ἀπάνω δρόμο» γιὰ τὰ Κοτρώνια (475) καί κατόπιν κατηφορίζει πρὸς τόν γιαλό σκοπεύοντας νά ἀκολουθήσει ἓνα κρυφὸ μονοπάτι τοῦ βουνοῦ, πίσω ἀπὸ τὰ Κοτρώνια (476-7, πβ. 440). "Όταν φθάνει στήν ἀκρογιαλιά κρύβεται τή νύχτα στό κατώι τοῦ σπιτιοῦ τῆς Μαρούσας (478-9). Ἐκεῖ εἰς τόν ὕπνον της, ἢ εἰς τὰ ξύπνα της, (δέν ἤξευρε καλά), τῆς ἐφάνη ὅτι μέσα, εἰς τό βάθος τῆς ψυχῆς της, ἤκουε φωνὴν βρέφους, κλαῦμα, μινυρισμόν θρηνώδη τοῦτο ὁμοίαζε μέ τήν φωνὴν τῆς μικρᾶς ἐγγονῆς της, τῆς πρὸ ὀλίγων μηνῶν, διὰ χειρὸς αὐτῆς... τελειωθείσης (483, πβ. 484). Ἡ Φραγκογιαννοῦ ξυπνᾶ ἐντρομη καί ἀποφασίζει νά φύγει: ἠσθάνετο πλέον μεγάλην σφλομονήν, καί τό στενὸν κατωγάκι μέ τόν ὑγρὸν ἀέρα του τήν ἐστενοχώρει. Καιρὸς ἦτο ν' ἀναπνεύσῃ τόν

καθαρόν ἀέρα τοῦ βουνοῦ, πρὶν οἱ διῶκται χωροφύλακες τήν κλείσωσιν, ἴσως διὰ βίου, εἰς τὰ ὑγρά καί ἀνήλια ὑπόγεια τῆς ἀνθρωπίνης θέμιδος (484). Πέρα ἀπὸ τήν ἀντιστοιχία τοῦ ὑπόγειου χώρου καί τοῦ ὑποσυνειδητοῦ τῆς Φραγκογιαννοῦς (πβ. τὰ ὅσα νομίζει ὅτι ἀκούει στό «βάθος» τῆς ψυχῆς της), ἡ ὑγρὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ κατωγείου συνδυάζεται καί μέ ἓνα αἶσθημα πνιγμοῦ (σφλομονήν) πού δοκιμάζει ἡ ἡρωίδα. "Ό,τι συμβαίνει στό κατώι τῆς Μαρούσας μεγεθύνεται καί ἐπαναλαμβάνεται μέ διάφορες παραλλαγές σέ ὅλες τίς σπηλιές ὅπου κατεβαίνει καί κρύβεται ἡ Φραγκογιαννοῦ. Καθὼς πορεύεται πρὸς τόν Ἅγιο «Σῶστη» ἡ ἀπειλητικὴ παρουσία τοῦ ὑγροῦ στοιχείου καθίσταται ἐντονότερη τόσο στόν περιβάλλοντα χῶρο (βαθεῖα ρεύματα, θάλασσα) ὅσο καί στὰ ἐφιαλτικὰ ὄνειρά της.

σα στή ζωὴ τοῦ μικρότερου ἀδελφοῦ τοῦ Παπαδιαμάντη, τοῦ Γεωργίου, καί στή ζωὴ τοῦ Μήτρου, στοιχεῖο πού μπορεῖ νά συνδυασθεῖ καί μέ τήν περιεργὴ ἀναφορὰ στόν «μικρὸ Γιωργάκη», βλ. Κοκώλης, ὅ.π. 32-3.

17. Πβ. 493: *τόν κλαυθμυρισμόν ἐκεῖνον τοῦ νηπίου τόν ἤκουε συχνά μέσα της, βαθιά στὰ σωθικά της.*

18. Πβ. 489: *δέν εἶχε πλέον εἰς τόν κόσμον ἄλλο ἄσλον, εἰμὴ τήν εἰρκτήν καί μόνην. Στούς Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν ἐπίσης ἡ Ἀγνούστα, πού ἤθελε νά φύγει ἀπὸ τό κελλί τοῦ μοναστηριοῦ, τήν «πνιγηρὴ εἰρκτήν», δέν ἐνθυμεῖτο ὅτι ἐμέλλε νά φέρῃ πανταχόσε μεθ' ἑαυτῆς τήν καρδίαν (1. 247).*

19. Πβ. τῆ διβουλίᾳ τοῦ ἥρωα στή *Φαρμακολύτρια* (3. 310). Τήν «ἀγρια» χαρὰ τῆς Φραγκογιαννοῦς συγκρίνει ὁ Κ. Στεργιόπουλος («Ἡ Φαρμακολύτρια», *Περιδιαβάζοντας Δ*, ὅ.π. 122, πβ. «Ἡ Παπαδιαμάντης σήμερα», *Περιδιαβάζοντας Β* («Κέδρος», Ἀθήνα 1986) 64), μέ τήν «ἀγρια» χαρὰ τοῦ ἥρωα-ἀφηγητῆ στή *Φαρμακολύτρια* (3. 314). Βλ. καί Δημητρακόπουλος, ὅ.π. 31. Κατὰ τὴ Φαρίνου-Μαλαματάρη, ὅ.π. 64, ἡ «ἀγρια» χαρὰ συνιστᾶ ἓνα ἀπὸ τὰ «πάθη» τῆς Φραγκογιαννοῦς, ἀφοῦ ἡ λέξη «πάθια» εἶναι δίσημη. Σημαίνει «βάσανα» ἀλλά καί «πάθη», δηλαδή «ὑποταγὴ τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς στό σῶμα».

20. "Όταν κυριαρχοῦν οἱ ἀρνητικὲς συνέπειες τῆς ἁμαρτίας, δηλαδή ὁ φόβος τῆς τιμωρίας, οἱ ἥρωες συνήθως λυτρώνονται ἀπὸ τόν πειρασμό. Ἐτσι λ.χ. οἱ ἐρωτικὲς ὀπτασίες τῶν ἀδελφῶν Νεεμία καί Σαμουὴλ μεταστρέφονται σέ ἐφιαλτικὲς κι ἔτσι οἱ καλόγηροι ἐπιστρέφουν στόν μοναστικό βίο (1. 334-5, 2. 336-42). Ἀντίθετα στό *Όνειρο στό κύμα* ἡ ἀνάμνηση τῆς ὠραίας κόρης, ἀποτρέπει, κατὰ πάσα πιθανότητα, τόν ἥρωα-ἀφηγητῆ ἀπὸ τόν μοναστικό βίο (3. 273).

